

ISSN 2077-5105

(print)

ISSN 2079-1771

(on-line)

Український соціологічний журнал
Украинский социологический журнал
Ukrainian Sociological Journal

Випуск **28**
2022

Н а у к о в е т а і н ф о р м а ц і й н е в и д а н н я

Заснований 2008 року

Український соціологічний журнал

Наукове, інформаційне видання

Заснований 2008 року

Випуск 28 (2022)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 18 від 25 листопада 2022 року)

Засновники журналу:

Соціологічна асоціація України

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Головний редактор – Балакірева О. М. – канд. соціол. наук, доцентка, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Київ);

Заступник головного редактора – Сокурянська Л. Г. – д-р соціол. наук, професор, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна;

Відповідальний секретар – Остроухова А. С. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.

Редакційна колегія:

Бакіров В. С. – д-р соціол. наук, професор, академік НАН України, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Батаєва К. В. – д-р філос. наук, доцентка, Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»;

Воннер К. – PhD з культурної антропології, професор антропології та досліджень у сфері релігії, Державний університет Пенсильванії, США;

Герпфер К. – д-р політ. наук, професор, Королівський коледж (Університет Абердіна), Великобританія;

Демків О. Б. – канд. соціол. наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка;

Джентіле М. – PhD, професор, факультет соціальних наук, Університет Осло, Норвегія;

Сальнікова С. А. – канд. соціол. наук, доцентка, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки;

Корпорович Л. – д-р соціол. наук, професор, Ягеллонський університет, Польща;

Мурадян О. С. – канд. соціол. наук, доцент кафедри політичної соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Партицькі С. – професор соціології, Люблінський католицький університет імені Іоанна Павла II;

Філліпс С. – д-р філос. наук, професор антропології, Університет Індіани, США;

Хижняк Л. М. – д-р соціол. наук, професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Черниш Н. Й. – д-р соціол. наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Редакційна рада випуску:

О. Балакірева (Київ), Н. Варга (Ужгород), В. Ворона (Київ), М. Гоманюк (Херсон), А. Горбачик (Київ), Е. Гугнін (Запоріжжя), О. Дейнеко (Харків), Л. Дудко (Черкаси), В. Євтух (Київ), О. Кириленко (Рівне), Н. Коваліско (Львів), І. Кононов (Старобільськ), В. Кривошеїн (Дніпро), Р. Куртсейтов (Сімферополь), О. Лісеєнко (Одеса), Л. Ляпіна (Миколаїв), О. Максимович (Івано-Франківськ), К. Михайльова (Харків), В. Паніотто (Київ), В. Пержун (Чернівці), С. Романенко (Одеса), І. Рущенко (Харків), С. Сальнікова (Луцьк), С. Хобта (Старобільськ), О. Ходус (Дніпро), Н. Цимбалюк (Київ), А. Шатохін (Умань), С. Щудло (Дрогобич).

Зв'язок з редакцією:

УКРАЇНА, 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6; телефон (+38-057) 707-53-89, (+38-057) 707-54-90; факс (+38-057) 714-14-08; e-mail: socioedition@karazin.ua;

сторінка журналу на сайті Соціологічної асоціації України:

<http://sau.in.ua/magazine/ukrayinskyj-socziologichnyj-zhurnal/>

<https://periodicals.karazin.ua/usocjour>

Свідоцтво про державну реєстрацію KB №15098-3670P від 05.03.2009

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Ukrainian Sociological Journal
Scientific and informational journal
Founded 2008.

Issue 28 (2022)

Published by the decision of the Academic council
of V. N. Karazin Kharkiv National University (Protocol № 18 dated 25 November 2022)
The founders of the journal:
Sociological Association of Ukraine
V. N. Karazin Kharkiv National University

Chief Editor – Balakireva O. – PhD in Sociology (Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine);
Assistant Editor – Sokurianska L. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University).
Technical Secretary – Ostroukhova A. – V. N. Karazin Kharkiv National University

Editorial Board:

Bakirov V. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Corresponding Member of the Academy Pedagogical Sciences of Ukraine, (V. N. Karazin Kharkiv National University);
Bataeva E. – Doctor of Philosophy Science, Associate Professor (Kharkiv Humanitarian University «People's Ukrainian Academy»);
Chernysh N. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor (Ivan Franko National University of Lviv);
Demkiv O. – PhD in Sociology, Associate Professor (Ivan Franko National University of Lviv);
Gentile M. – PhD, Professor, Faculty of Social Sciences (University of Oslo);
Haerpfert C. – Professor Emeritus, University of Aberdeen, UK; Professor of Sociology, United Arab Emirates University; Director, Institute for Comparative Survey Research «Eurasia Barometer»; President, World Values Survey Association; Research Professor of Politics and International Relations, University of Vienna, Austria;
Khyzhniak L. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University);
Korporowicz L. – PhD, Professor of Sociology, Institute of Intercultural Studies (Jagiellonian University in Krakow, Poland);
Muradyan O. – Candidate of Science in Sociology (PhD), Senior Lecture (V. N. Karazin Kharkiv National University);
Partycki S. – Full Professor of Sociology (The John Paul II Catholic University of Lublin);
Phillips S. – PhD, Professor of Anthropology (Russian and East European Institute, Indiana University, USA);
Salnikova S. – PhD of Sociology, Associate Professor (Lesya Ukrainka Eastern European National University);
Wanner C. – PhD of Cultural Anthropology, Professor of History, Anthropology and Religious Studies (The Pennsylvania State University).

Editorial Board of issue:

O. Balakireva (Kyiv), M. Homanyuk (Kherson), A. Horbachyk (Kyiv), E. Gugin (Zaporizhzhia), A. Deineko (Kharkiv), L. Dudko (Cherkasy), V. Evtukh (Kyiv), S. Khobta (Starobilsk), O. Khodus (Dnipro), I. Kononov (Starobilsk), N. Kovalisko (Lviv), V. Kryvoshein (Dnipro), R. Kurtseitov (Simferopol), O. Kyrylenko (Rivne), L. Liapina (Mykolaiv), H. Liseyenko (Odesa), O. Maksymovych (Ivano-Frankivsk), K. Mykhailova (Kharkiv), V. Paniotto (Kyiv), V. Perzhun (Chernivtsi), S. Romanenko (Odesa), I. Rushchenko (Kharkiv), N. Tsimbaliuk (Kyiv), S. Salnikova (Lutsk), A. Shatokhin (Uman), S. Shchudlo (Drohobych), N. Varga (Uzhhorod), V. Vorona (Kyiv).

Contacts:

6, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine
phones (+38-057) 707-53-89, (+38-057) 707-54-90; fax (+38-057) 714-14-08;
e-mail: socioedition@karazin.ua
<https://periodicals.karazin.ua/usocjour/index>
<http://sau.in.ua/magazine/ukrayinskyj-socziologichnyj-zhurnal/>

The Peer-reviewed Journal.
Registration license KB № 15098-3670P issued 05.03.2009.

ЗМІСТ

Євген Головаха (Київ) Війна і формування політичної нації в Україні	6
Наталя Черниш (Львів) Формування української політичної нації.....	15
Алла Лобанова (Кривий Ріг), Микола Туленков (Київ) Російсько-українська війна як об'єкт соціологічної рефлексії	26
Наталія Коваліско (Львів) Вимушені міграційні процеси як виклик для України.....	37
Лідія Стародубцева (Харків) (Не)Прозорий соціум: вибір між прайвесі та свободою.....	47
Вадим Ніколенко (Дніпро) Чинники самореалізації та життєвого успіху особистості в сучасному суспільстві (кейс лідерів громадської думки).	57
Софія Нолбат (Харків), Олександр Голіков (Харків) День усіх (само)закоханих: індивідуально-колективний вимір свята.....	68
Віра Кутирьова (Харків, Любляна), Алла Ніколаєвська (Харків) «Біографії етнічності» студентів в умовах війни: зміни контурів національних та етнічних ідентичностей та нові можливості національної солідаризації.....	82
Пам'яті Юрія Яковенка.....	92

CONTENTS

Yevgen Golovakha (Kyiv) War and the Formation of a Political Nation in Ukraine.....	6
Chernysh Natalya (Lviv) Formation of the Ukrainian Political Nation	15
ELobanova Alla (Kryvyi Rih), Tulenkov Mykola (Kyiv) Russian-Ukrainian War as Object of Sociological Reflection.....	26
Nataliya Kovalisko (Lviv) Current State of Forced Migration Processes and Challenges for Ukraine.....	37
Lidiya Starodubtseva (Kharkiv) (Non)Transparent Society: Choice Between Privacy and Freedom.....	47
Vadym Nikolenko (Dnipro) Factors of Self-Realization and Life Success of an Individuals in Modern Society (Case of Public Opinion Leaders).....	57
Sofia Nolbat (Kharkiv, Ljubljana), Alexander Golikov (Kharkiv) Day of All (Self-)Lovers: the Individual and Collective Dimension of the Holiday.....	68
Vira Kutyrova (Kharkiv,), Alla Nikolaevska (Kharkiv) «Biographies of ethnicity» of students in the conditions of war: changes in the contours of national and ethnic identities and new opportunities for national solidarity	82
In memory of Iurii Iakovenko.. ..	92

ВІЙНА І ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ В УКРАЇНІ

Євген Головаха

доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту соціології НАН України, вул. Шовковична, 12, Київ, Україна, 01021,

e-mail: goles100@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-2961-1262>

У статті акцентується увага на тому, що війна та загальнонаціональний спротив повномасштабній російській агресії суттєво прискорили довготривалий історичний процес формування політичної нації в Україні. Зазначається, що саме політична нація, яка почала поступово складатися в Україні, є головною ціллю російських загарбників. Не традиційна етнокультурна атрибутика, яку навіть радянська влада не забороняла в обмін на політичне мовчання мас і слухняність місцевих еліт, а саме народження в Україні політичної нації викликають ненависть російських неоімперців. Підкреслюється, що результати соціологічних досліджень, зокрема моніторингу соціальних змін Інституту соціології НАН України, засвідчили, що після розпаду СРСР українці кілька десятиліть жили переважно у стані політичної амбівалентності, невизначеності, соціально-політичної апатії. Повномасштабна російсько-українська війна призвела до стрімкої зміни цих рис масової політичної свідомості українських громадян на протилежні, що сприяє створенню суттєво оновленої політичної нації. Після 24 лютого 2022 року політична свідомість українців змінилася більше, ніж за 30 років до цього, про що свідчать соціологічні опитування, здійснені вітчизняними дослідницькими центрами безпосередньо в умовах війни. На основі аналізу їхніх результатів робиться висновок, що в Україні принципово змінилося ставлення громадян до своєї держави; українці нарешті прийняли українську державу як таку, що заслуговує на повагу та високу оцінку. Визначаються чинники можливих змін у розвитку політичної нації в Україні після її перемоги над російськими агресорами. Зазначається, що нова ідея «українськості» буде формуватися на засадах сучасної європейської політичної культури та деліберативної демократії; проросійські сили залишаться маргінальним явищем. Формулюється висновок про те, що в оглядній історичній перспективі Україні доведеться жити в перманентній військово-політичній напрузі, але при цьому навчитися підтримувати умови для повноцінного життя і поступової розбудови сучасної європейської політичної нації. Визначаються основні напрямки соціологічних досліджень у повоєнній Україні, зокрема з обраної автором проблематики.

Ключові слова: політична нація, українська держава, соціальні зміни, масова політична свідомість, війна, соціальні конфлікти, опитування, громадська думка.

Для цитування: Головаха Є. Війна і формування політичної нації в Україні. Український соціологічний журнал. 2022. 28. С. 6–14. <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-01>

How to Cite: Golovakha, Y. (2022) 'War and the Formation of a Political Nation in Ukraine'. Ukrainian Sociological Journal, (28). 6–14. <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-01> [in Ukrainian]

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Український народ не вперше переживає важкі часи, в яких вирішується його майбутнє, виборюється його право на самостійне існування. Проте в сьогодніш-

ніх буремних подіях Україна захищає не тільки свою демократію та свій вибір, але й глобальну демократичну перспективу та майбутнє свободи. В ситуації, що склалася, питання автентичності та відмінності України від Росії вже не є актуальним, адже всі,

хто хоча б трохи цікавиться перебігом російсько-української війни, усвідомлюють, що ця війна є протистоянням сучасної країни демократичного ладу та західної орієнтації, з одного боку, та одного з головних ворогів демократії, ворогів західного світу, з іншого. Консолідація, мобілізація на боротьбу за незалежність своєї держави, протистояння неоімперським зазіханням на людську гідність та свободу – ось що наразі вдалося українцям. Наша країна робить те, у можливість чого мало хто вірив серед західних політиків та колег-соціологів.

Наразі надзвичайно важливим є те, що повномасштабна російсько-українська війна стала потужним чинником формування сучасної української політичної нації. В історичній ретроспективі прояви зародження української політичної нації, з нашої точки зору, можна побачити ще у часи існування Київської Русі; поштовхом до її формування був також автономний статус українських земель у складі Великого князівства Литовського. Безперечне значення у цьому процесі мала специфічна козацька демократія, яка була успадкована гетьманатом. З тих давніх часів українці намагалися протистояти татаро-монгольській навалі так само, як протистоять зараз наступникам Орди. Народження української політичної нації – це історично тривалий процес, який почав дещо прискорюватися після появи незалежної української держави.

Саме політична нація, що почала складатися в Україні, є головною ціллю російської агресії. Не специфічні риси етнокультурної нації з її традиційною атрибуткою (фольклор, вишиванки, рушники, писанки, гопак, вареники тощо), яку навіть радянська влада не забороняла в обмін на політичне мовчання має і слухняність місцевих еліт, а саме демократичні та волелюбні прояви політичної нації, що народжується, викликають люту ненависть російських неоімперців.

Проблемна ситуація, що зумовлює необхідність проведення досліджень з обраної нами тематики, а отже, актуальність даної статті, полягає, з точки зору онтології, у протиріччі між нагальною потребою у формуванні української політичної нації, що наразі є чи не головною умовою консolidованого опору українців російській агресії, актуальним станом цього процесу та наявними можливостями його постійного

відтворення. З ґносеологічної точки зору, проблема полягає у протиріччі між нашим знанням щодо потреби у збереженні та подальшому підвищенні вже досягнутого рівня становлення української політичної нації та незнанням того, які чинники можуть сприяти чи заважати розвитку цих процесів як в сучасних умовах, так і, що надзвичайно важливо, в умовах повоєнної України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Цілком логічно, що українська соціологія наразі проявляє підвищену увагу до проблематики суспільства в умовах війни та її наслідків. Йдеться як про загальнонаціональні дослідження, які здійснюються, починаючи з перших днів та тижнів повномасштабної російської агресії провідними соціологічними установами нашої країни, а саме Соціологічною групою «Рейтинг», Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС), Центром Разумкова, Інститутом соціології НАН України та іншими вітчизняними дослідницькими центрами (результати деяких із них будуть представлені нижче), так і про наукові публікації таких вітчизняних соціологів, як Н. Черниш, Н. Костенко, Ю. Пачковський та ін. (див., напр.: [1; 2; 3]), в яких вони рефлексують з приводу впливу російської агресії на різні сфери життєдіяльності українського суспільства, зокрема на процеси становлення української політичної нації, формування нової громадянської ідентичності українців тощо.

Так, Н. Черниш, аналізуючи дані перших загальнонаціональних та закордонних досліджень з проблематики війни в Україні, акцентує на таких наслідках цієї війни, як формування української політичної нації та прирощення соціального капіталу нашого соціуму, в тому числі завдяки активізації діяльності такої складової громадянського суспільства, як волонтерський рух. Визначаючи соціологію потужною зброєю в умовах сучасної інформаційної війни, львівська науковиця підкреслює докорінну відмінність функцій української та російської соціології [1].

У свою чергу, Н. Костенко зазначає, що вторгнення Росії в Україну подолало довоєнну невизначеність та множинність індивідуальних та колективних реакцій на «ми» та «вони», перетворило приналеж-

ність до суспільства, факт українського громадянства на екзистенційний досвід людей, сформувала ціннісну модель української ідентичності, в основу якої покладено триаду «свобода, гідність, безпека» [2].

Представляючи своє інтроспективне суб'єктивне сприйняття перших місяців повномасштабної російсько-української війни, а також спираючись на думку своїх українських та закордонних, зокрема польських, колег, Ю. Пачковський доходить висновку, що соціологічна спільнота України та дружніх їй демократичних країн вбачає у цій війні виклик всьому цивілізованому світу, що російська агресія є загрозою втрати Україною власної державності, власної ідентичності, свого місця у світовому політичному просторі. Однак саме ця загроза об'єднує українців у боротьбі з загарбниками, згуртовує націю [3].

Свідченням прагнення вітчизняних соціологів осмислити процеси, що відбуваються в Україні в умовах воєнного стану та відбуватимуться після закінчення війни, є заходи, проведені Соціологічною асоціацією України (САУ) та дослідницькими центрами нашої країни протягом другої половини 2022 року. Йдеться про «круглий стіл» «Українське суспільство після перемоги», організаторами якого виступили правління САУ та Інститут соціології НАНУ (5 липня 2022 року), про XXII Міжнародну науково-практичну конференцію «Харківські соціологічні читання», яка цього року проходила за темою «Соціологія на війні: місія та соціальна відповідальність науки» (3 листопада 2022 року), про XVI Міжнародні соціологічні читання пам'яті Наталії Паніної та Валерія Ворони «Українське суспільство в умовах війни» (10 грудня 2022 року). У цих заходах брали участь соціологи практично з усіх соціологічних установ України. Серед питань, які обговорювались на них, чільне місце посідали питання щодо впливу війни на формування української політичної нації, можливих чинників поглиблення цього процесу в умовах повоєнного розвитку нашої країни.

Продовжуючи наш аналіз наукової рефлексії щодо війни в Україні, звернемося до світової соціологічної думки. Як свідчить наш побіжний огляд публікацій західних дослідників, 2022 рік став для них роком перевідкриття українського питання. Ми бачимо спроби по-новому досягнути

історичні аспекти війни проти України [4], пошуків сенсу та смислів, що різні актори вкладають у цю війну [5], намагання заглянути «за обрій» очевидного та сьогоденного у перспективі подальшого перебігу подій [6]. У публікаціях наших західних колег ми зустрічаємо масштабні геополітичні студії [7], широкі огляди коренів та витоків війни [8], зокрема порівняльний аналіз процесів демократизації на пострадянському просторі [9] та регіональні джерела війни на прикладі Донбасу [10].

В обраній нами царині можна також знайти концептуальні джерела для її подальшого аналізу. Зокрема, в західній соціології вже робилися спроби осмислювати феномен українського активізму, зокрема в умовах війни [11] та у більш широких контекстах [12]. Але саме до проблематики формування української політичної нації, що показово, звертаються перш за все українські дослідники та науковці українського походження, які проживають на Заході. У своїх роботах вони висвітлюють питання народження «модернової України» [13], значущості для цих процесів межової позиції України на геополітичних та культурних мапах світу [14], ролі політико-економічних та економіко-структурних чинників активізації цих процесів [15], їхньої специфіки [16; 17].

Звичайно, ґрунтовні емпіричні та теоретичні дослідження з обраної нами проблематики як для української, так і для світової соціології ще попереду. Маємо надію, що ця публікація буде певним внеском в осмислення процесів націєтворення в сучасній Україні.

З огляду на це, метою даної статті є визначення стану формування української політичної нації в умовах повномасштабної військової агресії РФ проти нашої країни, а також можливих чинників та напрямків розвитку цього процесу у повоєнній Україні.

Виклад основного матеріалу. Як засвідчили соціологічні дослідження, зокрема результати тридцятирічного моніторингу суспільних змін, що здійснюється Інститутом соціології НАН України [18], після розвалу СРСР українці кілька десятиліть жили у пострадянському стані політичної амбівалентності, геополітичної невизначеності, соціально-політичної апатії. Повномасштабна російсько-українська війна призвела до того, що ці риси політичної свідо-

мості наших співгромадян почали стрімко змінюватися на протилежні. Маємо визнати, що до 24 лютого 2022 року ми вважали, що конструювання української модерної нації триватиме, як мінімум, декілька десятиліть. Проте загальнонаціональний спротив російській агресії суттєво прискорив довготривалий історичний процес формування політичної нації в Україні – нової сучасної європейської нації.

Ми знаємо, як раніше ставилися за кордоном до нашої держави: Україна – це корумпована бідна країна. Цю ж точку зору поділяли і більшість українців, які демонстрували досить низький рівень довіри до визначальних політичних інститутів країни, вважали, що в Україні розповсюджені корумпованість, бідність і неефективність влади в центрі та на місцях. Але початок повномасштабної війни спричинив настільки сутнісні, радикальні та швидкі зміни, що можна сказати, що за декілька місяців українське суспільство зазнало набагато більше кардинальних змін, аніж за попередні тридцять років, про що наразі свідчать результати досліджень українських соціологів.

Аналіз результатів цих досліджень довів, що в Україні суттєво змінилося ставлення громадян до держави та її інститутів. Інакше кажучи, врешті-решт відбулося прийняття українцями своєї держави, причому це відбулося не формально, а з усвідомленням того, що наша держава наразі заслуговує на високу повагу. Чималу роль у цьому зіграло те, що українці змогли порівняти діяльність своєї держави з діями держави-агресорки та тих країн, які підтримують РФ. Завдяки розв'язаній нею повномасштабній війні, вони побачили, наскільки і чим саме українська держава відрізняється, причому принципово, від політичних систем зазначених країн.

Підтвердження значної трансформації ставлення українців до своєї держави ми отримали, здійснюючи порівняльний аналіз результатів двох загальнонаціональних досліджень. Перше із них було проведено в листопаді 2021 року Інститутом соціології НАНУ за авторською методикою С. Дембіцького; друге – в середині травня 2022 року Соціологічною групою «Рейтинг» за цією ж методикою [19]. Наш аналіз довів, що у 2021 році більше половини (53%) опитаних українців вважали, що умови життя

в нашій країні для більшості її населення в цілому є поганими, двоє з п'яти (38%) – що вони в цілому задовільні або гарні; лише через півроку тих, хто негативно оцінював умови життя в Україні, було 28%, а тих, хто додержувався протилежної думки, – 62%. Ми пояснюємо це тим, що, не дивлячись на реальні умови життя під час війни, усвідомлення українцями значущості та вагомості того, що вони можуть втратити, зіграло свою визначальну роль. Прийшло масове розуміння того, що навіть попри колосальні проблеми та страшні умови держава дає своїм громадянам те, що може бути позитивно оцінено. Звичайно, це не тільки соціальний, а й психологічний феномен, однак саме він спричинив фундаментальний зсув у розумінні українцями значущості та цінності своєї держави.

Наведемо ще один аргумент на користь висловленого нами вище припущення. Якщо у 2021 році понад половини (53%) респондентів зазначали, що протягом всіх років української незалежності невдачі переважали над досягненнями нашої країни, 34% заявляли, що приблизно рівною мірою було як те, так і інше, і лише 4% українців бачили переважання досягнень над невдачами, то у 2022 році 30% опитаних говорили про перевагу невдач, 44% схилилися до рівноваги між невдачами і досягненнями і 18% респондентів були впевнені, що у зазначений період переважали досягнення.

Третім аргументом є відповіді українців на запитання щодо майбутнього нашої країни. Ці відповіді є надзвичайно важливими, оскільки вони, в тому числі, визначають, чи думає людина про своє майбутнє в контексті майбутнього країни, в якій вона наразі живе. На нашу думку, впевненість людини у відсутності сприятливих перспектив у розвитку країни може породжувати у неї не тільки байдужість до її майбутнього, а й небажання пов'язувати власне майбутнє з майбутнім держави свого громадянства.

Відповіді на це запитання також кардинально змінилися: якщо у 2021 році 35% респондентів схилилися до того, що ситуація в Україні буде, скоріше, погіршуватися, 38% – що вона не зміниться, а позицію очікування покращення займали лише 13% опитаних, то вже за півроку виражених песимістів було лише 7%, тих, хто очікував незмінності ситуації, – 13%, а виражених оптимістів – 76%.

Ще раз зацентруємо важливе: не дивлячись на кризи та проблеми, війну та колосальні випробування країни, три чверті респондентів говорять про очікування покращень ситуації в Україні. Нам видається, що цей показник є вирішальним, оскільки свідчить про остаточне прийняття нашими співгромадянами України як своєї держави. Показово, що цей показник не варіюється або майже не варіюється між регіонами. Попередні регіональні розбіжності та відмінності в оцінках українського майбутнього, загального стану країни, досягнень в культурі, економіці та політиці практично зникли. Наразі подоланий не лише регіональний розлом, що десятиліттями розділяв громадян України у їхньому ставленні до держави та перспектив її розвитку, але й соціально-структурні та класові (між багатими і бідними) розбіжності. Наша країна, перебуваючи у надзвичайно складній і подекуди трагічній ситуації, стала значно більш консолідованою і оптимістичною.

Річ не тільки в тому, що ми об'єдналися, розуміючи ступінь загрози. Українці зрозуміли, що те, до чого вони ставились дуже критично, було набагато краще, ніж вони уявляли. На відміну від тих, хто прийшов до нас як окупант, ми змогли побудувати дивовижну країну. Парадоксально, що результат, якого ми не змогли досягти за тридцять років державної незалежності, дала війна. Впевненість, що Україна вже в оглядному майбутньому буде жити краще, аніж зараз, поєднала українців, суттєво підвищила їхню довіру до своєї держави в усіх регіонах країни, що консолідувало їх у боротьбі з російською агресією.

Багато соціологів (і автор цієї публікації не є виключенням) довго не бачили жодного рішення для проблеми регіональних відмінностей у поглядах українців на минуле, сьогодення та майбутнє своєї країни, зокрема на геополітичне положення нашої країни. Після початку війни із історією все з'ясувалося. Нещодавно агентство «Рейтинг» проводило дослідження, яке виявило, що Ленін, Сталін і Путін – абсолютно неприйнятні для українців; а у східному та південному регіонах більшість населення тепер позитивно ставиться до постаті Степана Бандери і до вояків ОУН-УПА.

Важливо і те, що ми не тільки інтегруємося та консолідуємося самі: українці консолідують світ. Чимала кількість наших колег, з якими доводилося обговорювати проблеми та перспективи Заходу, схилилася

до думки, що об'єднатися ще більше Захід вже не зможе. В якості доказу своєї позиції вони згадували інтернальні суперечності, європейську слабкість, «брекзити», виступи Дональда Трампа тощо. Колеги аргументували, що це занадто велика кількість чинників, які можуть спровокувати розпад світової спільноти демократій та ринкових суспільств. Маємо зауважити, що саме спротив України збройній агресії РФ актуалізував нове об'єднання Заходу навколо його ж власних демократичних цінностей. Це дивовижний феномен – консолідоване протистояння страшній військово-політичній загрозі, причому, з нашої точки зору, не менш страшній, ніж та агресія та загроза, що була в середині XX століття. Зараз ставлення до нас у розвинених країнах Заходу суттєво змінилося. Українців сприймають насамперед як волелюбну і віддану демократії націю, яка захищає не тільки власну незалежність, але й світову систему демократичних прав і свобод людини. Україна сьогодні цілком може бути для Заходу зразком боротьби за свої цінності та свою свободу.

У сучасній політичній науці є категорія «національна стійкість». Вона характеризує здатність громадян певної країни витримувати негаразди й конфлікти, які можуть у цій країні статися. Ця здатність пов'язана з адаптивністю населення, із можливістю активно пристосовуватися до проблемних ситуацій і конструктивно вирішувати найскладніші соціальні проблеми. Нам доводилося досліджувати це питання в мирних умовах. Варто визнати, що ми виявили чималий набір показників, які засвідчували, що рівень національної стійкості громадян України є достатньо високим, незважаючи на їхні усталені негативні оцінки багатьох явищ та процесів, що відбувалися в нашій країні. Тобто українці, будучи здебільшого скептиками відносно поточної ситуації та змін у майбутньому своєї держави, все ж зберігали високу стійкість та адаптивність до експоненційного соціального середовища [20].

У цьому контексті звернемось до результатів досліджень Соціологічної групи «Рейтинг», здійснених у квітні та червні 2022 року [21]. У фокусі цих досліджень було вимірювання психологічної життєстійкості населення України. Як довели проведені опитування, незважаючи на те, що респонденти визнавали, що в умовах війни їхнє життя стало значно важчим, індекс психологічної життєстійкості зберігається

на достатньо високому рівні. З огляду на перспективи спротиву російській агресії, це надзвичайно важливо. Безумовно, варто враховувати, що перші місяці війни (березень-квітень) породили певні ейфоричні настрої, зумовлені психологічним станом українців на початку війни: активізація, мобілізація, готовність віддати все для перемоги, зникнення/мінімізація критичності по відношенню до держави та її інституцій тощо. Вже пізніше з'являється розуміння того, наскільки війна жахлива, і бажання закінчити цей жах. І знову ж таки, не дивлячись на те, що ейфорія минає, що стає зрозумілим, на які серйозні випробування приречена країна, показник психологічної життєстійкості її населення не змінюється.

Маємо погодитися з тезами виступу Володимира Паніотто на згаданому вище «круглому столі» щодо майбутніх конфліктів, пов'язаних з мовно-культурними суперечностями, масовою міграцією, участю або неучастю у військових діях тощо. Йдеться і про необхідність повоєнного подолання таких руйнівних для демократичного суспільства феноменів, як політична радикалізація, мілітаризація свідомості, зростання тривожності, ворожості та агресії, чорнобіле сприйняття ситуації, атмосфера підозрливості, «полювання на відьом» тощо. На наше переконання, мінімізації цих негативних наслідків російсько-української війни сприятимуть такі соціально-культурні феномени, що спостерігаються останнім часом в українському суспільстві, як соціальна консолідація та подолання розбіжностей у регіональних геополітичних орієнтаціях, мобілізація ресурсів виживання, піднесення патріотичної свідомості та формування чітко визначеної національно-громадянської ідентичності в усіх регіонах України. І головне: усвідомлення того, що, у порівнянні із зовнішньою вітальною загрозою, наші внутрішні суперечності та конфлікти – це дрібниці, які маємо подолати заради національного і особистісного виживання. Саме тому, навіть вбачаючи можливість виникнення таких конфліктів у майбутньому, ми не надаємо їм доленосного значення.

Якою ж ми бачимо українську політичну націю після перемоги, які нові риси будуть сформовані в умовах консолідованого спротиву українців російським агресорам? Вважаємо, що наша країна вийде з війни оновленою. Після того, як нас захотіли «денацифікувати», цілком логічними будуть процеси формування нової ідеї «укра-

їнськості». Причому ми сподіваємося, що цього разу вона конструюватиметься не на ідеологічних засадах радикального націоналізму, а на ідеях сучасної цивілізованої нації, яка здатна чинити рішучий опір тим, хто хоче її знищити, не піддаючись спокусам шовінізму та авторитаризму.

На заваді позитивній перспективі націєтворення може стати пострадянська корупція. На жаль, населення України аж ніяк не може вважатися зразковим у такому вимірі, як критичність сприйняття корупції. «Європейське соціологічне дослідження», яке проводилося, в тому числі, за участі Інституту соціології НАНУ в 2004-2012 роках, продемонструвало, що громадяни України посідали друге місце за показником маніфестованого суворого засудження корупції на рівні всієї держави та її інституцій. Але при цьому вони ж посідали друге місце (але з кінця!) у питанні вирішення нагального питання, з яким їм довелося зіткнутися особисто. Інакше кажучи, українські громадяни дуже суворо та демонстративно засуджують будь-яку абстрактну та загальну корупцію, але при цьому толерують власні побутові корупційні дії.

Проте маємо підкреслити, що війна швидко та глибоко змінює не тільки психологію пересічних українців, але й психологію українських політиків та чиновників, дії яких не має визначати корупція, як це було у довоєнному часі. Узбіччя життя, зневага та соціальне відторгнення мають стати долею корупції в українському суспільстві. Принаймні останнім часом більшість управлінців у центрі та на місцях гідно виконують свої функції. Ця тенденція має зберегтися і після перемоги. Але потрібен контроль з боку держави, волонтерського руху та західних партнерів, які будуть брати участь у відбудові України.

Висновки і перспективи подальших розвідок в обраному напрямі. Після Другої світової війни на Заході почала формуватися так звана деліберативна демократія. В науковій літературі цим поняттям позначається політичний устрій, побудований на участі в управлінні державою великої кількості громадських організацій. Іншим важливим компонентом цього феномену є діалог держави із зазначеними вище організаціями, а також їхня взаємодія. На нашу думку, саме деліберативна демократія має стати дороговказом на шляху подальшого розвитку української політичної

нації, якщо ми прагнемо не формального, а послідовного й повноцінного приєднання до європейського співтовариства. На жаль, політичний устрій, побудований на засадах цієї демократії, поки що не характеризує українську державу, хоча певні компоненти класичної демократії їй притаманні. У цьому контексті підкреслимо, що масове волонтерство, породжене війною та передуючим їй Євромайданом, ми вважаємо першим кроком у процесах конституювання деліберативної демократії в Україні.

Щодо майбутнього проросійських сил, то вони, на наше переконання, залишаться маргінальним явищем. Нагадаємо, що у новітній українській історії було три етапи ставлення до Росії: 1) домінування проросійських настроїв, які були властиві більшості населення до 2014 року; 2) значне зниження цих настроїв вже в першій половині 2014 року, коли лише менше чверті громадян України позитивно ставилися до Росії та перспектив інтеграції пострадянських країн; 3) абсолютне переважання негативного ставлення до РФ після початку повномасштабної російсько-української війни. Проросійські настрої стануть рідкісним явищем у післявоєнній Україні. Громадяни, яким будуть властиві ці настрої, у жодному разі вже не визначатимуть порядок денний чи напрямок розвитку країни.

В оглядній історичній перспективі Україна має стати країною, озброєною найсучаснішою воєнною технікою, здатною дати гідну відсіч російській агресії. Всі диктатори є смертними, але, як свідчать дослідження, не власне Путін визначає на-

строї російського суспільства. Зазіхання Росії на свободу та незалежність України – це результат довготривалих історичних процесів, наслідок усталеної імперської політики та імперської свідомості російського населення. В РФ на державному рівні стверджується, що Україна є «недодержавою», а отже, колосальні зусилля потрібні тільки для того, щоб імперський синдром росіян вилікувати. Це дуже серйозна хвороба, яка загрожує не тільки Україні, але й усьому людству. І саме Україні доведеться бути на передовій боротьби цивілізованого світу із залишковим історичним анахронізмом, яким є сучасна Росія. Тому ми маємо бути озброєні і постійно готові до спротиву. У нас є приклад держави Ізраїль. Українці мають вчитися у цієї держави озброюватися, не перетворюючи країну на військовий табір. Нам ще довго доведеться жити у перманентній військово-політичній напрузі, але при цьому вести нормальне людське життя, поступово розбудовуючи розвинену європейську країну і сучасну демократичну політичну націю.

Звичайно, всі зазначені вище процеси потребуватимуть подальшого наукового осмислення, зокрема теоретичних та емпіричних соціологічних розвідок, які торкатимуться надзвичайно широкого кола проблем, що постануть перед українським суспільством в умовах його повоєнного розвитку. Серед них чи не найважливішою буде проблема збереження та укріплення національної єдності українців, що буде зумовлювати пошук чинників, які можуть сприяти цим процесам, або, навпаки, гальмувати їх.

Отримано 19.09.2022

Прийнято до друку 17.11.2022

Список літератури

1. Черниш Н. Й. Початок російського повномасштабного вторгнення в Україну: соціологічні рефлексії. Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2022. №16. С. 70-86. <http://dx.doi.org/10.30970/VSO.2022.16.04>
2. Костенко Н. Всередині та поза межами ідентичності в культурному досвіді пандемії та війни. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2022. № 2. С. 5-21.
3. Пачковський Ю. Ф. 2022. Місяць у війні. Кілька рефлексій українського соціолога... Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2022. №16. С. 64-69. doi: <http://dx.doi.org/10.30970/VSO.2022.16.03.64-69>
4. Matthews O. Overreach: The Inside Story of Putin and Russia's War Against Ukraine. Mudlark. 2022. 432 p.
5. Benjamin M., Davies N. J. S. War in Ukraine: Making Sense of a Senseless Conflict [1 ed.]. OR Books. 198 p.
6. Forsberg T., Patomäki H. Debating the War in Ukraine: Counterfactual Histories and Future Possibilities. Routledge. 2022. 109 p.
7. Furedi F. The Road to Ukraine: How the West Lost its Way. De Gruyter. 2022. 113 p.
8. Vaughn M. M. The History of Ukraine and Russia: The Tangled History That Led to Crisis. History Demystified. 2022. 164 p.
9. Pisano J. Staging Democracy: Political Performance in Ukraine, Russia, and Beyond. Cornell University Press. 2022. 252 p.
10. Marples D. R. (ed.). The War in Ukraine's Donbas. Origins, Contexts, and the Future. Central European University Press. 2022. 246 p.
11. Channell-Justice E. Without the State: Self-Organization and

- Political Activism in Ukraine. University of Toronto Press. 2022. 302 p.
12. Emeran Ch. New Generation Political Activism in Ukraine, 2000-2014. Routledge. 2017. 152 p.
 13. Yekelchik S. Ukraine: Birth of a Modern Nation [Annotated]. Oxford University Press. 2007. 280 p.
 14. Plokhy S. The Frontline: Essays on Ukraine's Past and Present [1 ed.]. Harvard University Press. 2022. 416 p.
 15. Havrylyshyn O. (auth.). The Political Economy of Independent Ukraine: Slow Starts, False Starts, and a Last Chance? [1 ed.]. Palgrave Macmillan UK. 2017. 356 p.
 16. Kuzio T. Independent Ukraine: Nation-state Building and Post-communist Transition (Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation). Routledge. 1998. 312 p.
 17. Yekelchik S. Writing the Nation: The Ukrainian Historical Profession in Independent Ukraine and the Diaspora. ibidem. 2022. 256 p.
 18. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. 2021. Випуск 8 (22). К.: Інститут соціології НАН України. 714 с.
 19. Рейтинг. Дванадцять загальнонаціональне опитування: динаміка оцінки образу держави (18-19 травня 2022) на сайті соціологічної агенції «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvenadcatyy_obschenacionalnyy_opros_dinamika_ocenki_obraza_gosudarstva_18-19_maya_2022.html?fbclid=IwAR2DcWpdiv_JLsojC2uyiuvXqEywKh55rHE1jdR6fHB-nU74pNnf7w30k8
 20. Головаха Є. Національна стійкість й адаптивні ресурси населення України Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. К.: 2021. С. 249-262.
 21. Рейтинг. Чотирнадцять загальнонаціональне опитування: психологічні маркери війни. (18-19 червня 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/chetyrnadcatyy_obschenacionalnyy_opros_psihologicheskie_markery_voyny_18-19_iyunya_2022.html

WAR AND THE FORMATION OF A POLITICAL NATION IN UKRAINE

Yevgen Golovakha

Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine, Director of NASU Institute of Sociology, 12 Shovkovychna str., Kyiv, Ukraine, 01021, e-mail: goles100@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-2961-1262>

The article emphasizes that the war and nationwide resistance to full-scale Russian aggression have significantly accelerated the long historical process of forming a political nation in Ukraine. It is noted that it is the political nation that has begun to gradually emerge in Ukraine that is the main target of the Russian invaders. It is not the traditional ethno-cultural attributes, which even the Soviet government did not prohibit in exchange for the political silence of the masses and the obedience of local elites, but the birth of a political nation in Ukraine that causes the hatred of the Russian neo-imperialists. It is emphasized that the results of sociological research, in particular the monitoring of social changes by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, have shown that after the collapse of the USSR, Ukrainians lived for several decades mainly in a state of political ambivalence, uncertainty, and socio-political apathy. The full-scale Russian-Ukrainian war has led to a rapid change in these features of the mass political consciousness of Ukrainian citizens to the opposite, which contributes to the creation of a significantly renewed political nation. After February 24, 2022, the political consciousness of Ukrainians has changed more than in the 30 years before, as evidenced by sociological surveys conducted by domestic research centers directly during the war. Based on the analysis of their results, it is concluded that the attitude of citizens towards their state has fundamentally changed in Ukraine; Ukrainians have finally accepted the Ukrainian state as one that deserves respect and appreciation. The factors of possible changes in the development of the political nation in Ukraine after its victory over the Russian aggressors are identified. It is noted that the new idea of "Ukrainianness" will be formed on the basis of modern European political culture and deliberative democracy; pro-Russian forces will remain a marginal phenomenon. The conclusion is made that in the foreseeable future Ukraine will have to live in permanent military and political tension, but at the same time learn to maintain conditions for a full life and gradual development of a modern European political nation. The article identifies the main directions of sociological research in postwar Ukraine, in particular on the issues chosen by the author.

Keywords: *political nation, Ukrainian state, social changes, mass political consciousness, war, social conflicts, survey, public opinion.*

References

1. Chernysh, N. (2022) 'The beginning of Russia's Full-Scale Invasion in Ukraine: Sociological Reflections' Visnyk of the Lviv University. Series Sociology. 16: 70-86. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/sociology/article/view/11984> [in Ukrainian]
2. Kostenko, N. (2022) Inside and Outside Identity in the Cultural Experience of Pandemic and War. Sociology: theory, methods, marketing. 2: 5-21. [in Ukrainian]
3. Pachkovyi, Yi. (2022) 'A Month in War. Few Reflections by a Ukrainian Sociologist...' Visnyk of the Lviv University. Series Sociology. 16: 63-68. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/sociology/article/view/11982> [in Ukrainian]
4. Matthews, O. (2022) Overreach: The Inside Story of Putin and Russia's War Against Ukraine. Mudlark.
5. Benjamin, M. and Davies, N. J. S. (2022) War in Ukraine: Making Sense of a Senseless Conflict [1 ed.]. OR Books.
6. Forsberg, T. and Patomäki, H. (2022) Debating the War in Ukraine: Counterfactual Histories and Future Possibilities. Routledge.
7. Furedi, F. (2022) The Road to Ukraine: How the West Lost its Way. De Gruyter.
8. Vaughn, M. M. (2022) The History of Ukraine and Russia: The Tangled History That Led to Crisis. History Demystified.
9. Pisano, J. (2022) Staging Democracy: Political Performance in Ukraine, Russia, and Beyond. Cornell University Press.
10. Marples D. R. (ed.) (2022) The War in Ukraine's Donbas. Origins, Contexts, and the Future. Central European University Press.
11. Channell-Justice, E. (2022) Without the State: Self-Organization and Political Activism in Ukraine. University of Toronto Press.
12. Emeran, Ch. (2017) New Generation Political Activism in Ukraine, 2000-2014. Routledge.
13. Yekelchik, S. (2007) Ukraine: Birth of a Modern Nation [Annotated]. Oxford University Press.
14. Plokh, S. (2022) The Frontline: Essays on Ukraine's Past and Present [1 ed.]. Harvard University Press.
15. Havrylyshyn, O. (2017) The Political Economy of Independent Ukraine: Slow Starts, False Starts, and a Last Chance? [1 ed.]. Palgrave Macmillan UK.
16. Kuzio, T. (1998) Independent Ukraine: Nation-state Building and Post-communist Transition (Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation). Routledge.
17. Yekelchik, S. (2022) Writing the Nation: The Ukrainian Historical Profession in Independent Ukraine and the Diaspora. ibidem.
18. Vorona, V. et al. (eds.) (2021) Ukrainian society: monitoring social change. 30 years of independence. Issue 8 (22). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. 714 p. [in Ukrainian]
19. Rating. Twelfth National Poll: Dynamics of the State's Image Assessment (May 18-19, 2022) on the website of the Rating sociological agency. Available at: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvenadcaty_obschenacionalnyy_opros_dinamika_ocenki_obraza_gosudarstva_18-19_maya_2022.html?fbclid=IwAR2DcWpdiv_JLsojC2uyiuvXqEywKh55rHE1jdR6fHB-nU74pNnf7w30k8 [in Ukrainian]
20. Golovakha, E. (2021) 'National Resilience and Adaptive Resources of the Population of Ukraine', in Pyrozhkov S. et al. (eds.) National Resilience of Ukraine: Hybrid Threats Challenge Response and Prevention Strategy: National Report Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. 249-262 [in Ukrainian]
21. Rating. Fourteenth National Poll: Psychological Markers of the War (June 18-19, 2022) Available at: https://rating-group.ua/research/ukraine/chetyrnadcaty_obschenacionalnyy_opros_psihologicheskie_markery_voyny_18-19_iyunya_2022.html [in Ukrainian]

Received 19.09.2022

Accepted 17.11.2022

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

Наталя Черниш

доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна,
e-mail: nataliya.chernysh@lnu.edu.ua ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1638-8639>

У статті здійснюється аналіз процесу формування української політичної нації за часів незалежності України, визначаються етапи, характер, прояви, чинники актуалізації цього процесу та його результати за часів новітньої української історії. Структурно матеріал публікації представлено у трьох частинах: перша – проблема термінології; друга – перші спроби емпіричних соціологічних досліджень процесів формування української політичної нації; третя – стан сформованості української політичної нації за даними сучасних соціологічних досліджень періоду гострої фази російсько-української війни. Здійснюється аналіз наявних у науковій літературі дефініцій головного рядоутворюючого поняття – «нація», а також похідних понять, насамперед «етнічна нація» і «політична нація». Наводиться авторське розуміння і визначення поняття «політична нація» як політичної спільноти, що об'єднує всіх рівних перед законом громадян незалежно від етнічного та соціального походження, культурно-мовних, конфесійних особливостей, соціального і економічного статусу. Акцентовується увага на тому, що водночас це є і громадянською спільнотою, яка має свою територію і державу, де держава виступає засобом досягнення спільних національних цілей. Підкреслюється, що формування політичної нації є довготривалим процесом перетворення етносу у «націю-державу» через низку проміжних етапів. Демонструється, як після здобуття Україною незалежності розпочалося вивчення цього процесу вітчизняними соціологами (в тому числі за участю автора цієї статті); його початки у 1990-х роках стосувалися насамперед проблем становлення української громадянської ідентичності як стрижня формування політичної нації. Зазначається, що до першої фази російсько-української війни цей процес був успішним, але повільним; він набув радикального прискорення внаслідок триваючої з лютого 2022 року російської агресії. На основі аналізу баз даних низки українських соціологічних інституцій та думок провідних учених країни пропонується аргументація на користь тези про сформованість української політичної нації в її головних характеристиках і в той самий час про триваючий перебіг цього процесу. Наголошується на загрозах і ризиках для неї, якщо війна затягнеться. Підкреслюється необхідність подальшого наукового, зокрема соціологічного, вивчення проблем та перспектив формування та розвитку української політичної нації.

Ключові слова: нація, етнічна нація, політична нація, національна ідентичність, громадянська ідентичність, націє- і державотворення.

Для цитування: Черниш Н. Формування української політичної нації. Український соціологічний журнал. 2022. 28. С. 15–25. <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-02>

How to Cite: Chernysh, N. (2022) Formation of the Ukrainian Political Nation. Ukrainian Sociological Journal, (28). 15–25. <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-02> [in Ukrainian]

Постановка проблеми. Наукова проблема даної публікації полягає у нереалізованій потребі означення української політичної нації та його наповнення з урахуванням докорінних якісних змін сучасного українського суспільства в умовах

розгортання гострої фази збройної агресії російської федерації проти України. Запеклі, а часом і мляві наукові дискусії з приводу процесів, етапів, проявів, результатів формування такого ґатунку нації на українських теренах точилися здавна, протягом

нової та новітньої доби української історії і породили множинність тлумачень української політичної нації та перспектив її формування у близькому чи далекому майбутньому. Не було досягнуто одностайності і в уявленні специфіки українського варіанту політичної нації, за винятком тези про доконечність формування власної суверенної держави. Здобуття Україною незалежності реанімувало дебати про вичерпаність завдань формування її як політичної нації разом із проголошенням держави і залишило осторонь питання реальної сформованості та перспектив розвитку цієї спільноти. Не допомогли розв'язанню проблеми і перші спроби української соціології здійснити концептуалізацію процесів формування сучасної та єдиної політичної нації включно з розробкою відповідного понятійно-категоріального апарату і компендіуму засадничих теоретичних положень. Відтак головними дослідницькими складовими цієї статті вважаємо, по-перше, здійснення стислого історичного екскурсу в означену проблематику, по-друге, аналіз початкового етапу соціологічних досліджень процесів формування політичної нації в Україні у перші декади її незалежності, по-третє, пошук відповіді на питання про ступінь сформованості єдиної української політичної нації в нових історичних умовах, в період радикальної трансформації українського суспільства періоду повномасштабного російського вторгнення в Україну.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розпочати слід з того, з чого має розпочинатися будь-яка поважна наукова праця, тобто з дефініцій головного поняття, в нашому випадку – «політична нація». Це поняття є за всіма ознаками міждисциплінарним, його досліджують представники різних соціогуманітарних наук, і всі вони доходять згоди лише в одному: не існує однозначної дефініції, яка б давала вичерпне і визнане всіма науковцями тлумачення цього поняття. Понятійно-категоріальний апарат цього фрагменту наукового мислення, на жаль, є неоднозначним і вельми суперечливим. Огляд дотичної літератури – від видань енциклопедичного характеру до монографій, статей та матеріалів наукових форумів – змушує дійти висновку, що в соціогуманітарних науках в нашій країні дотепер немає більш-менш узгодженого тлумачення головного рядоутворюючого

поняття – «нація»¹, а також визначень похідних від нього понять, перш за все поняття «українська політична нація» (див.: [1-5]). В «Енциклопедії історії України» наведено означення української нації через розмежування дефініцій двох понять: «етнічна нація» та «політична нація», де основою першого слугує український етнос новітньої доби, а другого – сукупність громадян України, незалежно від етнічного походження, мовної чи конфесійної приналежності [6]. В інших джерелах також проводиться розмежування цих двох гранично широких понять. В одному з них, що належить відомому австрійському вченому А. Каппелеру, йдеться про суперечливу дихотомію, відображену перш за все у текстах Конституції України. В статті 11 Конституції, підкреслює А. Каппелер, націю трактовано не як політичне, а як етнічно-культурне утворення. В той самий час в цій же чинній Конституції наголошено, що вона видана від імені українського народу – громадян України всіх національностей. «Це, – акцентує Каппелер, – чітке визнання загальноприйнятого принципу громадянської нації, який стосується не тільки етнічних українців» [7, с. 13-14].

Ця суперечливість у вживанні терміну «нація» в Конституції України зумовлює подальші складності термінологічного характеру і досить широко розповсюджена у науковій літературі останнього часу. Компромісом виглядає пропозиція представниці правових наук М. Антонович визнати, що «в Україні паралельно (виділено нами. Н. Ч.) відбувається формування як української політичної нації (за термінологією Конституції України – Українського народу), так і української нації, яка є титальною нацією держави Україна» [8].

Втім, така «миротворча» позиція викликає заперечення іншої, конфронтаційно-радикальної групи дискусіантів. Серед них побутує думка, що концепція «української політичної нації» хибна у своїй основі і тому абсолютно неприйнятна. Серед аргументів – посилення на такі спроби її обґрунтування, що нібито «базуються на перекичуванні фактів, супроводжуються підміною термінів, поняттєвою плутаниною та ігноруванням закономірностей процесу націє- і дер-

1 Оскільки виклад матеріалу обмежений рамками обсягу статті, наукові дискусії з приводу тлумачення нації нами не будуть розглянуті.

жавотворення в Європі та світі». У вислові автора цієї думки вона доведена до крайності, бо у підсумку стверджується: ця концепція «...являє собою термінологічно постійну диверсію, що спрямована на руйнацію української національної державності» [9].

Пом'якшений варіант знаходимо у статті за красномовною назвою «Українська політична нація: міф чи реальність?». Її автор вважає, що «вироблення доктрини української політичної нації, яка б змогла консолидувати усіх громадян України незалежно від їхнього етнічного походження, без допомоги ефективно діючого уряду та найвищого керівництва держави, поки що неможливо», тобто ніби і можливе, але не на час написання статті – 2011 р. [10].

Шальки терезів у співвідношенні етнічної та політичної нації стосовно України нині поволі зміщуються від визнання пріоритетності першої (особливо до 1991 р.) до стверджень протилежного характеру (ситуація після 1991 р.), що багато в чому пояснюється політичними уподобаннями представників тієї чи іншої версії. Однак багато дослідників припускає, що після 1991 р. українська етнічна нація в межах України поволі стає головною складовою української політичної нації.

Не менш контroversійними є роздуми про історичну тяглість, безперервність (чи перервність) процесів формування етносів і націй, в тому числі й на українському ґрунті. Це тягне за собою розмаїття уявлень стосовно перебігу і змісту конкретних процесів націогенези щодо сучасної української політичної нації. Це розмаїття також утворює континуум поміж двома полюсами. На одному полюсі – твердження авторів, які вважають, що історія формування української політичної нації з кінця XX – до початку XXI століття бодай у XXI столітті пройшла декілька етапів, практично щоразу спричинених латентною чи явною загрозою з боку росії. Перший розпочався з початком незалежності, коли Україна отримала формальні ознаки держави, і згодом став причиною, чому путін вирішив атакувати Україну. Потім цей процес пришвидшився завдяки Майдану 2004 (другий етап) та Євромайдану (третій етап), які показали, на що українці здатні як нація. Міні-прикладом такої нації і доконаним фактом її сформованості інколи називають саме Євромайдан (2014) [11, с. 14].

Інша частина науковців обстоює позицію, що українська політична нація є вже сформованою разом із здобуттям незалежності, що знайшло прояв у прийнятті низки законодавчих актів. У Конституції України 1996 р. правовим відповідником політичної української нації став «український народ» («громадяни України всіх національностей» – преамбула). Утворення української політичної нації розглянуто як результат здобуття державного суверенітету та незалежності України, проголошених Декларацією про державний суверенітет України 16 липня 1990 р., Актом проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. та закріплених Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р. [6].

Через методологічний хаос із визначеннями, а також з причини суперечливості масової свідомості громадян та її амбівалентності деякі науковці пропонують сперечатися не про сутнісні характеристики української політичної нації, а скоріше про функціональний принцип її розуміння – «що нас поєднує і як ми вирішуємо спільні соціальні проблеми?» [12].

Як бачимо, саме лиш означення головного поняття нашого дослідження базується на різнобарвному віялі методологічних підходів, які, будучи однією з ознак наукового здоров'я, в той самий час створюють реальні практичні проблеми соціальної політики держави, надто в умовах триваючої війни.

Мушу погодитися із думкою багатьох політологів та юристів стосовно того, що низка термінів, які включені у вітчизняний правовий дискурс Конституцією України (серед яких «українська нація» і «корінні народи»), не мають офіційних дефініцій. Ця обставина зумовлює концептуальні протиріччя не лише дотичних законодавчих актів, але й більшості соціологічних концептуалізацій. І це при тому, що серед можливих загальнонаукових підходів до розуміння нації соціологічний підхід є одним із головних і часто вживаних.

Відтак *метою* цієї наукової розвідки є визначення аргументів на користь тези про формування української політичної нації в її головних характеристиках і проявах в часи триваючої російсько-української війни. Ця теза, на мій погляд, має право на існування в силу того доконаного факту, що саме ця війна в її загостреній фазі спричи-

нила докорінні якісні зміни українського суспільства в напрямку його консолідації та інтеграції, народження нових соціальних порядків, які сприймаються і підтримуються більшістю населення практично всіх регіонів країни.

Виклад основного матеріалу. Я відштовхуюся від того, що головне рядоутворююче поняття «нація» в соціології можна трактувати у термінологічному просторі від полюсу її розуміння як реально існуючої спільноти людей, представників якої можна почислити і, відповідно, опитати, і до полюсу тлумачень, що нація являє собою уявлену спільноту. Мало того, у цьому другому випадку можна розглядати існування нації навіть як «щоденний плебісцит» (за Е. Ренаном) [13, с. 119], тобто утворення вельми плінне і часто змінюване тими, хто робить свій вибір. Відтак все залежить від методологічної позиції, яку обере до вподобання і дослідження той чи інший соціолог. У першому випадку ним може використовуватися (як це переважно і буває) класичний структурно-функціональний аналіз і релевантні йому кількісні методи емпіричного дослідження, у другому – доводиться звертатися до неокласичних і постнеокласичних напрацювань включно з якісними методами. Я свідомо зводжу усю множинність концептуалізацій стосовно формування й суті політичної нації до цих двох полюсів для увиразнення множинності інтерпретацій похідного поняття «політична нація».

Беручи під увагу висловлювання шанованого мною відомого американського вченого Д. Белла, одне й те саме соціальне явище чи процес можна досліджувати з використанням різних осьових принципів, себто з різних кутів чи точок зору. До прикладу він наводить наступні несхожі й різноманітні способи бачення соціального світу: осьовим принципом А. де Токвілля виступає рівність, у М. Вебера це раціоналізація, в К. Маркса – виробництво товарів і відносини власності на засоби виробництва, для Р. Арона це машинна технологія тощо [14]. Таке віяло методологічного бачення і розуміння одного і того ж феномену аж ніяк не означає безумовного домінування якогось з них; навпаки, чим більшим є число відомих підходів і точок зору, використовуваних в аналізі цього феномену, тим більш точною є зведена дослідницька картина, яка дозволяє всебічно розглянути обраний

процес чи явище і на цій основі запропонувати відповідні практичні розв'язання пов'язаних з ними проблем.

Мій особистий досвід вивчення нації та пов'язаних з нею сутностей враховував елементи обидвох згаданих вище полярних бачень (політичної) нації в річищі класичної та неокласичної ліній структурування соціологічного знання і включав також як кількісні, так і якісні (меншою мірою) методики емпіричних досліджень. Слід додати, що в новітній українській соціології як до, так і після проголошення незалежності перевага надавалася неокласичній метапарадигмі: спочатку це був історичний матеріалізм (або матеріалістичне розуміння історії), а згодом, після руйнації СРСР, – схожим, лишень більш м'яким позитивістським варіантам розуміння нації. Відповідно, й переважна більшість емпіричних досліджень проводилася за допомогою кількісних методів.

Моє бачення полягає у такому. Я виходжу з того, що націєтворення – довгий процес від зародження етносу до формування нації, яка утворила свою державу, а також продовження цього процесу до утвердження незалежності і здатності оборонити свій суверенітет при зростаючій внутрішній консолідації та посиленні зовнішніх загроз. Самі нації мають різну природу і згрубша поділяються на етнічні і політичні. *Етнічна нація* – це етнічна спільнота, об'єднана спільною культурою та спільним уявним походженням. *Політична нація* – це політична спільнота, що об'єднує всіх рівних перед законом громадян незалежно від етнічного та соціального походження, культурно-мовних, конфесійних особливостей, соціального і економічного статусу; це водночас громадянська спільнота, що має свою територію і державу, де держава виступає засобом досягнення спільних національних цілей. Власне принциповим моментом є для мене те, що політична нація вбачає у державі лише і насамперед інструмент реалізації і гарантії права на своє самовизначення, і якщо органи влади не дотримуються повною мірою своїх повноважень, то політична нація в обличчі своїх представників може і повинна змінити таку державу новою, обраною в демократичний спосіб, і такою, що відповідає національним інтересам. У нашому контексті можна навести вислів очільника РНБО О. Данило-

ва, який в одному зі своїх останніх виступів наголосив: якщо українська держава піде на мирну угоду з росією на основі російських вимог, українці будуть воювати і без такої держави.

Що ж до співвідношення цих двох понять, то я дотримуюся позиції, що політична нація в сучасній Україні своїм ядром має українську етнічну націю, яка додає цій першій саме українську самототожність, як видно з її назви. Це власне *українська* (виділено мною. Н. Ч.) політична нація.

Об'єднавчими чинниками згуртування у політичну націю виступають громадянське суспільство, консолідоване довкола спільної ідентичності і цінностей; всі вони є вічними годувальницями поколінь соціологів, до одного з яких долучена і я. Оскільки за першим фахом я історик, то мене здавна цікавила дискусія в українських наукових колах про те, чим є українська нація: «нацією-культурою» чи «нацією-державою»? Або: чи це є «неісторична нація» а чи «історична нація»? Один з відомих (переважно в англomовному світі) істориків новітньої України, І. Лисяк-Рудницький, праці якого я уважно вивчала, писав, що ці два типи, «коли ми схоплюємо їх як абстрактні соціологічні моделі», зовсім не перешкоджають тому, що в історичній дійсності існують перехідні форми від одного стану до іншого. Стосовно України він мав переконання про те, що вона ніби й підходить під категорію «неісторичних» націй через розриви в історичній тяглості існування її держави, але в її становленні були елементи такої тяглості, які наближають її до категорії «історичних» націй [15, с. 10-11]. Сучасність дає привід вважати Україну сьогодення «нацією-державою» або політичною нацією, оскільки вона здобула свою незалежність і сформувала власну державу. Але формування політичної української нації виявилось довгим процесом, який затягнувся на третину століття і відтак триває й далі, має нині інтенцію до оформлення і зміцнення цього стану. Він вимагає органічного сплаву таких ознак, як національна держава, спільність національних інтересів, сформованість соціального капіталу, єдність цінностей, ідентичність громадянина країни, наявність сильного громадянського суспільства тощо. Серед цих ознак, як на мене, особливо виділяється ідентичність у такому її прояві, як ідентичність громадянина або

громадянська ідентичність. Можна вважати, що політична нація – це обрана певною політичною спільнотою ідентичність. Власне тому вона і стала центральною темою одного з перших міжнародних досліджень в Україні, про що йдеться нижче.

Відтак одразу ж після здобуття незалежності перед молодією українською соціологією постало завдання вивчати процеси творення новітньої української політичної нації і суверенної національної держави в ситуації відмови від марксистського штибу загальної соціологічної теорії та похідних від неї теорій середнього рівня, при відсутності власних методик емпіричних досліджень у цьому річизці. Далеко не всі українські соціологи знають про перші спроби емпіричних досліджень у вивченні процесів формування української політичної нації в силу своєї молодості, тому хочу зупинитися на цьому детальніше.

В раннях 1990-х рр. ми відчули на собі всі складнощі теоретичної і практичної перебудови всього корпусу соціологічного знання і дослідницьких методик. Ситуація методологічного хаосу і необізнаності з новітніми методиками соціологічного пошуку спричинила до того, що практично всі дослідницькі ініціативи було згорнуто. Водночас зростав науковий інтерес до процесів націє- і державотворення в Україні з боку наших закордонних колег. Ми пішли шляхом кумуляції зусиль українських і зарубіжних науковців з провідною роллю дослідників Мічиганського університету, а також вчених Канади і Польщі. Нашою спільною ідеєю було вивчення ідентичностей як стрижня нації, яка пішла шляхом утвердження своєї державності. Наслідком цієї співпраці був довготривалий (1994-2015 рр.) міжнародний трендовий проект, авторами якого були відомий український історик Я. Грицак, американська дослідниця, соціальний психолог Оксана Маланчук, львівські соціологи Наталія Черниш, Віктор Сусак та інші науковці. Американські соціологи запропонували використати методику Детройтського регіонального дослідження, в якому центральний блок було присвячено формуванню ідентичностей, аби зрозуміти, в якому напрямку рухається населення України, головним чином мешканці Львова (як центру Західної України) та Донецька (як центру Східної України). Чому ці два міста? Існував стереотип ду-

мання західних аналітиків про поділ України на «західняків» і «східняків», який дістав підкріплення у статті Миколи Рябчука «Дві України» [16]. А це, своєю чергою, увиразнило побоювання розколу України, загрози її існування як єдиної країни і відсутності перспектив формування єдиної політичної нації.

Нашою міжнародною дослідницькою групою було проведено п'ять хвиль збирання соціологічної інформації: у 1994, 1999, 2004, 2010, 2015 рр. за однотипними, практично не змінюваними впродовж зазначених років запитальниками. Єдиним винятком було внесення до запитальника у 2010 р. ідентитету «громадянин України» (за моєю пропозицією) серед пропонованих ідентитетів, з чим довго не годилися наші американські колеги. Для них поняття «американець» покривало обидві ідентичності: і громадянина США, і мешканця Сполучених Штатів, навіть з різними етнічними коріннями. Тобто в низці добре розвинутих країн громадянство, як правило, ототожнюється з етнічною / національною приналежністю. У нас же в Україні це було далеко не так, але обов'язково невдовзі настане.

Перші три хвили були концентровані на опитуванні львівських і донецьких респондентів; четверта хвиля 2010 р. знову охопила мешканців Львова і Донецька, але також Києва, Житомира і Херсона, а п'ята – Львова і окупованого Донецька, до яких додалися респонденти з Києва, Харкова, Дніпра, Одеси. Запитальник був побудований на методології структурно-функціонального аналізу, що відповідно передбачало застосування кількісного методу (опитування), представленого у вигляді розлогої анкети, яка включала у себе окремий блок стосовно ідентичностей респондентів. У Львові і Донецьку вибірку складала приблизно по 400 респондентів, в інших містах, долучених згодом, – відповідно до кількості населення в них. Для отримання відповідей на складні запитання використовувалися картки. Стосовно ідентичностей питання було сформульовано таким чином: «Тут міститься список можливих ознак, використовуючи які люди можуть себе характеризувати. Будь ласка, виберіть з них такі, які дозволяють Вам описати себе якнайкраще. Можна вибрати декілька варіантів». На картці було перелічено 28 та-

ких ідентитетів, як «молодий», «багатий», «українець», «православний», «східняк», «західняк», «чоловік», «жінка», «громадянин України» (з 2010 р.) і навіть «радянська людина», що виглядало логічним не тільки у 1994 р., але й значно пізніше. Забігаючи вперед, підкреслюю, що нововведений ідентитет «громадянин України» одразу ж обрала більшість респондентів по всій країні включно з мешканцями Донецька. Респонденти могли обрати декілька таких описів; наступні питання звужували ситуацію форсованого вибору спочатку до трьох, а далі до одного головного. Для опрацювання отриманої соціологічної інформації було використано факторний аналіз; однофакторний дисперсійний аналіз; аналіз кореляцій; модель множинної лінійної регресії.

Наведу лише головні отримані висновки в частині, яка стосувалася ідентичностей. Дослідження 1994-2010 рр. віддзеркалило процес поступового зближення населення Львова (як центра Західної України) і Донецька (як центра Східної України) в напрямку виходу на чільні позиції ідентичності «громадянин України» як вагомої підстави формування української політичної нації; у 2010 р. такий ідентитет обрали 66,3 % львів'ян (друге місце) і 51,9 % донеччан (перше місце).

Але дослідження 2015 р. засвідчило, що сталися важливі зміни серед мешканців окупованого на той час Донецька (при незмінній позиції львів'ян): на перше і третє місця обраних донеччанами ідентичностей вийшли «жінка» і «чоловік», на друге – «мешканець Донецьку», на 6 – російська ідентичність, яка з 1994 р. не потрапляла у провідну шістку найбільш опуклих ідентичностей донецьких респондентів і замінила тут українську ідентичність. Ідентитет «громадянин України» обрали лише 7,1% опитаних. Відтак процес творення української політичної нації в Україні був у Донецьку штучно перерваним, а в більшій Україні призвів до посилення української громадянської ідентичності, причому не тільки на Заході країни, але й в усіх інших регіонах, як засвідчують отримані нами дані з регіональних центрів України у хвилях 2010 та 2015 рр.. Іншими словами, попередній регіональний поділ країни на Схід і Захід, Центр і Південь вже не відповідав реаліям 2015 р., оскільки зблизив постави і унаочнив вектор розвитку насе-

лення більшості різних частин України аж до кордонів з окупованих ОРДЛО. Вимагувалася нова конфігурація двох частин України: більшої і меншої – умовно до лінії розмежування підконтрольних і непідконтрольних Україні територій. І саме на цій більшій території України станом на 2010-2015 рр. доволі успішно відбувалося формування єдиної політичної нації на відміну від донеччан, які у хвили 2015 р. повернулися до примордіальних та локальної регіональної ідентичностей, характерних для стану аномії (головні результати представлені тут: [17]).

Інші важливі висновки, до яких спонукає участь у спільному міжнародному проєкті і які можуть допомогти у формуванні в майбутньому єдиних методологічних та методичних засад, полягають у такому. Це насамперед усвідомлена нами потреба долучити до порівняльного аналізу ресурси постнекласичного соціологічного теоретизування, а, відповідно, і якісні методи (в тому числі і фокусованих групових дискусій (ФГД)). Цей інструментарій феноменологічних і конструктивістських студій був би вельми корисним у пошуках СЕНСІВ (виділено мною. Н.Ч.), що їх вкладають респонденти у свої вибори ідентичностей і цінностей. До прикладу, під час проведення ФГД у Львові і Одесі ми виявили, що львівські і одеські респонденти вкладають різний зміст у поняття «ідентичність громадянина України»: для перших цей зміст був пов'язаний насамперед із українською ідентичністю, у другому – із записом у паспорті. Доречним і методично доцільним було б проводити подальші дослідження процесів формування української політичної нації із паралельним вивченням цінностей для більш точного аналізу загальних постав респондентів, в яких обрання ідентичності зумовлювалось певними цінностями, і навпаки. Однією з проблем, яка гостро повстала при аналізі отриманої соціологічної інформації учасниками міжнародного проєкту, була проблема інтерпретації отриманих даних, яка стала наріжним каменем наших наукових дискусій (на конференції Міжнародної асоціації гуманітаріїв у червні 2018 р. ми з Оксаною Маланчук мусили робити два окремі виступи, які відображали певні розбіжності у трактуванні баз даних). Нарешті, відомо, що дослідницький пошук має здолати три сходинки: опис,

аналіз та інтерпретацію; на жаль, як свідчить моя практика участі у роботі журі чи спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій, серед вітчизняних соціологів переважає перша процедура, інколи друга і майже ніколи третя. Тому, на мою думку як членкині журі Міжнародного конкурсу імені Наталії Паніної на звання кращого молодого соціолога, тема інтерпретації емпіричних даних вповні могла б стати провідною в одному з таких конкурсів.

Що ж стосується сьогодення, то в цілому сучасна українська соціологія значно просунулася вперед у дослідженнях процесів націє- і державотворення як силами наших колег, так і зарубіжних соціологів, часто в тандемі. Опрацювання даних соціологічних досліджень, що їх здійснюють нині провідні соціологічні центри України, дає мені підставу на користь твердження про надзвичайне прискорення процесів формування української політичної нації, особливо після розгортання російської агресії 24 лютого 2022 року. Взагалі я вважаю, що радикальна актуалізація тематики становлення і зміцнення України як сучасної політичної нації була великою мірою спричинена цією агресією та двома її головними цілями – знищенням української державності і геноцидом українського народу як політичної нації. Саме це буквально з перших днів російської інвазії й викликало народний спротив, в якому об'єдналися представники усіх національностей, жителі різних регіонів країни. Для прикладу візьму окремі узагальнення з досліджень, які з першого березня 2022 р., одразу після початку нового етапу російської агресії, проводить соціологічна агенція «Рейтинг» (афілійований член Соціологічної асоціації України (САУ)). Вона стало фіксує стан національної консолідації українського суспільства на шляху формування української новітньої політичної нації, в якій етнічні чинники відсуваються на задній план і зростають на вазі інтегративні об'єднавчі інтенції.

Це знаходить свій прояв у такій отриманій «Рейтингом» інформації:

- надзвичайно високий рівень підтримки ЗСУ (98%) і президента країни (93%), або єдність держави і громадянського суспільства (станом на весну-середину літа 2022 р.);

- зростання чисельності тих, хто готовий зі зброєю в руках боронити свою Бать-

ківщину (80%), цінності свободи, демократії, захисту прав людини;

- віра у переможне майбутнє України (90%); впевненість у перемозі також переважає в усіх регіонах країни. Абсолютна більшість опитаних (82%) вважають загрозу розколу країни малоімовірною;

- зростання кількості тих, хто бере різного роду участь у захисті України (більше 80%), синергія зусиль на відсіч агресії РФ;

- самоорганізація окремих громадян у спільноти для кращого донесення громадської думки до можновладців; посилення громадянського суспільства, таких його складників, як волонтерство, із зростанням питомої ваги його представників в органах держави;

- підтримка обраного руху в Україні як правильного (76%). Це найвищий показник за усю історію замірів, тощо (результати наведено за звітами «Рейтингу» на сайті цієї агенції) [18].

Найголовнішим з цих досліджень «Рейтингу» для мене стало таке. Після наведення отриманих результатів у звітах цієї агенції, починаючи від першого загальнонаціонального опитування 1 березня 2022 р., слідує така фраза: «Ці показники є спільними для всіх регіонів країни» (і навіть для різних вікових груп) або що «ця думка домінує в усіх регіонах України», чи що «у цьому впевнені мешканці усіх регіонів». На цьому наголошує й директор Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) професор Володимир Паніотто, коли використовує дані очолюваного ним інституту, де порівняно результати колишніх та сучасних опитувань респондентів з різних регіонів України в оцінці критично важливих для нашої країни подій [19]. Перш за все це ставлення респондентів до проголошення незалежності України, але також до приєднання до ЄС, вступу в НАТО, ставлення до росії тощо. Його висновок також суголосний з вище наведеними даними «Рейтингу» в сенсі утворення української політичної спільноти та зростання однаростайності думок мешканців різних регіонів країни. Мабуть, це і є основним аргументом на користь тези про успішність формування української політичної нації в тяжкі часи війни (рівно ж і як ідеї перегляду концепцій регіоналізму в сучасних українських умовах).

Цей процес консолідації української політичної нації ще триває і триватиме у майбутньому, після нашої перемоги. Як кажуть у нас в Галичині, Україна нині є «при надії» – не стільки в сенсі переважання надії у світле майбутнє, а в тому сенсі, що «бути при надії» означає бути вагітною. От і Україна є при надії на народження новітньої української політичної нації. І такої думки дотримуються наші провідні науковці. Зокрема, директорка Інституту демографії і соціальних досліджень імені М. Птухи академік Елла Лібанова фіксує появу соціального портрету «абсолютно іншого українця». В одному зі своїх інтерв'ю Е. Лібанова виділяє п'ять нових рис, які складають цей портрет. З посиланням на соціологічні опитування вона перелічує такі. З'явилася довіра до влади; Україна ніколи за всю новітню історію не демонструвала такої єдності, як зараз. В Україні сформувалося дуже сильне й відповідальне громадянське суспільство. Зараз «Я» відступає перед «Ми». Люди розуміють, що поодиночки сьогодні не вижити, і ми маємо об'єднатися, щоб разом подолати ворога. Українці врешті-решт позбулися свого комплексу меншовартості. Попри війну ми стали людянішими. Так, ми єдині в своїй ненависті до ворога, але разом із тим один до одного ставимося значно людяніше [20]. Як бачимо, в цілому багато аналітиків з різних ділянок соціогуманітарного знання є солідарними у визначенні нових характеристик сучасних українців, хоча кожен додає до цього свої, досить важливі для подальших досліджень напрямні лінії.

Надважливим в цьому плані є інтерв'ю директора Інституту соціології Академії наук України Євгена Головахи для порталу «Новинарня» від 30 березня 2022 р. [21]. Він вважає, що українці визначилися остаточно і що в Україні у ці дні завершується формування сучасної європейської нації. Крім того, що ми самі консолідуємося, ми, вважає Євген Іванович, також консолідуємо світ, спричиняємо об'єднання світу навколо демократичних цінностей. Підсумок вченого однозначний: ми вийдемо з цієї війни абсолютно інтегрованою європейською країною і ми матимемо дуже серйозну перспективу розвитку.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Наведені результати емпіричних досліджень, проведених соціологічною групою «Рейтинг» та Київським міжнарод-

ним інститутом соціології дають аргументи для такого узагальнення. В Україні протягом першої половини 2022 р. внаслідок гострої фази російської збройної агресії відбулося швидке перетворення українського суспільства в сенсі підвищення рівня його консолідації та інтеграції населення регіонів в єдине ціле. В такий спосіб відбулося формування головних характеристик української політичної нації з осердям в її етнічно українському стрижні. До них належать:

- утворення спільного для більшості громадян України аксіологічного простору з домінуванням цивілізаційних цінностей свободи, демократії і незалежності;
- радикальне прирощення соціального капіталу, насамперед у вигляді зміцнення довіри як на вертикальному, так і на горизонтально-мережевому рівнях;

- єднання держави і громадянського суспільства у прагненні перемоги над ворогом;
- нівелювання регіональних відмінностей в оцінці головних параметрів як біжучої ситуації, так і візії майбутньої перемоги України та успішної повоєнної відбудови тощо.

В той самий час не варто бути зачарованими «тотальним оптимізмом». В силу дії різних обставин така єдність і згуртованість української політичної нації може бути загроженою. Найбільшу небезпеку становлять затягування війни, зменшення допомоги союзників, збільшення масштабів внутрішньої і зовнішньої міграцій. Звідси впливає потреба систематичного соціологічного моніторингу перебігу війни і пошуків справедливого миру, а також посилення прогностичної функції соціології.

Список літератури

1. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. К.: Либідь. 1999. 352 с.;
2. Ляшенко О. О. Українська політична нація: етнополітичний аспект. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/02/liaschenko_ukrainska.pdf (дата доступу: 20 червня 2022 р.).
3. Сучасна політична нація: духовно-моральні, культурно-етичні та соціально-економічні засади розвитку. Матеріали XIV науково-практичної конференції. К.: ВНЗ «Національна академія управління». 2014. 332 с.
4. Україна: процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. К.: К.І.С. 2011. 416 с.
5. Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. К.: НІСД. 2012. 384 с.
6. Галушко К. Ю. Нація українська. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка». 2010. 728 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Natsiia_ukrainska (дата доступу: 27.05.2022).
7. Каппелер А. Громадянська чи етнічна нація. Зауваги з теорії та історіографії. Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер. К.: К.І.С. 2010. 416 с.
8. Антонович М. Співвідношення понять «народ» і «нація» у національному та міжнародному праві. 2012. С. 56-63. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/149239973.pdf> (дата доступу: 04.03.2022).
9. Василенко В. Концепція української політичної нації: передісторія хвороби, її діагноз та лікування. Доповідь на Сьомих Бандерівських читаннях. 2020. URL: <http://ukrpohiad.org/analytics/kontsepsiya-ukrayinskoyi-politychnoyi-natsiyi-peredistoriya-hvoroby-yiyi-diagnoz-ta-likuvannya.html> (дата доступу: 07.06.2022).
10. Поліщук О. Українська політична нація – міф чи реальність? Наука. Релігія. Суспільство № 1. 2011. С. 170-177. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/85468/28-Polishchuk.pdf?sequence=1> (дата доступу: 12.01.2022).
11. Звіт за результатами експертного обговорення в Одесі «Визначення актуальних проблем формування громадянської (політичної) ідентичності, оцінка стану розвитку демократичних процесів». 2015. С. 14. Отримано з : <http://www.ucipr.org.ua/documents/Harkov.pdf> (дата доступу: 14.04.2022).
12. Степіко, М. Українська політична нація: проблеми становлення. Політичний менеджмент, 2004. № 1. С. 19-29 ;
13. Ренан Е. Що таке нація? Націоналізм. Антологія /упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип. 2000. 872 с.
14. Bell D. (1976). *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. Basic Books. 1976. 507 pp.
15. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. Львів: Меморіал. 1999. 99 с.
16. Рябчук М. (2001). Дві України. Критика. Рік V, число 10 (48). С.10-13. URL: <https://krytyka.com.ua/articles/dvi-ukrayiny> (дата доступу: 10.01.2022).
17. Маланчук О., Черниш Н. Й., Сусак В. І. Форсований вибір: ідентичності та постави до і після Євромайдану. Український соціум. 2016. 4 (59). С. 8-20.
18. Дослідження. Результати 14-ти загальнонаціональних опитувань на сайті соціологічної агенції «Рейтинг». 2022. URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/> (дата доступу: 22.06.2022).
19. Прес-релізи та звіти. Індекс сприйняття російсько-української війни: результати телефонного опитування, проведеного КМІС 19-24 травня 2022 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1113&page=20> (дата доступу: 24.06.2022).

20. Фещенко Р. Портрет абсолютно іншого українця. Інтерв'ю НВ із професоркою Лібановою про кардинальні зміни в суспільстві. 2022. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/viyana-v-ukrajini-yak-zminilosya-ukrajinske-suspilstvo-interv-yu-nv-z-elloyu-libanovoju-50229900.html> (дата доступу: 19.04.2022);

21. Ткачук М. Соціолог Євген Головаха: Якщо ми не здамося – вийдемо з цієї війни абсолютно інтегрованою європейською країною. 2022. URL: <https://novynar-nia.com/2022/03/30/yegolovaha/> (дата доступу: 10.05.2022)

Отримано 30.09.2022

Прийнято до друку 18.11.2022

FORMATION OF THE UKRAINIAN POLITICAL NATION

Chernysh Natalya

Doctor of Sociological Sciences, Professor, Professor of the Department of Sociology Ivan Franko National University of Lviv, 1, University St., Lviv 79000, Ukraine, e-mail: nataliya.chernysh@lnu.edu.ua ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1638-8639>

Structurally, the material in the article is presented in three parts: the first is the problem of terminology; the second – the first attempts at empirical sociological research into the processes of formation of the Ukrainian political nation; the third - the state of formation of the Ukrainian political nation according to the data of modern sociological research during the acute phase of the Russian-Ukrainian war. An analysis was carried out of the definitions of the main hypernym concept - nation, as well as derived concepts, primarily ethnic and political nations, available in the scientific literature. The paper also provides the author's interpretation and definition of the concept of "political nation" as a political community uniting all citizens as equal before the law, regardless of ethnic and social origin, cultural-linguistic, confessional characteristics, social and economic status. Emphasis is placed on the fact that it is at the same time a civil community that has its own territory and state, where the state acts as a means of achieving common national goals. It is emphasized that the formation of a political nation is a long-term process of transformation of an ethnic group into a "nation-state" through a number of intermediate stages. We show how Ukrainian sociologists began to study this process after gaining independence (including with the participation of the author); its beginnings in the 1990s concerned primarily the problems of the formation of Ukrainian civic identity as a core of a political nation. This process was successful but slow until the first phase of the Russian-Ukrainian war; it has gained a radical acceleration as a result of the ongoing Russian aggression since February 2022. Based on the analysis of the databases of a number of Ukrainian sociological institutions and the opinions of the country's leading scientists, an argument is presented in favor of theses about the formation of the Ukrainian political nation with its main characteristic features and at the same time about the ongoing course of this process. Threats and risks in case of a prolonged war are emphasized.

Keywords: *nation, ethnic nation, political nation, national identity, civic identity, nation- and state-building.*

References

1. Kasyanov, G. V. (1999) Theories of nation and nationalism: Monograph. K.: Lybid [in Ukrainian]
2. Lyashenko, O. O. (2020) Ukrainian political nation: ethnopolitical aspect. Available at: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/02/liashenko_ukrainska.pdf (access date: June 20, 2022) [in Ukrainian]
3. Modern political nation: spiritual-moral, cultural-ethical and socio-economic foundations of development (2014) Materials of the 14th scientific and practical conference. K.: National Academy of Management [in Ukrainian];
4. Kappeler, A. (ed.) (2011) Ukraine: processes of nation building. trans. from German. K.: K.I.S. [in Ukrainian]
5. Rozumny, M., Stepyko, M., Yablonskyi, V. (eds.) (2012) Ukrainian political nation: problems of formation: coll. of academic papers K.: NISD [in Ukrainian]
6. Smoliy, V. et al (eds.) Halushko, K. Yu. (2010) Ukrainian nation. Encyclopedia of the history of Ukraine: Vol. 7: NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. K.: Vol. «Scientific Thought», 728 p. Available at: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Natsiia_ukrainska (access date: 05/27/2022) [in Ukrainian]
7. Kappeler, A. (2011) Civil or ethnic nation. Notes on theory and historiography. At: Ukraine. Processes of nation-building / Ed. Andreas Kappeler. K.: K.I.S., 416 p. P.13-14 [in Ukrainian];
8. Antonovych, M. (2012) The relationship between the concepts of "people" and "nation" in national and international law. Available at: <https://core.ac.uk/download/>

- [pdf/149239973.pdf](#) (access date: 03/04/2022) [in Ukrainian]
9. Vasylenko, V. (2020) The concept of the Ukrainian political nation: the background of the disease, its diagnosis and treatment. Report at the Seventh Bandera readings. Available at: <http://ukrpohliad.org/analytics/kontseptsiya-ukrayinskoyi-politychnoyi-natsiyi-peredistoriya-hvoroby-yiyi-diagnoz-ta-likuvannya.html> (access date: 06.07.2022) [in Ukrainian]
 10. Polishchuk, O. (2011) 'Ukrainian political nation – myth or reality?' Science. Religion. Society. No. 1. 2011: pp. 170-177. Available at: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/85468/28-Polishchuk.pdf?sequence=1> (access date: 12.01.2022) [in Ukrainian]
 11. Report based on the results of an expert discussion in Odesa "Definition of actual problems of the formation of civic (political) identity, assessment of the state of development of democratic processes" (2015) P. 14. Available at: <http://www.ucipr.org.ua/documents/Harkov.pdf> (access date: 04/14/2022) [in Ukrainian]
 12. Stepiko, M. (2004) 'Ukrainian political nation: problems of formation'. Political management. 1. 2004. pp. 19-29 [in Ukrainian]
 13. Protsenko, O., Lisovyi, V. (eds.) Renan, E. (2000) What is a nation? Nationalism. Anthology / edit. K.: Smoloskip [in Ukrainian]
 14. Bell, D. (1976) The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting. Basic Books.
 15. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1991) Essays on the history of new Ukraine. Lviv: Memorial [in Ukrainian]
 16. Ryabchuk, M. (2001). 'Two Ukraines'. Krytyka. Year U, number 10 (48): pp. 10-13. Available at: <https://krytyka.com.ua/articles/dvi-ukrayiny> (access date: 10.01.2022) [in Ukrainian]
 17. Malanchuk, O., Chernysh, N. Y., Susak, V. I. (2016) 'Forced choice: identities and attitudes before and after Euromaidan' Ukrainian society, 4 (59): pp. 8-20 [in Ukrainian]
 18. Research (2022) Results of 14 national surveys on the website of the sociological agency «Rating». Available at: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/> (access date: 06.22.2022) [in Ukrainian]
 19. Press releases and reports (2022) Perception index of the Russian-Ukrainian war: results of a telephone survey conducted by KMIS on May 19-24, 2022. Available at: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1113&page=20> (access date: 06/24/2022) [in Ukrainian]
 20. Feshchenko, R. (2022) A portrait of a completely different Ukrainian. Interview with professor Libanova about radical changes in society. Available at: <https://life.nv.ua/ukr/socium/viyina-v-ukrajini-yak-zminilosya-ukrajinske-suspilstvo-interv-yu-nv-z-elloyu-libanovoyu-50229900.html> (access date: 19.04.2022) [in Ukrainian]
 21. Tkachuk, M. (2022) Sociologist Yevhen Holovakha: If we do not surrender, we will exit this war as a completely integrated European country. Available at: <https://novynarnia.com/2022/03/30/yegolovaha/> (access date: 10.05.2022) [in Ukrainian]

Received 30.09.2022

Accepted 18.11.2022

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Алла Лобанова

доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та масових комунікацій
Криворізького державного педагогічного університету,
пр-т Гагаріна, 54м, Кривий Ріг, 50086, Україна
e-mail: alla.lobanova@kdpu.edu.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3852-2675>;

Микола Туленков

доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри галузевої соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 64/13, Київ,
01601, Україна, e-mail: niktul50@i.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3768-3856>

У статті висвітлено фактологічний контент соціологічної рефлексії вітчизняних науковців щодо сприйняття українцями російсько-української війни з 24 лютого 2022 року до 1 вересня 2022 року. На підставі контент-аналізу засобів масової інформації, прес-релізів та звітів провідних соціологічних інституцій України презентовано основні тенденції громадської думки щодо сприйняття війни, рівня громадянської спрямованості ідентичності, ціннісних орієнтацій, геополітичного вибору, ставлення до росіян, міграційних настроїв у період повномасштабних військових дій російської армії на території України. Презентовано зміст основних наукових меседжів, що пролунали у публічних виступах провідних українських соціологів у мас-медіа, в яких висловлювалася експертна оцінка поточної суспільної ситуації в умовах воєнного стану, розглядалися прогностичні сценарії щодо поствоєнного часу. Акцентовано увагу на науковій, навчальній та просвітницькій діяльності української соціологічної спільноти під час війни. Виявлено, що російсько-українська війна сформувала суспільний запит на більш ґрунтовний розвиток таких галузевих соціологічних теорій, як соціологія війни, інвайронментальна соціологія, соціологія управління, історія української соціології. Обґрунтовується думка про необхідність оновлення змісту освітньої діяльності та підготовки її нового навчально-методичного забезпечення, яке б відповідало суспільним викликам. Доведено, що поствоєнний період потребуватиме соціологічного обґрунтування шляхів удосконалення системи управління державними структурами із застосуванням гнучких партисипативних організаційних форм, в яких інтегруються різноманітні види діяльності, підпорядковані досягненню чітко визначених стратегічних, тактичних і оперативних цілей відновлення України та її подальшого розвитку.

Ключові слова: російсько-українська війна, соціологічна рефлексія, контент-аналіз, громадська думка, ідентичність, ціннісні орієнтації, соціологічна діяльність, повоєнний час, відновлення та розвиток України.

Для цитування: Лобанова А., Туленков М. Російсько-українська війна як об'єкт соціологічної рефлексії. Український соціологічний журнал. 2022. 28. С. 26–36. <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-03>

How to Cite: Lobanova, A. & Tulenkov, M. (2022) 'Russian-Ukrainian War as Object of Sociological Reflection'. *Ukrainian Sociological Journal*, (28). 26–36. <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-03> [in Ukrainian]

Постановка проблеми та актуальність статті. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації (24 лютого 2022 р.) на територію суверенної України, як показують результати соціологічних спостережень, не тільки істотно зруйнувало нормальний

повсякденний ритм життєдіяльності сучасного українського соціуму, але й порушило міжнародний правопорядок взаємин між країнами, засвідчивши тим самим, що для російської правлячої верхівки фактично не існує міжнародних норм права, визначених

державних кордонів, демократичних свобод і загальнолюдських цінностей співжиття світової спільноти. Внаслідок цього на порядку денному перед українським суспільством гостро постало питання захисту не тільки своєї державної незалежності, але й загальноєвропейських норм і цінностей, за які протягом новітньої історії наполегливо боровся український народ. Як зазначив відомий український соціолог Є. Головаха, «за три місяці війни українське суспільство змінилося більше, ніж за останні 30 років» [2]. Тому перед соціологічною спільнотою України постали нові й невідкладні завдання, з одного боку, соціологічного супроводу та забезпечення перемоги українського народу над російським агресором, а з іншого, – соціологічної діагностики причин і перебігу російсько-української війни, способів підтримання морального стану й соціального самопочуття українського соціуму, а також визначення шляхів ліквідації її наслідків та відновлення соціальної інфраструктури українського суспільства.

При цьому слід зазначити, що українські соціологи у цей складний період не тільки не згорнули своїх соціологічних спостережень, а навпаки, значно розширили діапазон досліджень суспільних настроїв, ціннісних преференцій та оцінних суджень українських громадян у вкрай жорстких умовах російсько-української війни. Наприклад, Соціологічна асоціація України спільно з Інститутом соціології НАН України ініціювали низку конкретних заходів, спрямованих на істотне посилення міжнародних контактів із соціологами європейських країн, спільне обговорення можливих сценаріїв збереження та прирощення соціального потенціалу українського суспільства в перебігу воєнних дій, а також залучення зарубіжного досвіду щодо ліквідації збройних конфліктів і визначення першочергових наукових завдань соціологічного моніторингу громадської думки під час війни з агресором. Соціологи, яким властиве прогностне мислення, як ніхто інший, добре розуміють, що український народ, згуртувавшись перед російською агресією, відстоїть свою незалежність і право на самостійний вибір свого європейського шляху. Висока ціна, яку нині платять українці за своє право вільно жити та працювати на своїй землі, вільно обирати європейський шлях свого соціального розвитку, має ком-

пенсуватись консолідацією світової спільноти довкола української держави, яка веде боротьбу проти російського агресора. У зв'язку з цим як безпосередньо в українському суспільстві, так і в європейському співтоваристві істотним чином зростає запит на соціологічну рефлексію щодо воєнного та поствоєнного стану українського соціуму, чим і зумовлюється **актуальність даної наукової статті**.

Отже, **метою** даної роботи виступає: *по-перше*, виявлення динаміки й тенденцій стану громадської думки українців на основі узагальнення прес-релізів і звітів, за результатами досліджень провідних соціологічних центрів України, здійснених під час російсько-української війни, *по-друге*, визначення ключових трендів і основних напрямів розвитку української соціологічної науки у поствоєнний період.

Аналіз існуючих досліджень та публікацій за проблематикою статті. Аналіз соціологічної проблематики, яка міститься у наявній вітчизняній науковій та публіцистичній літературі, починаючи з 24 лютого 2022 року, засвідчує той факт, що мейнстрімом діяльності провідних соціологічних інституцій у воєнний період є соціологічні опитування населення України щодо ціннісних орієнтирів, національної ідентичності, проєвропейських настроїв, оцінки військової ситуації, міграційної поведінки населення тощо. Так, наприклад, коментуючи результати дослідження Київського міжнародного інституту соціології стосовно показників національно-громадянської ідентичності, С. Дембицький зазначає, що «повномасштабна агресія Російської Федерації проти України наприкінці лютого 2022 року запустила чергові революційні зміни у ставленні громадян до громадянської ідентичності, або розпочала третій етап громадянської мобілізації, за якої інші варіанти територіальної або політичної ідентичності отримали маргінальне або допоміжне місце» [7]. Адже порівняно з 2000 роком громадянська ідентичність зросла майже у два рази – з 45,6% до 84,6% [7].

Водночас Т. Любива, узагальнюючи результати Всеукраїнського національного репрезентативного опитування Омнібус, проведеного Info Sapiens 12-18 серпня 2022 року, зазначає, що «98% українців пишаються тим, що є громадянами України... Причому цей показник уперше є практич-

но однаковим у всіх регіонах країни, який порівняно з 2020 роком зріс на 29%, а проти 2002 року відповідно – на 57%, тобто практично у 2 рази» [8]. Отже, пишатися громадянством країни, в якій проживає людина, на думку дослідниці, є «показником не тільки громадянської ідентичності останньої, але й позитивного ставлення до країни проживання» [8].

Поряд із цим, розглядаючи євроінтеграційні настрої українців, О. Резнік підкреслює, що «повномасштабне вторгнення Росії в Україну суттєво максимізувало підтримку євроінтеграційних процесів і зумовило те, що переважна більшість українців у всіх регіонах і лінгвістично-етнічних групах вважає, що Україна має бути членом ЄС... Проевропейські орієнтації українських громадян стали запорукою їхньої стійкості та здатності до боротьби з російськими окупантами» [21].

Виклад основного матеріалу. Реалізуючи мету нашої статті, перш за все зазначимо, що здійснений нами аналіз засвідчив, що у вітчизняних засобах масової інформації головним провідником експертної думки залишається директор Інституту соціології НАН України Є. Головаха, який ще в березні 2022 року в інтерв'ю інтернет-виданню «Новинарня» зазначав: «Якщо ми не здамося, продовжимо боротьбу, то вийдемо з цієї війни абсолютно інтегрованою європейською країною і матимемо дуже серйозну перспективу розвитку, а тому магiстральним життєствeрджуючим кредом України є боротьба за свою незалежність, оскільки іншого шляху у нас немає» [20]. Рефлектуючи з приводу того, якими стали українці за час війни, а також визначаючи їхню головну відмінність від росіян, вчений підкреслив, що «результати соціологічних досліджень під час війни свідчать про те, що в українців принципово змінилося ставлення до своєї держави... тобто українці на рeштi прийняли свою державу ... не тільки в абстрактному баченні, а саме як країну, що у своєму нинішньому стані заслуговує поваги, прийняття та високої оцінки», оскільки вони побачили, наскільки українська держава принципово відрізняється від свого південного сусіда» [1]. Є. Головаха також підкреслив, що «попри всі труднощі, які існують під час війни, українці зрозуміли, що вони мали і що вони можуть втратити, «тобто до них приходить усвідомлення,

що навіть у таких страшних умовах країна дає українцям те, що можна оцінювати як задовільні умови. Можливо, цей психологічний феномен є досить важливим усвідомленням великої цінності своєї держави» [1]. Певним рефреном, на наш погляд, пролунало наступне інтерв'ю Є. Головахи телеканалу «Суспільному». Відеоновини», в якому він наголосив, що українці зрозуміли, що на тлі такої агресії й такого ворога треба бути єдиними, інакше зникне все те, що для нас дуже дорого. Окрім того, важливим, на думку науковця, є той факт, що в українському суспільстві почали цінувати державні інституції: «Зараз дуже високий рівень довіри до президента, а до армії – взагалі винятковий, до місцевої влади і до уряду. Тобто українці згуртувалися» [27].

Зазначимо, що 5 вересня 2022 року, через півроку після масштабного вторгнення росіян в Україну, Є. Головаха у черговому публічному виступі підкреслив, що чудес не буває й путінізм з його «руським міром» фантастичним чином не зникне, ані еліти, ані народ російський не повстануть проти нього, а тому справа захисту незалежності України виключно в руках українців та їхніх Збройних сил. І саме народ пише позитивний сценарій розвитку України, адже «93% українців вірить у перемогу над агресором, про що свідчать результати опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг». Впевненість у перемозі переважає в усіх регіонах країни, а також у всіх регіонах ідея захисту рідної землі, вірогідно, об'єднала людей дуже різних політичних поглядів» [3].

Надзвичайно важливо, що у своїх публічних виступах Є. Головаха не тільки оприлюднює та презентує результати низки соціологічних опитувань, проведених Інститутом соціології НАН України спільно з Київським міжнародним інститутом соціології, Соціологічною групою «Рейтинг» та іншими соціологічними центрами, але й висловлює свої власні думки та оцінки російсько-української війни. Окрім того, він пропонує наукові прогнози щодо наслідків останньої, які є вкрай нагальними й важливими для тих українців, які довіряють соціологам і прагнуть отримати від них достовірну соціальну інформацію, що базується на результатах емпіричних даних.

Серед провідних соціологічних центрів, які регулярно проводить соціологіч-

ні опитування не тільки серед населення України, а й інших країн, є Київський міжнародний інститут соціології, який очолює відомий український соціолог В. Панніото. Від самого початку повномасштабної війни співробітники інституту регулярно проводять телефонні та щоденникові соціологічні опитування населення України, результати яких постійно оприлюднюються на сайті даного інституту, а також на порталі Соціологічної асоціації України. Так, починаючи з 24 лютого 2022 року інститутом було оприлюднено 17 прес-релізів і звітів про результати соціологічних опитувань щодо питань російсько-української війни. Серед них такі опитування, як «Готовність до територіальних поступок для якнайшвидшого завершення війни: результати телефонного опитування, проведеного 13-18 травня 2022 року», «Прийнятність відмови від вступу до НАТО при отриманні гарантій безпеки від окремих країн: результати телефонного опитування, проведеного 13-18 травня 2022», «Динаміка ставлення населення до Росії та емоційний фон унаслідок війни: результати телефонного опитування, проведеного, 26 травня 2022 року», «Думки і погляди населення України щодо екологічних наслідків війни: травень 2022 року», «Індекс сприйняття російсько-української війни: результати телефонного опитування, проведеного 19-24 травня 2022 року», «Опитування НДІ: можливості та перешкоди на шляху демократичного переходу України», «Динаміка готовності до територіальних поступок для якнайшвидшого завершення війни: результати телефонного опитування, проведеного 6-20 липня 2022 року», «Геополітичні орієнтації жителів України: результати телефонного опитування, проведеного 6-20 липня 2022 року», «Чи має Україна виконувати всі вимоги ЄС для якнайшвидшого вступу: результати телефонного опитування, проведеного 6-20 липня 2022 року», «Якими українці бачать відносини України і Росії: результати телефонного опитування, проведеного 6-20 липня 2022 року», «Мінлива прихильність українців до «традиційних цінностей»: результати телефонного опитування, проведеного 6-20 липня 2022 року», «Динаміка ставлення українців до Сталіна: результати телефонного опитування, проведеного 6-20 липня 2022 року», «Показники національно-громадянської української

ідентичності», «Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни: результати опитування КМІС для ОПОРИ» та інші [12].

Слід наголосити, що результати проведених соціологічних опитувань презентують такі тренди в масовій свідомості українських громадян:

(1) 85% населення України вважає себе перш за все громадянами своєї країни. При цьому серед різних соціальних категорій населення – вікових, регіональних, лінгво-етнічних, гендерних і поселенських – немає великої різниці за цим показником. Так, серед жителів Сходу 81% вважають себе перш за все громадянами України, серед російськомовних українців – 81%, серед російськомовних росіян – 78% [7];

(2) 84 % опитаних респондентів в Україні виступають проти будь-яких територіальних поступок для якнайшвидшого завершення війни. Навіть серед жителів Сходу, який зараз зазнає інтенсивних обстрілів, 77% проти поступок (готові на поступки лише 16%), а серед жителів Півдня 82% проти поступок (готові – лише 10%). Доцільно звернути увагу, що у період з травня до липня 2022 року на Сході стало більше тих, хто проти будь-яких поступок (77% проти 68%). В інших регіонах істотних змін не було [4];

(3) 96% голосів віддали б українці «за» вступ до ЄС і 91% – «за» вступ до НАТО, якби проводився референдум з цих питань [5];

(4) абсолютна більшість українців (79%) вважають, що між Україною і Росією мають бути закриті кордони з візами та митницями. Лише 11% вважають, що Україна і Росія мають бути незалежними, але дружніми державами з відкритими кордонами без віз і митниць. Також лише 1% респондентів виступають за об'єднання в одну державу. Порівняно з періодом перед повномасштабним вторгненням (станом на лютий 2022 року), з 44% до 79% зросла частка тих, хто вважає, що між Україною і Росією мають бути закриті кордони з візами і митницями. Натомість з 48% до 11% стало менше тих, хто виступає за «дружні» відносини між країнами; з 5% до 1% знизилася частка тих, хто виступає за об'єднання в одну державу [6];

(5) 58% респондентів вважають, що для України зараз важливішим є сильний лі-

дер (демократичну систему назвали важливою 27%). Ще більший консенсус помітний щодо питання про втручання Президента у діяльність парламенту та уряду: 79% називають його виправданим для посилення оборони (вважають, що розподіл повноважень важливо зберігати навіть під час війни, тільки 16%) [9];

(6) в разі продовження війни лише 42,9% жителів України планують майбутнє своїх дітей та онуків в Україні. В разі перемир'я і відкладення війни на потім, планують майбутнє своїх дітей та онуків в Україні 54,7% опитаних. Зі зміною влади в Росії на демократичну згодні планувати майбутнє дітей та онуків в Україні 76,8% жителів України [13].

Таким чином, оприлюднення результатів соціологічних опитувань, що проводить Київський міжнародний інститут соціології під час війни, мають велике значення для розуміння стану й тенденцій зміни суспільної свідомості та громадської думки не тільки для керівництва нашої держави, пересічних громадян, але й для європейських і світових партнерів України в боротьбі проти російського військового вторгнення.

Проведений нами аналіз також показує, що вагоме місце серед провідних недержавних соціологічних центрів України посідає Соціологічна група «Рейтинг», очолювана знаним соціологом О. Антиповичем, яка понад 14 років професійно проводить опитування населення країни. Так, починаючи з 26 лютого 2022 року група «Рейтинг» започаткувала проєкт моніторингу громадської думки «Україна в умовах війни», в межах якого за півроку провела майже два десятки загальнонаціональних досліджень з питань кризових ситуацій, соціально-економічного становища населення, комунікаційної взаємодії під час війни, трудової зайнятості, життєвих стратегій, відбудови країни після війни, ідентичностей, цінностей, суспільно-політичних поглядів, патріотизму тощо [10]. Зокрема, напередодні Дня Незалежності України групою «Рейтинг» проведено комплексне дослідження різноманітних маркерів патріотизму українців, у рамках якого респондентам ставилися питання щодо віри у перемогу, емоційного стану громадян стосовно країни та себе, оцінки становища нашої держави у світі, громадянської та мовної ідентичності, частоти споживання російського інфор-

маційного контенту, ставлення до різних соціально-етнічних груп. Результати соціологічних опитувань групи «Рейтинг» засвідчили такі тенденції у масовій свідомості українців:

(1) три чверті українців (74%) оцінюють напрям розвитку країни як правильний. Лише 13% вважають, що вона рухається у неправильному напрямку, стільки ж – не змогли відповісти. Після незначного падіння в травні показники стабілізувались;

(2) абсолютна більшість опитаних (93%) впевнені, що Україна зможе відбити напад Росії. Близько 60% зазначили, що для перемоги у війні необхідний більш тривалий час: 20% вважають, що необхідно більше року, 40% – півроку-рік. Водночас майже чверть оцінюють необхідний для перемоги час до кількох місяців;

(3) головна емоція, яку відчувають респонденти, думаючи про Україну, – гордість (75%). Серед інших – сум (29%) та радість (26%). Близько 10% відчувають зацікавлення або страх. Думаючи про себе, емоції розділилися рівною мірою: гордість (34%), сум (31%), зацікавленість (29%), радість (23%). Сум за країну відносно частіше відчувають мешканці півдня України та жінки. Страх – жінки та бідніші категорії населення. На індивідуальному рівні страх частіше відчувають мешканці сходу, жінки та бідніші. Радість частіше відчуває молодь [26].

Слід особливо відмітити значну роль Соціологічної асоціації України, очолювану академіком НАН України В. Бакіровим, яка під час воєнної агресії Росії, не тільки згуртувала навколо себе соціологічну спільноту, націливши її на вивчення різних аспектів життєдіяльності української спільноти в умовах воєнного стану, але й стала постійним джерелом оперативної соціологічної інформації як для своїх членів – професійних соціологів, так й для усіх зацікавлених і небайдужих громадян. Регулярне проведення «круглих столів», наукових конференцій, навчально-консультативних і інших соціологічних заходів за ініціати-ви Соціологічної асоціації України мотивує соціологів країни до поглиблення соціологічної рефлексії щодо суспільних проблем не тільки під час воєнного стану, але й після Перемоги.

На нашу думку, перед соціологічною спільнотою, як у воєнний час, так і у по-

ствоєнний період постають нові завдання, які зумовлені сучасними викликами.

По-перше, істотно актуалізується суспільний запит на більш глибоке дослідження повсякденного життя українців, серед яких майже кожний третій став вимушеним переселенцем або біженцем, у кожного другого зруйнівно або власне помешкання, або місце постійної роботи, або помешкання членів родини чи найближчого кола колег і друзів. Як засвідчує професор Т. Рендюк, за своїми масштабами, географією охоплення, кількісними показниками та часовими рамками сучасна висувена українська міграційна криза не має аналогів і значно перевершує всі попередні, оскільки лише за перші півтора місяця гарячої фази нинішньої восьмирічної російсько-української війни свої домівки залишили 11,4 млн. українців, у кінцевому варіанті ця цифра може сягнути 16 млн. осіб, а в умовах самого найгіршого сценарію 25 млн. людей можуть потребувати гуманітарної допомоги до кінця поточного року [22].

З огляду на це, постає питання щодо формування нового змісту соціальної психології та соціології повсякдення, адаптованого до окреслених проблем сучасного українського суспільства. Соціальна психологія надає методологічний інструментарій для пояснення групової поведінки на індивідуальному рівні, який може бути використаний при дослідженні особливостей поведінки внутрішньо переміщених осіб в межах України та українських мігрантів у європейських країнах. Соціологія повсякдення уможливорює розуміння того, яким чином змінюється архітектоніка повсякденного життя тих українців, які вимушені емігрувати, і тих, які залишаються під тимчасовою окупацією російських військ.

По-друге, особливої уваги нині потребує історія розвитку вітчизняної соціології, зокрема репрезентація української соціологічної думки. Так, аналіз соціологічної літератури свідчить, що українська соціологічна спадщина не тільки мало досліджена сучасними соціологами, але й практично не адаптована до сучасних проблем українського соціуму. За роки незалежності України була захищена чи не єдина кандидатська дисертація, в якій аналізувалася соціологічна спадщина видатного українського соціолога Богдана Кістяківського [23]. Між тим, уваги сучасних соціологів потребує соціо-

логічна спадщина наших земляків Микити Шаповала, В'ячеслава Липинського, Сергія Подолинського, Михайла Грушевського, Івана Франка та багатьох інших, які у своїх наукових працях на основі соціологічних методів презентували власні наукові висновки щодо стану українського суспільства середини XIX – початку XX століття, а також причини поразок українського народу у боротьбі за свою незалежність, обґрунтовували шляхи розбудови незалежної української держави тощо.

Достатньо навести пророцькі наративи Микити Шаповала, який ще на початку XX століття передбачав неминучість російської агресії: «Україна мусить накопичувати сили та «готуватися до боротьби з Москвою», щоб нарешті раз і назавжди звільнитися з-під їхнього гніту та почати будувати власну могутню та культурну державу, де проживатиме сильна духом нація» [31, с. 221]. Стосовно міжнародного становища України він зазначав: «...українська політична еліта обов'язково має враховувати те, що доля України і наша політична діяльність прямо залежна від міжнародного політичного становища, оскільки ... увесь світ взаємозалежний між собою, бо приміром «катастрофи в одних країнах автоматично спричиняють нелад, кризи, катастрофи в інших і, навпаки, – стабілізація, втихомирення один одних впливає на втихомирення інших» [11].

По-третє, важливим напрямком діяльності соціологів має стати подальший розвиток соціології війни як галузі сучасного соціологічного знання, теоретичні засади якої почали розроблятися українськими соціологами лише у 2014 році після анексії Криму та тимчасової окупації частини Луганської та Донецької областей. Засади предметного поля цієї галузевої соціології були обґрунтовані українською соціологинєю С. Хобтою [30]. Особливий інтерес представляють у цьому плані й наукові розробки відомих українських соціологів І. Рущенка, зокрема його роботи «Гібридна війна» [24] та «Війна цивілізацій» [25]; І. Кононова «Масова свідомість у зоні воєнного конфлікту на Донбасі» [18], М. Требіна [29] та інших. Між тим, нові соціальні реалії, а саме масштабне вторгнення Російської Федерації на територію України, поставили нові проблемні питання, відповіді на які, на наш погляд, може дати саме соціологія війни.

По-четверте, важливим напрямом розвитку вітчизняної соціології під час війни та й у післявоєнний час має стати опрацювання теоретичних засад інвайронментальної соціології. Величезні екологічні збитки, які несуть військові дії російських агресорів українським землям, а саме такі, як знищення природних ландшафтів, заповідних зон, забруднення повітряних та водних басейнів, мінування лісів, полів тощо, не мають аналогів із часів Другої світової війни. На значних територіях України, а це частина сходу (Донецька, Луганська, Харківська області), півдня (Херсонська, Запорізька, Одеська, Дніпропетровська області), центру та півночі (Київська, Чернігівська, Сумська області), по суті здійснюється екоцид, який є кримінально караним діянням як в українському, так і в міжнародному праві. Отже поглиблених соціологічних досліджень потребують проблеми виживання населення в умовах екоциду і відтворення соціально-екологічного балансу в умовах наростаючої екологічної катастрофи, особливо в регіональних площинах [15]. З розвитком інвайронментальної соціології корелює і розвиток соціології міста та соціології села, оскільки руйнація міської та сільської соціальної інфраструктури потребує не просто свого відновлення, а принципово нових підходів до містобудування, конфігурації міського та сільського простору з урахуванням можливих у майбутньому агресивних військових дій нашої північного сусіда.

По-п'яте, ретельної уваги з боку соціологічної спільноти потребує широке впровадження системного підходу в теоретичну та емпіричну соціологію, особливо в соціологію управління та соціологію організацій, оскільки саме в цих важливих галузях соціологічного знання *соціальна система* виступає ключовим об'єктом соціологічної рефлексії. Більше того, поступовий розвиток різних аспектів жорсткого, м'якого, критичного та комплементарного системних підходів пройшов крізь концептуальну еволюцію саме в межах соціологічної теорії та практики організації та управління. Тому важко не погодитися з думкою провідного теоретика в сфері соціальної організації та соціального управління Пітера Друкера, який наголошував, що у світі не існує слаборозвинених країн і суспільних систем, є лише слабо керовані країни і суспіль-

ні системи. Тільки ефективне управління соціальними системами, підкреслював учений, істотним чином сприяє успішному соціально-економічному розвитку, яке одночасно виступає і його результатом.

Це цілковито стосується й України. А відтак вітчизняним соціологам варто повернутись до опрацювання адекватних сучасному стану новітніх систем управління різними сферами суспільного буття (в тому числі й військовою сферою), які базувались на використанні гнучких партисипативних організаційних форм і організаційних структур управління, в яких застосовується логіко-раціональна та структурно-функціональна інтеграція різноманітних функцій, напрямів і конкретних видів діяльності, підпорядкованих досягненню чітко визначених стратегічних, тактичних і оперативних цілей у поствоєнний період [16].

По-шосте, у воєнний та післявоєнний час нового змісту має набути професійна та організаційно-управлінська діяльність самої Соціологічної асоціації України, зокрема системна організація якісної соціологічної освіти, її науково-методологічного, програмно-методичного та організаційно-технічного забезпечення. Необхідно сформувати новий науково-освітній соціологічний контент, який би інтегрувався в європейські наукові стандарти й цінності, а також був відокремлений від застарілих традицій, жорстких форм і методів навчання та виховання соціологічних кадрів. У центрі уваги нових підходів до реформування соціологічної підготовки вітчизняних спеціалістів має знаходитись не фактологія, а опрацьована системна методологія засвоєння новітніх знань і формування професійних компетенцій, що відповідатиме новій логіці соціальної поведінки індивідів і соціальних груп у постіндустріальному суспільстві. Такий підхід потребує нових підручників, наукових розробок, навчально-методичних посібників із соціології, зорієнтованих на підготовку прогресивно та критично мислячих фахівців-соціологів, громадянська позиція яких заснована на загальнолюдських соціальних нормах і цінностях. Варто підкреслити, що під час війни як академічні, так університетські соціологи намагалися збагатити скарбницю наукової та навчально-методичної соціологічної літератури. Знакову наукову працю «Перевесники Незалежності. Силуети покоління

у часі та подіях», в якій представлено сили ети однолітків Незалежності України, які нині її захищають на фронті, презентували соціологи Інституту соціології НАН України [19]. У Львівському національному університеті імені Івана Франка підготовлено і видано друком колективну монографію «Сучасні соціальні трансформації: глобальний досвід та локальні специфікації», яка увібрала в себе науковий доробок не лише професорсько-викладацького складу кафедри соціології, випускників спеціальності «Соціологія», яка почала свій відлік у стінах цього Університету у 1990 р., але й членів Львівського відділення Соціологічної Асоціації України [28]. Видавництво «Каравела» (видавець Ю. Піча) в умовах війни видало низку підручників і навчальних посібників із соціології [15; 17].

Висновки. Повномасштабне вторгнення російських військ на територію суверенної України 24 лютого 2022 року активізувало професійну діяльність українських соціологів на науковому фронті і посилює суспільний запит на соціологічне обґрунтування стану українського суспільства і масової свідомості під час російсько-української війни. Контент-аналіз сайтів та порталів провідних соціологічних інституцій України та засобів масової інформації за перше півріччя 2022 р. інформації про боротьбу українського народу проти російської агресії, засвідчив, що російсько-українська війна стала головним об'єктом суспільної і соціологічної рефлексії. Вітчизняні соціологи у цей час мобілізували свої життєві та інтелектуальні ресурси для активізації своєї професійної діяльності, для дослідження того, як вона сприймається українським суспільством. Основними про-

явами соціологічної рефлексії є моніторинг громадської думки, регулярні публічні експертні виступи провідних соціологів країни, зокрема Є. Головахи, С. Дембіцького, В. Паніотто, О. Антиповича та інших, у мас-медіа з оцінкою поточного стану, основних тенденцій трансформації суспільної свідомості та прогнозних сценаріїв поствоєнного часу; наукова, просвітницька та видавнича діяльність університетських соціологів, а також інсайдерська інформаційна та інтегративно-комунікативна діяльність Соціологічної Асоціації України.

Українські соціологи науково обґрунтованими меседжами підтвердили, що у період повномасштабного вторгнення російських військ на територію суверенної України, реально почала формуватися сильна українська нація, адже, як свідчать результати соціологічних опитувань, абсолютна більшість українців ідентифікують себе з українською нацією, пишаються своєю державою, довіряють Президенту, ЗСУ та державним інституціям, орієнтуються на європейські демократичні цінності і беззаперечно вірять у перемогу українського народу над російськими окупантами. Очевидним фактом стало і зростання в українського і європейського суспільства, зокрема політикуму, потреби у професійній соціологічній діяльності, адже тільки завдяки їй відчувається «пульс» українського суспільного організму і уможливаються прогнози щодо його подальшого функціонування. Між тим, війна розкрила і недостатньо досліджені соціологами зони українського суспільства, що потребують більш глибокого та змістового дослідження у поствоєнний час, які також презентовані у статті.

Список літератури

1. Високий рівень національної стійкості. Соціолог Головаха – про те, якими стали українці за час війни й головну їхню відмінність від росіян НВ. 9 червня 2022. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/chim-vidriznyayutsya-rosiyani-ta-ukrajinci-sociolog-pro-te-shcho-viyavilaviyana-novini-ukrajini-50248594.html> (дата звернення: 07.09.2022).
2. Головаха Є. «Більше, ніж за 30 років». НВ. Україна. 10 червня 2022. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/ukrajinske-suspilstvo-zminilosya-za-tri-misyaci-viyni-sociolog-yevgen-golovaha-50249014.html> (дата звернення: 10.09.2022).
3. Головаха Є. Захисники світової цивілізації на першому рубежі. НВ. 5 вересня 2022. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/rosiyani-ne-povstanut-proti-putina-sociolog-pro-te-koli-znikne-putinizm-ostanni-novini-50267495.html> (дата звернення: 08.09.2022).
4. Грушецький А. Динаміка готовності до територіальних поступок для якнайшвидшого завершення війни: результати телефонного опитування, проведеного 6-20 липня 2022 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1124&page=7> (дата звернення: 08.09.2022).
5. Грушецький А. Геополітичні орієнтації жителів України: результати телефонного опитування, проведеного 6-20 липня 2022 року URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1125&page=7> (дата звернення: 09.09.2022).
6. Грушецький А. Якими українці бачать відносини України і Росії: результати телефонного опитування, проведеного 6-20 липня 2022 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1127&page=7> (дата звернення: 10.09.2022).

7. Дембіцький С. Показники національно-громадянської української ідентичності. КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1> (Дата звернення: 10.09.2022).
8. 98% українців пишаються тим, що є громадянами України. Дослідження під час війни. IS. 22.08.2022. URL: <https://sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=241> (Дата звернення: 08.09.2022).
9. Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни. ОПОРА. Липень 2022. URL: <https://www.kiis.com.ua/materials/pr/pdf> (Дата звернення: 10.09.2022).
10. Дослідження. Група «Рейтинг». URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/> (Дата звернення: 09.09.2022).
11. З промови М. Ю. Шаповала на закордонній конференції української партії соціалістів-революціонерів від 30.VI.1924. е-ресурс ЦДАВО України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 101. URL: <https://e-resource.tsdav.gov.ua/file-viewer/17219#file-1001220> (Дата звернення: 18.06.2022).
12. Київський міжнародний соціологічний інститут. Прес-релізи та звіти. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&page=1> (Дата звернення: 11.09.2022).
13. Лише половина українців планує майбутнє своїх дітей в Україні у випадку збереження військової загрози URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1118&page=3> (Дата звернення: 10.09.2022).
14. Лобанова А. С., Калашнікова Л. В. Соціологія. Вступ до спеціальності: навчально-методичний посібник. К.: «Каравела», 2022. 308 с.
15. Лобанова А. С., Калашнікова Л. В. Порушення соціально-екологічної рівноваги як загроза безпеці життєдіяльності регіонального соціуму (на прикладі Криворіжжя та Донбасу). Релігія та Соціум: Міжнародний часопис. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т. 2018. № 3-4 (31-32). С. 31-37
16. Lobanova A., Tulenkov M. Social-and-ekonomicheskii order of organization interaction in the system of production management. Management Systems in Production Engineering. Technological Innovations in the socio-humanistic context. Volume 27, Issue 2, June 2019, Special issue, pp. 93-99.
17. Лукашевич М. П., Лукашевич О. М., Шандор Ф. Ф. Соціологія виховання: Підручник. 2-ге видання, доповнене і перероблене. Київ: Видавець ФОП Піча Ю. В., 2022. 285 с.
18. Масова свідомість в зоні воєнного конфлікту на Донбасі. Монографія / наук. ред. І. Ф. Кононов. Вінниця, ТОВ «ТВОРИ», 2018. 230 с.
19. Перевесники Незалежності. Силуєти покоління у часі та подіях: монографія / ред. С. Макеев, Н. Коваліско. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 299 с.
20. Повідомлення НАН України. 30.03.2022. Інтернет-видання «Новинарня». URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8885>
21. Резнік О. Євроінтеграційні прагнення українців: від амбівалентності до увиразнення. Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/evrointegratsiyni-pragnennya-ukraintshiv-vid-ambivalentnosti-do-uivraznennya> (Дата звернення: 10.09.2022).
22. Риндюк Т. Вимушена міграція в умовах російсько-української війни та її негативні наслідки для генофонду України. Повідомлення НАН України. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9149> (Дата звернення: 18.06.2022).
23. Ройко Т.В. Історико-теоретична реконструкція гносеологічних засад ціннісно-оцінкового пізнання в проєкті «наукової соціології» Б. Кістяківського: автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.00; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. К., 2009. 16 с. укр. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20090928000010> (Дата звернення: 18.06.2022).
24. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Х.: ФОП Павленко О. І., 2015. 268 с.
25. Рущенко І. П. Війна цивілізацій: анатомія російсько-українського конфлікту. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. 436 с.
26. Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності. (17-18 серпня 2022) 23.08.2022. Соціологічна група «Рейтинг» URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/smnadcyatezagalnonacjonalneopituvannyaidentichnostipatriotizm_cnnost17-18serpnya2022.html (Дата звернення: 10.09.2022).
27. Суспільне. Відеоновини. 17 липня 2022. URL: <https://suspihne.media/261432-ci-budut-ukrainci-golosuvati-za-opzz-ta-komu-dovirae-naselenna-intervyu-z-sociologom-suspihne-videonovini> (Дата звернення: 09.09.2022).
28. Сучасні соціальні трансформації: глобальний досвід та локальні специфікації: монографія / за ред. Н. Коваліско, Ю. Пачковського. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2021. 208 с.
29. Требін М. П. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України. Вісник Львівського університету. 2017. Випуск 6. С. 89-98.
30. Хобта С. В. Соціологія війни як завдання української соціології. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка : Педагогічні науки. 2016. № 5 (302). С. 126-150.
31. Шаповал М. Боротьба за націю Ч. III / уклад. Н. Миронець. Політологічні читання. 1993. № 2. С. 221.

Отримано 30.09.2022

Прийнято до друку 12.11.2022

RUSSIAN-UKRAINIAN WAR AS OBJECT OF SOCIOLOGICAL REFLECTION

Alla Lobanova,

Doctor of Sociological Sciences, Professor, Department of Sociology and Mass Communications Kryvyi Rih State Pedagogical University, 54, Gagarina Ave., Kryvyi Rih, Dnipropetrovsk reg., 50086, Ukraine, e-mail: alla.lobanova@kdpu.edu.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3852-2675>

Mykola Tulenkov,

Doctor of Sociological Sciences, Professor, Department of Branch Sociology Taras Shevchenko National University of Kyiv, 64/13, Volodymyrska Street, Kyiv, Ukraine, 01601, e-mail: niktul50@i.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3768-3856>

The article highlights factual content of sociological reflection among Ukrainian sociologists regarding to Ukrainians' perception of Russian-Ukrainian war since 24th February 2022 till 1st September 2022. There has been done the content analysis of mass media, press releases and reports from leading Ukrainian sociological institutions and subsequently were presented main tendencies in public opinion among Ukrainian citizens in terms of their perception of the war, identities, value orientations, geopolitical choices, attitude to Russians, migration moods during full-scale war actions of Russian army on Ukrainian territory. There is representation of main research messages taken from public speeches of leading Ukrainian sociologists in mass media in which they present their expert evaluation of current social situation during the war time and their forecasts about possible scenarios in post-war period. The authors emphasize scientific and educational activities of Ukrainian sociological community during the half-year war period. It has been identified that Russian-Ukrainian war has formed social request for more profound development of such branch sociological theories as: sociology of war, environmental sociology, management sociology, history of Ukrainian sociology, sociology of systems. There has been supported the view about the necessity of renewal processes in education and developing of new methodological provision which meets social challenges. It has been proven that post-war period will require sociological rationale with main ways to improve management system of state structures based on usage of soft participative organizational forms which are integrated with different kinds of activities depending on accurately outlined strategic, tactical and operational goals in Ukraine's further recovery and development.

Keywords: Russian-Ukrainian war, sociological reflection, content analysis, public opinion, identity, value orientations, sociological activity, past war time, recovery and development of Ukraine.

References

1. High level of national resilience. Sociologist Holovakha - on how Ukrainians have changed during the war and their main difference from Russians. NV News, June 9, 2022. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/chim-vidriznyayutsya-rosiyani-ta-ukrajinci-sociolog-pro-te-shcho-viyavila-viyna-novini-ukrajini-50248594.html> [in Ukrainian] (Accessed September 7, 2022).
2. Holovakha, Y. (2022) 'More than 30 years' NV Ukraine. June 10. Available at: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/ukrajinske-suspilstvo-zminilosya-za-tri-misyaci-viyni-sociolog-yevgen-golovaha-50249014.html> [in Ukrainian] (Accessed September 10, 2022).
3. Holovakha, Y. (2022) 'Defenders of world civilization on the front line' NV. September 5. Available at: <https://nv.ua/ukr/opinion/rosviyani-ne-povstanut-proti-putina-sociolog-pro-te-koli-znikne-putinizm-ostanni-novini-50267495.html> [in Ukrainian] (Accessed September 8, 2022).
4. Hrushetsky, A. (2022) 'Dynamics of readiness for territorial concessions for the fastest end to the war: results of a telephone survey conducted' from July 6-20. Available at: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1124&page=7> [in Ukrainian] (Accessed September 8, 2022).
5. Hrushetsky, A. (2022) 'Geopolitical orientations of Ukrainians: results of a telephone survey conducted from July 6-20. Available at: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1125&page=7> [in Ukrainian] (Accessed September 9, 2022).
6. Hrushetsky, A. (2022) How Ukrainians see the relationship between Ukraine and Russia: results of a telephone survey conducted' from July 6-20. Available at: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1127&page=7> [in Ukrainian] (Accessed September 10, 2022).
7. Dembitsky, S. (2022) 'Indicators of national and civic Ukrainian identity' KMIS. Available at: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1> [in Ukrainian] (Accessed September 10, 2022).
8. 98% of Ukrainians are proud to be citizens of Ukraine. Research during the war. IS. August 22, 2022. Available at: <https://sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=241> [in Ukrainian] (Accessed September 8, 2022).
9. Democracy, rights and freedoms of citizens, and media consumption in times of war. OPORA. July 2022. Available at: <https://www.kiis.com.ua/materials/pr/pdf> [in Ukrainian] (Accessed September 10, 2022).
10. Research. Rating Group. Available at: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/> [in Ukrainian] (Accessed September 9, 2022).

11. From the speech of M. Yu. Shapoval at the foreign conference of the Ukrainian party of socialist-revolutionaries on June 30, 1924. Electronic resource of the Central State Archive of Ukraine. F. 3563. Op. 1. Spr. 256. Ark. 101. URL: <https://e-resource.tsdavo.gov.ua/file-viewer/17219#file-1001220> [in Ukrainian] (Accessed June 18, 2022).
12. Kiev International Institute of Sociology. Press releases and reports. Available at: <https://www.kiis.com.ua/?lang=en&cat=reports&page=1> [in Ukrainian] (Accessed: September 11, 2022)
13. Only half of Ukrainians plan their children's future in Ukraine in case of military threat. Available at: <https://www.kiis.com.ua/?lang=en&cat=reports&id=1111&page=1> [in Ukrainian] (Accessed: September 10, 2022)
14. Lobanova, A. S., Kalashnikova, L. V. (2022) Sociology. Introduction to the specialty: a tutorial. Kyiv: "Karavella" [in Ukrainian]
15. Lobanova, A. S., Kalashnikova, L. V. (2018) 'Violation of social and ecological balance as a threat to the safety of the life activity of the regional society (on the example of Krivoy Rog and Donbas)' Religion and Society: International Journal. Chernivtsi: Chernivtsi National University. 3-4 (31-32). 31-37 [in Ukrainian]
16. Lobanova, A., Tulenkov, M. (2019) 'Social and economic order of organization interaction in the system of production management. Management Systems in Production Engineering' Technological Innovations in the socio-humanistic context. 27(2). June. Special issue. 93-99 [in Ukrainian]
17. Lukashevych, M. P., Lukashevych, O. M., Shandor, F. F. (2022) Sociology of Education: A Textbook. 2nd edition, revised and supplemented. Kyiv: Publisher FOP Picha Yu.V. [in Ukrainian]
18. Kononov, I. F.(ed.) (2018) Mass consciousness in the zone of military conflict in Donbas. Monograph. Vinnytsia. TOV "TVORY" [in Ukrainian]
19. Makeyev, S., Kovalisko, N. (eds.) (2022) The Harbingers of Independence. Silhouettes of generations in time and events: a monograph. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
20. NAS of Ukraine announcement. 03/30/2022. "Novinarya" internet publication. Available at: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8885> [in Ukrainian] (Accessed: May 2, 2022).
21. Reznik, O. (2022) Eurointegration aspirations of Ukrainians: from ambivalence to clarification. Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation. Available at: <https://dif.org.ua/article/evrointegratsiyni-pragnennya-ukraintsi-vid-ambivalentnosti-do-uviraznennya> [in Ukrainian] (Accessed: September 10, 2022).
22. Ryndyuk, T. Forced migration in the context of the Russian-Ukrainian war and its negative consequences for the gene pool of Ukraine. National Academy of Sciences of Ukraine Bulletin. Available at: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9149> [in Ukrainian] (Accessed: June 18, 2022).
23. Royko, T. V. (2009) Historical-theoretical reconstruction of epistemological foundations of value-judgmental cognition in the project of "scientific sociology" by B. Kistiakovskiy: author's abstract of the thesis for the degree of Candidate of Sociological Sciences: 22.00.00; Kyiv National Taras Shevchenko University. Kyiv, 2009. 16 p. Ukraine. Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20090928000010> [in Ukrainian] (Accessed: June 18, 2022).
24. Rushchenko, I. P. (2015) Russian-Ukrainian hybrid war: a sociologist's perspective. Kharkiv: FOP Pavlenko O. I. [in Ukrainian]
25. Rushchenko, I. P. (2020) War of civilizations: anatomy of the Russian-Ukrainian conflict. Kyiv: Publishing House "Kyiv-Mohyla Academy" [in Ukrainian]
26. Seventeenth National Survey: Identity. Patriotism. Values. (August 17-18, 2022) August 23, 2022. Rating Group. Available at: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opitu_vannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html [in Ukrainian] (Accessed: September 10, 2022).
27. Suspilne. Video news. July 17, 2022. Available at: <https://suspilne.media/261432-ci-budut-ukrainci-golosuvati-za-opzz-ta-komu-dovirae-naselenna-intervu-z-sociologom-suspilne-videonovini> [in Ukrainian] (Accessed: September 9, 2022).
28. Kovalisko, N., Pachkovskiy, Yu. (eds.) (2021) Contemporary social transformations: global experience and local specifications: monograph. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian]
29. Trebin, M. P. (2017) 'Wars in human history and their consequences: lessons for Ukraine'. Bulletin of Lviv University. 6. 89-98. [in Ukrainian]
30. Khohta, S. V. (2016) 'Sociology of War as a Task of Ukrainian Sociology'. Bulletin of Taras Shevchenko National University of Luhansk: Pedagogical Sciences. 5 (302). 126-150 [in Ukrainian]
31. Shapoval, M. (1993) 'Struggle for the nation. Part III' compiled by Myronets N. Political Readings. 2. 221 [in Ukrainian]

Received 30.09.2022

Accepted 12.11.2022

ВИМУШЕНІ МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ЯК ВИКЛИК ДЛЯ УКРАЇНИ

Наталія Коваліско

докторка соціологічних наук, професорка кафедри соціології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, м. Львів, 79001, Україна,
e-mail: kovalisko@mail.lviv.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1466-6132>

У статті зазначається, що масштаби міграційних процесів внаслідок агресії Росії проти України є серйозним гуманітарним викликом для нашої країни, з яким вона ще не стикалась у своїй історії. Підкреслюється, що офіційна статистика та інші джерела, а також результати численних соціологічних досліджень дають цілісну статистичну картину та географію переміщень українців як між регіонами України, так і за кордоном. За результатами Міжнародної організації з міграції (МОМ) станом на червень 2022 року понад 6 млн осіб були внутрішньо переміщеними особами (ВПО) в межах України. Станом на середину липня 2022 року в Європі перебувало близько 6 млн українських біженців. Найбільше біженців зі статусом тимчасового захисту було у Польщі, слідом йдуть Німеччина та Чехія, Іспанія, Франція, Словаччина, Австрія, Велика Британія, Нідерланди та Швейцарія. Розглядаються причини та проблеми повернення / неповернення українських біженців на Батьківщину. Акцентується увага на тому, що серед причин повернення біженців, як і ВПО, найбільш поширеними є сприйняття безпечної ситуації, воз'єднання з родиною, труднощі щодо пошуку роботи, належних умов для проживання у тих місцях, де вони зараз тимчасово перебувають, тощо. Повернення додому на короткий термін частіше пов'язано з необхідністю забрати речі, побачитися з родиною або евакуювати близьких. Зазначається, що серед тих, хто не планує повернутися в Україну, передусім жінки з дітьми, які підуть у школу або вступлять у заклад вищої освіти за кордоном; ті, хто має вищу освіту, володіє іноземними мовами, мав високий рівень доходу та є більш пристосованим до нових умов перебування; люди, які мали наміри виїхати з України до початку повномасштабної війни; ті, хто постійно чи сезонно працював за кордоном; а також ті, хто в силу різних обставин отримує кращу соціальну та медичну допомогу за кордоном та ін. Підкреслюється, що серйозними міграційними викликами для України у подальшому можуть стати такі: продовження бойових дій та воєнного стану у довготривалій перспективі, що актуалізує негативні соціально-економічні та демографічні наслідки; проблеми функціонування міської/сільської інфраструктури та її повноцінного відновлення; рівень безробіття і фінансові можливості виплат матеріальної допомоги як безробітним, так і переміщеним особам; розробка міграційної соціальної політики, яка має бути спрямована на повернення більшості громадян до місця свого постійного проживання, що передбачає прийняття низки відповідних нормативно-законодавчих документів на державному рівні, тощо.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, біженці, вимушені внутрішні та зовнішні міграційні процеси.

Для цитування: Коваліско Н. Вимушені міграційні процеси як виклик для України. Український соціологічний журнал. 2022. 28. С. 37–46. <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-04>

How to Cite: Kovalisko, N. (2022) 'Current State of Forced Migration Processes and Challenges for Ukraine'. Ukrainian Sociological Journal, (28). 37–46. <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-04> [in Ukrainian]

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну спричинило ситуацію, коли своє постійне місце проживання, за приблизними оцінками, змінили понад 10 млн українців, які виїха-

ли за кордон, а також до умовно безпечних регіонів в Україні. Таке масштабне переселення зумовило гуманітарну кризу, з якою Україна ще не стикалась у своїй історії [1]. Відома фахівчиня в галузі демографічних

досліджень Елла Лібанова відзначає, що «війна наносить нищівний удар по українській демографії: окрім бойових втрат, загальне число яких поки невідоме, в Україні загинуло щонайменше 4 тис. цивільних, а близько 5 млн рятувались від смерті за кордоном. Частина цих людей вже не повернеться додому. Отже, загалом із довоєнним спадом народжуваності, міграцією молодих кадрів та старінням нації на Україну очікує нова демографічна яма, що у перспективі підірве ринок праці та спричинить дефіцит бюджету» [20]. На наш погляд, наведена цитата визначає онтологічний аспект проблемної ситуації, що актуалізується в українському суспільстві в умовах російської агресії. Що ж до її ґносеологічного аспекту, то він полягає у протиріччі між нашим знанням наслідків російсько-української війни та незнанням того, як ці наслідки можна подолати/мінімізувати.

Отже, метою цієї статті є визначення масштабів та наслідків для нашого суспільства внутрішніх та зовнішніх міграційних процесів, спровокованих російсько-українською війною, та можливості їхнього подолання/мінімізації.

Реалізуючи цю мету, ми спиралися на результати численних соціологічних досліджень, а також на офіційну та неофіційну статистичну інформацію, яка дає соціальний зріз проблеми щодо хвиль переміщень та їхніх напрямів, тривалості статусу внутрішньо переміщеної особи (ВПО)/біженця, причин повернення чи неповернення наших співгромадян до місць свого постійного проживання, нагальних потреб ВПО та біженців, сприйняття ними безпеки, випадків дискримінації з боку приймаючих громад тощо. Ці дані допоможуть нам більш чітко визначити міграційні виклики та перспективи України щодо демографічної ситуації у повоєнний період.

Існуючі публікації та дослідження за обраною проблематикою. Огляд публікацій та наукових, зокрема соціологічних, студій з проблематики вимушеної міграції в Україні засвідчив, що, починаючи з 2014 року, ця проблематика, що не дивно, суттєво актуалізувалася. Зазначена тематики висвітлювалась у дослідженнях, спрямованих на вивчення міграційних процесів, пов'язаних з анексією Криму та фактичною окупацією РФ частини Донецької та Луганської областей; на аналіз так званої гібридної війни,

перших місяців повномасштабного вторгнення Росії в Україну, становища ВПО/біженців, їхнього фізичного, психологічного та соціального здоров'я тощо. Великий внесок у дослідження міграційних процесів в Україні робить Міжнародна організація з міграції (МОМ), до напрацювань якої, як і до результатів наукових розвідок таких вітчизняних та міжнародних дослідницьких центрів, як Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», соціологічна служба Центру Разумкова, міжнародна дослідницька компанія 4Servic Group, Агенство ООН у справах біженців та ін., ми будемо звертатися у даній статті.

Щодо наукових публікацій, то тут перш за все маємо відзначити роботи таких українських соціологів, як О. Балакірева, яка акцентувала увагу на нагальній необхідності державної підтримки внутрішньо переміщених осіб, їхнього працевлаштування [2]; Т. Бондар, в роботах якої розглядалися питання доступу ВПО до медичних послуг, аналізувався стан їхнього психологічного здоров'я [4]; О. Іванкова-Стецюк та І. Марков, які досліджували життєві стратегії наших співгромадян, що постраждали від бойових дій на Сході України [7]; Н. Коваліско та С. Бубняк, у полі зору яких опинилися проблеми соціального самопочуття ВПО в Україні [8]; М. Бірюкова, І. Рущенко, Н. Ляшенко та С. Григор'єва, які здійснили соціологічний аналіз соціальних характеристик та повсякденних практик українських біженців та внутрішньо переміщених осіб [3; 17]. Вагомим внеском у розробку обраної нами проблематики є публікації провідних спеціалістів Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України щодо масштабів та наслідків вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії російської федерації (Е. Лібанова, О. Позняк, О. Цимбал та ін.) [9]. Проблеми адаптації до життя в нових громадах внаслідок вимушеної міграції в умовах війни в Україні розглядають у своїх працях представники львівської школи регіоналістики (У. Садова, Т. Васильців, М. Біль, О. Мульська, О. Левицька, О. Риндзак та ін.) [11; 12; 16; 18], які провели численні дослідження міграційних процесів, їхніх причин та наслідків.

Отже, обрана нами проблематика вже має певний рівень наукового осмислення. Але війна, на жаль, триває; процеси вну-

трішньої та зовнішньої міграції українського населення не вщухають; у ВПО та біженців з'являється безліч нових проблем, що потребує подальших звернень до соціологічного аналізу позначеної нами тематики.

Виклад основного матеріалу.

Внутрішня міграція

Війна спричинила безпрецедентну гуманітарну кризу, що охопила всі регіони України. Міжнародна організація з міграції (МОМ) провела 6 раундів¹ репрезентативного опитування населення України з метою визначення потоків мобільності загалом та, зокрема, внутрішнього переміщення, а також для оцінювання потреб як ВПО, так і приймаючих громад [6]. У межах цього дослідження було отримано докладну інформацію щодо різноманітних проблем тих чи інших соціальних груп та визначено пріоритетні кроки щодо надання допомоги передусім тим, хто найбільше постраждав від війни².

Результати опитування засвідчили, що внутрішньо переміщеними особами в червні 2022 року в межах України були понад 6,27 млн осіб (14,2 % від загальної кількості населення країни), що майже на 900 тис осіб (12%) менше, порівняно з травнем 2022 року. Ці дані свідчать про друге поспіль зафіксоване зменшення кількості внутрішньо переміщених осіб в Україні з 24 лютого 2022 року [6].

За цим же дослідженням загальна кількість осіб, що повернулися, складає 5

млн 547 тис., у тому числі ВПО, а також біженців, які перебували за кордоном (10%). Паралельно зі зменшенням загальної кількості ВПО кількість осіб, що повернулися додому, суттєво зросла у період з травня по червень 2022 року. При цьому 12% опитаних з цієї групи зазначили, що знову можуть виїхати з місця постійного проживання через загострення ситуації, тоді як 74% відзначили, що мають наміри залишитися вдома за будь-яких обставин.

Щодо намірів подальшого переміщення, то вперше (у порівнянні з першим раундом опитування, 17 березня 2022 р.) МОМ відмічає зменшення готовності до подальшого переміщення серед ВПО. При цьому на Півдні намір переміщуватися в будь-яких напрямках (включно з можливим поверненням) мають 40% опитаних, у Центрі – 36%, на Півночі – 45%, на Заході – 46% респондентів із числа ВПО. У східному регіоні наміри подальшого переміщення мають лише 18% ВПО, що на 43% менше, ніж у п'ятому раунді опитування. Можливість подальшого переміщення розглядають 34% ВПО в цілому по масиву цієї категорії населення.

Зафіксовано також відмінності в інтенсивності потоків переміщення на макро-регіональному рівні. Загальна кількість ВПО в Україні в червні зменшилася на 12%, порівняно з травнем 2022 року, натомість з північного та східного регіонів кількість ВПО дещо збільшилася.

Щодо місця перебування переміщених осіб, то на Півночі України зафіксовано найбільше зменшення кількості ВПО. Натомість у м. Києві кількість ВПО, порівняно з травнем 2022 року, подвоїлась.

Серед усіх респондентів, які у червні 2022 року перебували за своїм постійним місцем проживання, 17% відзначили, що повернулися додому після щонайменше двотижневого перебування в іншому регіоні як ВПО через війну. Йдеться про близько 5 млн 547 тис осіб, що на 24% більше, ніж в опитуванні в травні 2022 року – 4 млн 481 тис осіб. Через загострення відчуття небезпеки Південь України був єдиним макрорегіоном, де зменшилася кількість осіб, що повернулися. Проте, з огляду на дані опитування, визначити, скільки людей, які повернулися, прийняли остаточне рішення більше не покидати рідну домівку, доволі складно. Тим не менше, у червні 2022 року 74% опи-

1 I раунд – 17. 03. 2022; II – 1. 04. 2022; III – 17. 04. 2022; IV – 3. 05. 2022; V – 23. 05. 2022; VI раунд – 23. 06. 2022.

2 *Опитування населення було проведено шляхом набору випадкових телефонних номерів, завдяки чому було анонімно опитано 2001 респондента віком від 18 років із використанням методу автоматизованого телефонного опитування (CATI). Опитування спирається на дані про населення Фонду народонаселення ООН (UNFPA), які розглядаються як базові при визначенні чисельності населення в Україні. Особи, які нині перебувають за межами України, не були опитані. Крім опитування населення, офіційні дані про присутність ВПО на рівні громад в Україні доступні в Матриці відстеження переміщень — Базовому оцінюванні (раунд 5, 22 червня 2022 року, HDX — реєстрація обов'язкова). Дослідження проведено в усіх макрорегіонах України (Захід, Схід, Північ, Центр, Південь та місто Київ), за винятком Кримського півострова.

**Усі цифри округлені до тисячі.

***Починаючи з третього раунду, МОМ дещо скоригувала метод оцінювання кількості ВПО в Україні для уточнення основи вибірки та підвищення точності результатів зі збереженням при цьому початкової похибки.

таних осіб, що повернулися, зазначили, що планують лишатися вдома. Підкреслимо, що практично половина тих, хто покинув постійні місця проживання після 24 лютого 2022 року, повернулися додому [6].

А тепер звернемось до аналізу результатів досліджень, здійснених вітчизняними науковими, зокрема соціологічними, центрами.

Почнемо з дослідження [1], здійсненого Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» за допомоги таких методів, як фокусовані групові та глибинні індивідуальні інтерв'ю (за підтримки Міжнародного фонду «Відродження»)³. Отримана в межах цієї наукової розвідки інформація дозволила її авторам здійснити оперативний аналіз ключових соціально-гуманітарних потреб біженців з територій, охоплених військовими діями⁴. Ось основні висновки зазначеного дослідження:

- спільними зусиллями влади та волонтерів Україна в цілому впоралася з розміщенням та підтримкою першої групи внутрішньо переміщених осіб. Чітка організація діяльності щодо пошуку місць тимчасового розміщення ВПО, забезпечення людей усім необхідним волонтерами дали змогу поліпшити вкрай складну ситуацію і не допустити катастрофічних наслідків масових переміщень у більш безпечні регіони України;

- зменшенню потоку ВПО та певному підвищенню можливості місцевої влади на умовно безпечних територіях забезпечувати потреби цієї категорії населення сприяло також звільнення Київської, Чернігівської та Сумської областей;

- активне залучення до волонтерської діяльності тих ВПО, які мали достатні фінансові ресурси і планували у короткотерміновій перспективі повернутись на постійне

місце проживання, їхня часткова, а іноді й безоплатна зайнятість позитивно впливали на психологічний стан ВПО, які відчували свою залученість до загальної справи;

- найскладніший етап вирішення потреб ВПО, ймовірно, попереду. Дефіцит фінансових ресурсів, неоплачувана робота – це реальна загроза для тих переселенців, які не можуть повернутись до місця свого постійного проживання через те, що там тривають бойові дії або ж вони втратили житло внаслідок цих дій;

- частина тих українців, які втратили як житло, так і роботу, потребують надання їм першочергової державної підтримки. Нагальним постає питання оренди чи оплати за розміщення ВПО в сім'ях, які можуть надати таке житло (за умови, що на даний час немає можливості відновити власне житло ВПО);

- з огляду на те, що фінансові ресурси більшості внутрішньо переміщених осіб практично вичерпуються, необхідно максимально актуалізувати вирішення питання їхнього забезпечення оплачуваною роботою;

- стартовим етапом комплексних дій щодо працевлаштування ВПО може стати дієва програма релокації підприємств з небезпечних районів;

- недискримінаційними мають бути надані грантові програми підтримки малого бізнесу, а також створення робочих місць в умовно безпечних регіонах: на них повинні мати право подаватись як переселенці, так і особи з числа приймаючих громад, оскільки багато з них також втратили роботу внаслідок війни. Це буде сприяти мінімізації ризиків підвищення соціальної напруженості;

- інформаційна війна, що здійснюється російською пропагандою, та різного роду інформаційно-психологічні заходи цілеспрямовано впливають на розпалювання ворожнечі між ВПО та приймаючими громадами. Для цього використовуються як реальні приводи, так і відверті фейки. Така ситуація вимагає налагодження ефективної інформаційно-просвітницької роботи щодо реального стану справ та очевидних ризиків та загроз з боку російських провокаторів;

- вкрай важливою є дієва психологічна підтримка, оскільки результати численних досліджень засвідчують, що психологічний стан значної більшості ВПО/біженців є вкрай нестабільним, вони дуже рідко самостійно звертаються за психологічною

3 Під час дослідження було проведено 15 фокус-групових інтерв'ю (5 із внутрішньо переміщеними особами в умовно безпечних регіонах України, 5 із представниками органів місцевої влади в умовно безпечних регіонах України, 5 з українськими біженцями в країнах Європи) та 6 глибинних напівструктурованих інтерв'ю з волонтерами, активістами та представниками місцевих органів влади. Фокус-групи проводились як онлайн через сервіси відеозв'язку, так і наживо. Фокус-групи та глибинні інтерв'ю проводились впродовж березня-квітня 2022 року.

4 Дослідження фокусується переважно на проблемах внутрішньо переміщених осіб, оскільки наявної інформації про біженців за кордоном недостатньо для систематизації даних.

допомогою. Окремої уваги потребує розробка програми психологічної допомоги дітям, адже доволі часто вони не можуть отримати адекватну підтримку з боку батьків, які також перебувають в уразливому становищі. З огляду на це, психологічна підтримка має бути проактивною [1].

Розглянемо очікування ВПО від майбутнього, їхні оцінки перспектив свого життя. За даними зазначеного вище дослідження, в планах більшості респондентів є повернення до постійного місця проживання після закінчення війни (або принаймні по завершенні активних бойових дій). Проте для практично всіх опитаних актуальним є питання, чи буде куди повертатись. Отже, повернення ВПО в регіони постійного проживання безпосередньо залежить від наявності незруйнованого житла. Певна частина ВПО наразі готується до тривалого перебування в інших регіонах, а можливо, й еміграції, особливо з територій, поблизу яких ведуться активні бойові дії.

У найближчій перспективі значна частка респондентів все ж не збирається повертатись додому і з побоюваннями ставиться до такої можливості. Ті, хто вже вдруге став внутрішньо переміщеними особами (вперше з населених пунктів Донецької та Луганської областей у 2014 році), є найбільш песимістичними у своїх оцінках таких перспектив, оскільки у 2014 році вони теж мали сподівання на швидке повернення до рідного міста, селища, села.

Водночас представники органів місцевої влади, які безпосередньо працюють з ВПО, зазначають, що вкрай необхідною є розробка ефективних довготермінових програм розміщення ВПО та їхньої адаптації на новому місці, оскільки досить значна частина людей не може повернутися додому з огляду на різні життєві обставини [1].

Зовнішня міграція.

За даними агентства ООН у справах біженців, з початку російського вторгнення в Україну було зафіксовано 9 млн 136 тис перетинів кордону на виїзд з України (наводиться за: [5]). Близько 1,6 млн з них виїхали до Росії. Понад 4,6 млн виїхали до Польщі. В той же час близько 2,5 млн повернулися в Україну. Станом на 11 липня 2022 року 5 740 419 українських біженців перебували в Європі. За результатами опитування, що було проведено на замовлення Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, майже

60% українців, які виїхали за кордон через війну, не планують повертатися найближчим часом додому (наводиться за: [10]).

Найбільше біженців зі статусом тимчасового захисту у Польщі – 1 млн 169,5 тисяч. За даними польської прикордонної служби, з початку війни до червня 2022 року з України до Польщі прибуло 4 млн 166 тис осіб, а у зворотному напрямку виїхало 2 млн 195 тис [19].

Далі за кількістю біженців з України йдуть Німеччина (641,39 тис) та Чехія (373,82 тис). У Німеччині українцям було дозволено перебувати без реєстрації до кінця серпня 2022 року, таких біженців було зафіксовано 780 тис осіб. Згідно з інформацією від ООН, у Чехії за статусом захисту звернулися майже всі, хто прибув, – 373,82 тис із 373,97 тис. Також понад 50 тис біженців з України зареєструвалися для статусу тимчасового захисту в Іспанії, у Словаччині – 78,11 тис (з 270 тис українців, що прибули в країну з початку війни), в Австрії – 71,83 тис, у Франції – 87,97 тис, у Великій Британії – 70,5 тис, у Нідерландах – 64,48 тис, у Швейцарії – 55,92 тис. [19].

Що стосується депортації наших співвітчизників у Росію й на тимчасово окуповані території України, то наразі відсутні будь-які дані про статус цих громадян. 13 липня 2022 року Президент України Володимир Зеленський заявив [14], що окупанти депортували два мільйони українців, оприлюднивши ту кількість депортованих, про яку раніше повідомляли у мінобороні РФ.

Досить докладну інформацію про те, хто і як перетнув кордон нашої країни, куди попрямував далі, де проживає, чи планує повертатися додому і, якщо планує, то коли, ми отримали завдяки даним соціологічного дослідження міжнародної дослідницької компанії 4Service Group [21]. Результати цього дослідження відображають обсяг та структуру міграції з України в країни Європи, куди виїхали українці з початку війни⁵.

Щодо свого статусу в Європі, то переважна більшість українців оформлювали тимчасовий статус саме в країнах Західної Європи: 68% (2,9 млн осіб), 16% (658 тис) перебувають у статусі туриста (до 90 днів)

5 Було опитано 3355 респондентів у 36 країнах Європи (Польща, Німеччина, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Австрія, Італія, Іспанія, Молдова та ін.) у віці від 14 років методом онлайн-опитування. Польовий етап дослідження тривав з 28 березня до 4 квітня 2022 року. Похибка становить +1,7%.

у таких країнах Центральної Європи, як Угорщина, Румунія, Молдова, а також в Туреччині. Є й такі, хто жодного статусу не оформлює (5%, 195 тис), оскільки планує рухатися далі в іншу країну. 22% опитаних своє перебування в Туреччині назвали короткочасним, адже планують переїхати до іншої країни. Так само думають вчинити 13% біженців в Угорщині та 12% у Румунії. Статус біженця оформили 2% переселенців (86 тис). Найбільше таких у Німеччині та Чехії (по 6% та 5%, відповідно) [21].

Що стосується повернення/неповернення українських біженців на Батьківщину, то, за даними зазначеного вище дослідження, 75,2% точно планують повернутися в Україну; 13,8% – швидше повернуться, ніж ні; 4% – швидше не повернуться, ніж повернуться, 3% не планують повертатися, а 4% респондентів відповіли, що на це питання їм поки що важко відповісти. 61% опитаних допускають, що за умов затягнення російсько-української війни вони залишаться за кордоном.

Щодо терміну перебування за кордоном, то 67% опитаних планують бути там стільки, скільки потрібно, поки не закінчиться війна в Україні, 18% – декілька місяців, 12% опитаних ще не визначилися, а 3% планують залишитися на чужині назавжди. Повернуться додому 33% біженців, якщо вони та їхня родина будуть у безпеці в Україні, 24% – якщо припиняться обстріли; 15% – якщо війна закінчиться швидко, 13% повернуться в будь-якому випадку без жодних умов, 9% – за умови, що буде робота; 4% за умови відбудови міста / дому; 1% якщо отримають нове житло в Україні [21].

Серед причин повернення можна виокремити такі: сприйняття безпеки в Україні, возз'єднання сім'ї, труднощі щодо пошуку житла чи роботи в країні перебування. Тимчасове повернення можливе з різних причин: забрати речі, документи, побачитися з родиною або евакуювати близьких.

Як свідчать результати дослідження Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, на короткий термін поверталися в Україну 20% опитаних. Причинами короткострокового повернення були: вивезти близьких людей або домашніх тварин; перевірити стан придатності свого житла; потреба забрати речі; зустріч з родичами. Згодом ці опитані планують знову поїхати у більш безпечне місце в Україні

або поза її межами. Крім цього, частина респондентів зазначали, що планують вивезти близьких, зокрема дітей і старших родичів, у безпечне місце за кордоном, а самим повернутися (наводиться за: [15]).

На остаточне рішення людей виїхати з України, як і на ймовірність їхнього повернення, можуть вплинути такі чинники, як тривалість бойових дій в Україні, а також ситуація з руйнуванням або знищенням міської інфраструктури, зокрема підприємств, житлового фонду, будівель соціальної інфраструктури тощо.

За результатами дослідження соціологічної служби Центру Разумкова [13], проведеного у Закарпатській області, серед опитаних, які на початку повномасштабного вторгнення виїхали з України, майже дві третини (63,4%) були з дітьми. Натомість серед тих, хто повертається додому, з дітьми менше половини (44,8%). З огляду на це, можна припустити, що з більшою ймовірністю залишаться за кордоном на тривалий період біженці з дітьми, оскільки діти вже навчаються у місцевих школах і частково інтегрувалися у місцеві громади.

Щодо більш мобільних біженців, тобто тих, хто до початку повномасштабної війни мав вищу освіту, високий рівень доходу, володів іноземними мовами, хто мав наміри емігрувати до 24 лютого 2022 року, хто сезонно чи постійно працював за кордоном, то вони з меншою ймовірністю повернуться в Україну.

Узагальнюючи результати численних досліджень з обраної нами проблеми, варто відзначити, що однією з найголовніших причин для повернення в Україну буде безпекова ситуація в нашій країні.

З більшою ймовірністю повернуться ті, хто не втратить зв'язок з Україною. Це перш за все ті, чиї діти чи вони самі мають можливість дистанційного навчання в українських закладах освіти. Отже, існуватиме потреба у створенні можливостей для повернення, передусім у питаннях житла і зайнятості після завершення війни та стабілізації безпекової ситуації. Значно менше причин для повернення буде у людей, чиє житло було пошкоджене або зруйноване. Нагальним завданням на державному рівні є розробка та впровадження соціальної політики, що надасть можливість отримання житла у довгострокове користування, зокрема через інструменти доступної оренди. Чим довшим буде час перебування біженців за кордоном,

тим більш зростатиме ймовірність, що вони знайдуть там роботу і будуть робити кар'єру на новому місці працевлаштування. Вкрай необхідною буде розробка державної політики зі створення нових робочих місць для тих, хто планує повернутися в Україну, щоб таким чином також заохочувати людей повертатися (наводиться за: [15]).

Назагал слід відзначити, що усі зазначені вище причини повернення чи неповернення в майбутньому українських біженців на Батьківщину будуть змінюватися з плином часу і першочергово будуть залежати від перебігу воєнних дій та безпекової ситуації в нашій країні.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що для першої хвилі міграції (перший місяць війни) характерною особливістю внутрішньої та зовнішньої міграції було прийняття рішення про виїзд з постійного місця проживання. ВПО приймали рішення переїхати більшою мірою у західні прикордонні регіони чи більш безпечні регіони країни до родичів, знайомих чи друзів або ж винаймали житло (за наявності фінансових можливостей). Прихистком чи тимчасовими місцями для перебування біженців були обладнані дитячі садочки, школи, театри, приватні приміщення тощо, які були свого роду транзитними місцями до кількох діб. На прийняття рішення перетнути кордон також впливали наявність родичів/друзів/знайомих, які брали на себе левову частку допомоги щодо прийняття біженців з України. Для цього періоду характерне створення державного механізму реєстрації та надання соціально-гуманітарної й матеріальної допомоги як ВПО в Україні, так і біженцям за кордоном.

Ситуацію другої хвилі міграційних процесів (четвертий місяць війни) висвітлює статистична інформація з різного роду джерел (дані Міністерства закордонних справ України, Міністерства соціальної політики, Укрзалізниці, Державної прикордонної служби тощо), а також дані численних досліджень, здійснених Міжнародною організацією міграції, Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців; Аналітичним центром Cedos, Соціологічною групою «Рейтинг», соціологічною службою Центру Разумкова та інших дослідницьких установ. Результати цих досліджень дають нам цілісну статистичну картину та географію переміщень біженців як між регіонами

України, так і за кордоном; висвітлюють їхні траєкторії переміщення та місце перебування на момент досліджень, нагальні потреби, сприйняття безпеки; отримання допомоги чи дискримінації з боку приймаючих громад; час перебування у статусі ВПО/біженця, а також причини повернення чи неповернення до своїх домівок.

Для цього періоду характерним також є внутрішній і зовнішній міграційний рух у зворотному напрямку (повернення й короткострокове повернення). Варто виокремити низку викликів щодо повернення для переміщених осіб: безпекова ситуація на певний момент часу в регіоні попереднього проживання; пошкоджене чи зруйноване житло; наявність попереднього місця праці, можливість знайти роботу чи зареєструватися в центрі зайнятості; остаточно неврегульована процедура коротко- і довгострокового повернення в Україну; отримання юридичного статусу біженця та його тривалість; труднощі з оформленням посвідчень особи та інших документів у зв'язку з їхньою відсутністю через втрату тощо.

Міграційними викликами для України є: продовження бойових дій та воєнного стану у довгостроковій перспективі, що актуалізує серйозні соціально-економічні та демографічні проблеми; суттєві труднощі з відновленням повноцінного функціонування міської/сільської інфраструктури; зростання рівня безробіття і навантаження на держбюджет у зв'язку з необхідністю виплати матеріальної допомоги як безробітним, так і переміщеним особам; розробка як короткострокової, так і довгострокової ефективної міграційної соціальної політики щодо повернення з-за кордону більшості громадян України; прийняття відповідних нормативно-законодавчих документів тощо.

Вимушені внутрішні і зовнішні міграційні процеси актуалізують застосовування комплексного підходу щодо вирішення питання інституційної спроможності держави розв'язувати проблеми у цій сфері. Задекларована політика у сфері міграції має бути переглянута відповідно до реального стану речей, тобто влада всіх рівнів має адекватно реагувати на міграційні виклики та вирішувати низку таких проблемних життєвих ситуацій переміщених осіб, як інформаційно-комунікаційні, житлові, медичні, психологічні, со-

ціальні, економічні, політичні, проблеми працевлаштування, інтеграції та адаптації тощо.

На нашу думку, подальші наукові, зокрема соціологічні, дослідження з обраної нами проблематики мають, у тому числі, стосуватися питань фізичного, психологічного та соціального здоров'я вимушених пересе-

ленців, які знаходяться як всередині країни, так і за її межами; рівня їхньої адаптації до ситуації, що склалася, та інтеграції в середовище приймаючої громади; трансформації ціннісних, у тому числі геополітичних, орієнтацій ВПО та біженців, їхнього ставлення до РФ та країн перебування тощо.

Список літератури

1. Аналітичний звіт «Оцінка потреб та очікувань від майбутнього внутрішньо переміщених осіб та біженців. Міжнародний фонд «Відродження». 26 травня, 2022 URL: <https://www.irf.ua/publication/analytichnyj-zvit-ocinka-potreb-ta-ochikuvan-vid-majbutnogo-vnutrishno-peremishhenih-osib-ta-bizhencziv/>
2. Балакірева О. Трудовий потенціал та рівень державної підтримки внутрішньо переміщених осіб. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/Balakireva-2.pdf>
3. Бірюкова М., Рущенко І., Ляшенко Н., Григорєва С. Біженці і внутрішньо переміщені особи російсько-української війни: соціальні характеристики й практики. Грани, 2022. 6(25). С. 143–156.
4. Бондар Т. Доступ до медичних послуг та психологічний стан внутрішньо переміщених осіб. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/Bondar.pdf>
5. З моменту повномасштабного вторгнення Росії кордон України на виїзд перетнули понад 9 мільйонів людей. Еспресо. 13 липня, 2022. URL: <https://espreso.tv/kilkist-bizhentsiv-z-ukraini-pislya-24-lyutogo-uzhe-perevishchila-9-mln-osib-oon>
6. Звіт про внутрішнє переміщення в Україні. Міжнародна організація з міграції (МОМ). Раунд 6. Червень 2022 року. URL: https://displacement.iom.int/sites/default/files/public/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R6_UKR.pdf
7. Іванкова-Стецюк О., Марков І. Між двома світами: актуальні життєві стратегії постраждалих від військового конфлікту на сході. Народознавчі зошити. 2018. № 1. С. 103–111.
8. Коваліско Н., Бубняк С. Соціальне самопочуття внутрішньо переміщених осіб в Україні: соціологічний дискурс: монографія / Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2022. 294 с.
9. Лібанова Е., Позняк О., Цимбал О. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії російської федерації. // Демографія та соціальна економіка. 2022. 2(48). С. 37–57.
10. Майже 60% українців, які виїхали за кордон через війну, не планують повернутися ближчим часом. Еспресо. 13 липня, 2022. URL: <https://espreso.tv/mayzhe-60-ukraintsiv-yaki-vikhali-za-kordon-cherez-viynu-ne-planuyut-povertatisya-blizhchim-chasom>
11. Міграційна активність населення Карпатського регіону України: нова емпірика та пріоритети політики регулювання / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України»; наук. ред. Т. Г. Васильців. Львів, 2021. 293 с. URL: <http://ird.gov.ua/irdp/p20210002.pdf>
12. Міграційні явища та процеси: поняття, методи, факти: довідник / У. Я. Садова, Р. Т. Теслюк, М. М. Біль, О. Т. Риндзак, О. П. Мульська та ін.; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»; наук. ред. У. Я. Садова. 2-ге вид., доп. і перероб. Львів, 2018. 226 с. URL: <http://ird.gov.ua/irdp/p20180801.pdf>
13. Настрої та оцінки українських біженців, що повертаються на Батьківщину (квітень–травень 2022 р.). Разумков центр. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-shcho-povertaiutsia-na-batktivshchynu>
14. Окупанти депортували з України до РФ 2 млн людей, десятки тисяч у фільтраційних таборах – Зеленський. Інформаційне Агентство Українські Національні Новини. 23 червня 2022. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1985514-okupanti-deportovali-z-ukrayini-do-rf-2-mln-lyudey-desyatki-tisyach-u-filtratsiynikh-taborakh-zelenskiy>
15. Повернення переселенців і біженців: що впливає на рішення. 04.05.2022. Cedos. URL: https://cedos.org.ua/researches/povernennya-pereselen_ok-i-bizhen_ok-shho-vplyvaye-na-rishennya/
16. Риндзак О. Міграційна політика в Україні: виклики та інтеграційні перспективи: монографія / НАН України, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього»; наук. ред. д. е. н., проф. У. Я. Садова. Львів: Каменяр, 2019. 422 с.
17. Рущенко І. Великий вихід українського народу (феномен переміщених осіб 2022 року). Український соціум, 2022. 2(81). С. 155–168.
18. Соціально-економічна захищеність мігрантів: глобальні та регіональні аспекти / НАН України, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього»; наук. ред. У. Я. Садова. Львів, 2016. 266 с. URL: <https://ird.gov.ua/irdp/p20160801.pdf>
19. Стало відомо, скільки українських біженців набули статусу захисту в Європі. Аналітичний портал «Слово і діло». URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/06/19/novyna/suspilstvo/stalo-vidomo-skilky-ukrayinskykh-bizhencziv-nabuly-statusu-zaxystu-yevropi>
20. У 2030 році нас буде 30 млн.... 7 червня 2022. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/viyina-v-ukrayini-ta-evakuaciya-meshkanciv-skorotit-naselennya-do-30-mln-novini-ukrajini-50247390.html> (від 7.06.2022)
21. Українські біженці 2022 в Європі. Service: Foundation for business. URL: <https://4service.group/ukrayinski-bizhentsi-2022-v-yevropi/>

Отримано 28.08.2022

Прийнято до друку 13.11.2022

CURRENT STATE OF FORCED MIGRATION PROCESSES AND CHALLENGES FOR UKRAINE

Kovalisko Nataliya

Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the Department of Sociology, Faculty of History, Ivan Franko National University of Lviv, 1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine, e-mail: kovalisko@mail.lviv.ua ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1466-6132>

The scale of migration processes as a result of the war creates a humanitarian challenge for Ukraine, which it has not yet faced in modern history. The collection of statistical information from various sources, as well as the conduct of numerous sociological studies, in general, provide a complete statistical picture and geography of the movements of Ukrainians both internally between the regions of Ukraine and abroad. According to the results of the International Organization for Migration (IOM), as of June 2022, more than 6 million people were internally displaced persons (IDPs) within Ukraine. As of mid-July, there are about 6 million Ukrainian refugees in mainland Europe. The largest number of refugees with the status of temporary protection is in Poland, followed by Germany and the Czech Republic, Spain, France, Slovakia, Austria, Great Britain, the Netherlands and Switzerland. The reasons for the return of both IDPs and refugees include the perception of a security situation, reunification with family, difficulties in finding housing or work, temporary return to collect belongings, see family or evacuate loved ones. Reasons for not returning to Ukraine: families with children who will go to school or enter a higher education institution abroad; those who have a higher education, speak foreign languages, had a high level of income and are more mobile; people who planned to leave Ukraine before the start of a full-scale war; those who seasonally or permanently worked abroad; people with disabilities who receive better social and medical care abroad and are less mobile, etc. Migration challenges for Ukraine are: the continuation of hostilities and martial law in the long term, which will be deepened by socio-economic and demographic consequences; restoration of the full functioning of urban/rural infrastructure; the increase in the level of unemployment and the burden on the state budget regarding the payment of financial assistance to both unemployed and displaced persons; development of both short-term and long-term effective migration social policy regarding the return of the majority of citizens with the adoption of relevant regulatory and legislative documents, etc.

Keywords: *internally displaced persons, refugees, forced internal and external migration processes.*

References

1. Analytical report «Assessment of needs and expectations from the future of internally displaced persons and refugees (2022) Available at: <https://www.irf.ua/publication/analitichnyi-zvit-oczinka-potreb-ta-ochikuvan-vid-majbutnogo-vnutrishno-peremishheny-osib-ta-bizhenc-ziv/> [in Ukrainian]
2. Balakireva, O. (2015) Labour potential and the level of state support for internally displaced persons. Available at: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/Balakireva-2.pdf> [in Ukrainian]
3. Biriukova, M., Ruschenko, I., Liashenko, N., Hryhorieva, S. (2022) 'Refugees and internally displaced persons of the Russian-Ukrainian war: social characteristics and practices' Grani. 6(25), 143-156 [in Ukrainian]
4. Bondar, T. (2015) Access to medical services and psychological state of internally displaced persons. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/Bondar.pdf> [in Ukrainian]
5. Since the full-scale invasion of Russia, more than 9 million people have crossed the border of Ukraine to leave (2022) Available at: <https://espresso.tv/killist-bizhentsiv-z-ukraini-pislya-24-lyutogo-uzhe-perevishchila-9-mln-osib-oon> [in Ukrainian]
6. International Organization for Migration (IOM). Report on Internal Displacement in Ukraine, Round 6. June 2022. Available at: https://displacement.iom.int/sites/default/files/public/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R6_UKR.pdf [in Ukrainian]
7. Ivankova-Stetsiuk, O., Markov, I. (2018) 'Between two worlds: current life strategies of the victims of the military conflict in the east' Ethnographic notebooks 1, 103-111 [in Ukrainian]
8. Kovalisko, N., Bubniak, S. (2022) Social well-being of internally displaced persons in Ukraine: sociological discourse: monograph. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian]
9. Libanova, E., Pozniak, O., Tsymbal, O. Scale and consequences of forced migration of the population of Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation 2(48), 37-57 [in Ukrainian]
10. Almost 60% of Ukrainians who went abroad because of the war do not plan to return in the near future (2022) Available at: <https://espresso.tv/mayzhe-60-ukraintsiv-yaki-viikhali-za-kordon-cherez-viynu-ne-planuyut-pover-tatsiya-blizhchim-chasom> [in Ukrainian]
11. Vasylytsiv, T. H. (eds.) (2021) Migration activity of the population of the Carpathian region of Ukraine: new empirics and priorities of regulatory policy. M. I. Dolishnyi Institute of Regional Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine Lviv. Available at: <http://ird.gov.ua/irdp/p20210002.pdf>. [in Ukrainian]
12. Sadova, U. (et al). (2018) Migration Phenomena and Processes: Concepts, Methods, Facts: Handbook. 2nd ed. Lviv. Available at: <http://ird.gov.ua/irdp/p20180801.pdf> [in Ukrainian]

13. Moods and assessments of Ukrainian refugees returning to the Motherland (April-May 2022). Available at: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhenia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-shcho-povertaiutsia-na-batkvshchynu> [in Ukrainian]
14. The occupiers deported 2 million people from Ukraine to the Russian Federation, tens of thousands in filtration camps – Zelenskyi. (2022) Available at: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1985514-okupanti-deportovali-z-ukrayini-do-rf-2-mln-lyudey-desyatki-tisyach-u-filtratsiynikh-taborakh-zelenskiy> [in Ukrainian]
15. Return of displaced persons and refugees: what affects the decision. (2022) Available at: https://cedos.org.ua/researches/povernennya-pereselen_ok-i-bizhen_ok-shho-vplyvaye-na-rishennya/ [in Ukrainian]
16. Pozniak, O. (2019) Migration Policy in Ukraine: Challenges and Integration Prospects: a monograph. NAS of Ukraine, M. I. Dolishnyi Institute for Regional Studies. Sadova, U. Y. (eds.). Lviv: Kamenyar [in Ukrainian]
17. Ruschenko, I. (2022) 'The great exodus of the Ukrainian people (the phenomenon of displaced persons in 2022)' Ukrainian society 2(81), 155-168 DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2022.02.155> [in Ukrainian]
18. Sadova, U. Y. (ed.) (2016) Socio-economic security of migrants: global and regional aspects / NAS of Ukraine, M.I. Dolishnyi Institute of Regional Studies; scientific editor Lviv. Available at: <https://ird.gov.ua/irdp/p20160801.pdf> [in Ukrainian]
19. It became known how many Ukrainian refugees have acquired protection status in Europe (2022) Available at: <https://www.slovoidilo.ua/2022/06/19/novyna/suspilstvo/stalo-vidomo-skilky-ukrayinskykh-bizhencziv-nabuly-statusu-zaxystu-yevropi> [in Ukrainian]
20. In 2030, there will be 30 million of us...(2022) Available at: <https://life.nv.ua/ukr/socium/viyna-v-ukrajini-ta-evakuaciya-meshkanciv-skorotit-naselennya-do-30-mln-novini-ukrajini-50247390.html> (from 7.06.2022) [in Ukrainian]
21. Ukrainian refugees 2022 in Europe. (2022) Available at: <https://4service.group/ukrayinski-bizhentsi-2022-v-yevropi/> [in Ukrainian]

Received 28.08.2022

Accepted 13.11.2022

(НЕ)ПРОЗОРИЙ СОЦІУМ: ВИБІР МІЖ ПРАЙВЕСІ ТА СВОБОДОЮ

Лідія Стародубцева

докторка філософських наук, професорка, в. о. завідувачки кафедри медіакомунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, майдан Свободи 4, Харків, Україна 61022, e-mail: mediatopos@karazin.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8259-4775>

Статтю присвячено окресленню «трансгоризонту» зняття опозиції прозорого/непрозорого соціуму в цифрову епоху на основі аналізу проблеми вибору між прайвесі та свободою в мережі Інтернет. Розглянуто інтерпретації концепту прозорості в європейській інтелектуальній історії від Джеремі Бентама до Вальтера Беньяміна. Охарактеризовано сучасні концепції прозорого суспільства (Джанні Ваттімо, Девід Брін, Бюн-Чул Хан, Ісаак Нахон-Серфаті та ін.). Досліджено конфлікт між «білим» і «чорним» розумінням соціальної прозорості, що проявляється у протистоянні свободи і прайвесі, доступного і конфіденційного, публічного та приватного в інтернет-просторі, у водорозділі між кіберзлочинністю і кібербезпекою. Проаналізовано лицювий та зворотній бік мережевої «відкритості» один одному мешканців інтернет-галактики. Доведено, що радикальний чутливий контент не має знаходитися у відкритому доступі та з необхідністю ставить питання медіаекології, медіагігієни і медіаправа. Окреслено песимістичний «жест відміни» самої ідеї інформаційної відкритості, сконцентрований у питаннях: «як зникнути?», «як стати невидимим?». Показано, чому наявність таємниць, право на приватність та збереження конфіденційності є необхідною умовою життя соціуму, гарантією його безпеки. Розкрито ключові теми дискусій щодо відкритості та доступності інформації в Інтернеті. Показано, що в демократичному соціумі бути прозорим – достойно і почесно, у тоталітарному – ризиковано і небезпечно. Сучасний соціум визначено як «нібито прозорий» (als-ob-транспарентний), тобто «ймовірно прозорий», «напівпрозорий», «квазіпрозорий», «неначе прозорий», що передбачає його еластичність, гнучкість, пластичність, здатність бути плинним і довільно змінювати ступінь інформаційної проникності ad hoc, в залежності від специфіки комунікаційної ситуації.

Ключові слова: прозорість, соціум, свобода, відкритість, гіпертранспарентність, прайвесі, приватність, публічність, кібербезпека, кіберзлочинність.

Для цитування: Стародубцева Л. (Не)прозорий соціум: вибір між прайвесі та свободою. Український соціологічний журнал. 2022. 28. С. 47–56. <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-05>

How to Cite: Starodubtseva, L. (2022) '(Non)Transparent Society: Choice Between Privacy and Freedom'. Ukrainian Sociological Journal, (28). 47–56. <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-05> [in Ukrainian]

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Актуальність теми дослідження, присвяченого проблемі прозорості сучасного соціуму, є більш ніж очевидною з огляду на те, що поняття «прозоре суспільство», введене до наукового обігу італійським філософом Джанні Ваттімо ще у 1989 році (тому самому році, що за дивним збігом обставин

вважається офіційною датою народження Всесвітньої Павутини і початком епохи діджитал), із кожним витком розвитку інтернет-технологій набуває все більш важливих і все більш контroversійних сенсів, обростає обертонами нових соціальних конотацій і стає полем гострих інтелектуальних баталій. У центрі цих дискусій поруч із звичним поняттям *transparent society* [12] зустрічаються і такі його варіації, як «со-

ціальна прозорість» [20], «суспільство прозорості», або «прозорість суспільства» [18] тощо. Дискурсивний «тренд на прозорість» у міркуваннях над однією з соціально значущих проблем сьогодення, на наш погляд, є аж ніяк не випадковим у цифрову епоху, яку іменують «часом транспарентності» (принаймні, так охрестила її головна редакторка журналу *Metropolis* Акіко Буш [13]. Слідкуючи за черговим скандалом «злитих» у мережу персональних даних або витоком секретних документів Пентагону, спостерігаючи онлайн за весіллям британського принца Гаррі або тенісним матчем у Ролан Гаросі, передивляючись стрим ракетного обстрілу українського міста або знищення російського танку у прямому етері, сучасна людина мимоволі може задатися питанням: у якому суспільстві ми живемо: прозорому чи непрозорому? А, може, квазіпрозорому? Так чи інакше, вочевидь, гаслом сьогодення є транспарентність. Чим вона є для нас – шансом або челенджем? На наше переконання, саме роздуми над природою транспарентності – ідеологічно мотивований, соціально обґрунтований і певною мірою технологічно детермінований маркер сучасності; саме у прозорості – унікальність, нерв і біль діджитал-ери, саме тут гніздиться *zeitgeist*. І сам по собі цей факт із необхідністю інспірує все нові й нові спроби зробити ідею прозорості предметом ретельної соціологічної рефлексії.

Ризикнемо стверджувати, що у семантичному фокусі майже всіх ристалищ навколо концепту соціальної прозорості – конфлікт між «білим» і «чорним» її розумінням, або, як вдало сформулювали цю думку автори одного з розділів колективної монографії, присвяченої дослідженню проблеми публічного інтересу і приватних прав у соціальних медіа, – зсув «ліній на піску» між «*позитивним і негативним континуумом прозорості*» [24, р. 130, 135]. Йдеться про спів- і протиставлення «*оптимістичного*» виміру тлумачення прозорості соціуму як *sine qua non* його демократичного устрою, необхідного (але не достатнього) атрибуту відкритого суспільства, свободи слова та вільного доступу до інформації, з одного боку, і «*песимістичного*» ставлення до суспільної прозорості, що уможливорює надто жорсткий соціальний контроль, порушення конфіденційності, посягання на державну та/або військову таємницю і за-

перечення права на приватність і прайвесі як такого, – з іншого. На нашу думку, подібні постійно циркулюючі в гуманітарному дискурсі протиставлення потребують пошуку не стільки примирливої «золотої середини» між полюсами протилежностей, скільки «третього шляху» зняття опозиції прозорого/непрозорого через їхнє парадоксальне співпадіння. Ця антиномія і визначає *проблемну ситуацію*, на розкриття причин формування та осмислення прогнозів можливого розвитку якої спрямовані наші міркування.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. Перш ніж здійснити спробу визначення *ступеня наукової розробленості* досліджуваної проблеми, підкреслимо, що навіть короткий екскурс в історію ідеї транспарентності та її ментальних пригод у ландшафті західної метафізики, ймовірно, міг би стати предметом окремих фундаментальних студій, які потребували б аналізу десятків теоретичних концепцій та пригадування сотень імен і прізвищ мислителів. Такі розвідки з необхідністю набули б інтердисциплінарного характеру, зумовленого широким спектром розуміння самого поняття прозорості як епістемічного концепту, етичної категорії та оптичної метафори, що сягає корінням до знаменитого римського *oculus* («Ока Пантеона») як образу абсолютної відкритості людини перед Богом і латинської максими *Deus conservat omnia* («Бог зберігає все») як основи християнської концепції прозорої свідомості. Протягом, як мінімум, трьох останніх століть концепт прозорості, покинувши теологію, продовжує існувати у секулярній та постсекулярній культурі в дещо редукованому сенсі, кочує між соціальною філософією, політичними студіями, юриспруденцією та криміналістикою і витлумачується як синонім видимості, очевидності, зрозумілості, ясності, освіченості, доступності, чіткості, підконтрольності, підзвітності, відповідальності тощо.

Пригадаємо лише декількох блискучих дослідників, які зіграли визначну роль у розмітці траєкторії рухів у цьому лабіринті ідей. Реперними точками таких концептуальних мандрів є описаний у трактаті Джереми Бентама проєкт «*паноптикону*» як ідеальної в’язниці, де наглядач має можливість спостерігати за в’язнями, зали-

шаючись для них невидимим [11]; ключові ідеї незавершеного *opus magnum* Вальтера Беньяміна – «проєкту аркад», присвяченого прозорості пасажів («*das passagen-werk*») [9], і теорія «руйнації аури», що ніби народилася зі страху перед банальністю усього прозорого та профанністю відкритого [10]; рефлексії над хитросплетінням *Приватного та Публічного* в антропології та розвідках у галузі політичної моралі Ханни Арендт [5, 22]; розмірковування щодо понять «*sociétés disciplinaires*» і «*sociétés de contrôle*» Жюльєн Дельоза [15] і Мішеля Фуко [17], теорія «прозорості зла» – «*la transparence du mal*» Жана Бодріяра [6] та ін. Ці перлини зі скарбниці історії ідей класичної європейської традиції певною мірою слугують метафізичним фундаментом для послідовної розробки проблеми прозорості суспільства, здійсненої її «першовинахідником» – парадоксальним мислителем, політиком і письменником із Турина Джанні Ваттімо.

Поняття *la società trasparente* Ваттімо вводить під знаком питання і ставить під радикальний сумнів саму можливість реалізації ідеї прозорості суспільства: на думку філософа, завдяки поширенню систем комунікації здійснюється вивільнення багатьох культур і різноманітних *Weltanschauungen* і саме тому суспільство стає не більш прозорим, самосвідомим, освіченим, а, навпаки, все більш складним, двозначним, мінливим, заплутаним і навіть хаотичним [16, 26]. Порівнюючи мас-медіа, що надають можливість у режимі реального часу безперешкодно отримувати інформацію про все, що відбувається у світі, з реалізацією гегелівського Абсолютного Духа як самосвідомості всього людства, Ваттімо переконливо доводить, що ідея прозорого суспільства, як і недосяжний ідеал Гегеля, залишається не більш ніж утопією. Таким чином, історія концептуалізації феномену транспарентного соціуму фактично починається з парадоксу: замість оди прозорому суспільству автор однойменної праці фактично представив маніфест соціальної непрозорості.

Віртуозні розвідки Ваттімо, що розгорталися в межах постмодерної нігілістичної герменевтики, і донині не втрачають своєї евристичної цінності. Вони мають потужний вплив на його однодумців і послідовників, серед праць яких найбільш важливими у контексті наших роздумів є

роботи каліфорнійського вченого, публічного спікера і письменника Девіда Бріна – автора провокативного аналізу ідеї «*взаємної прозорості*», суть якої можна звести до питання: якщо уряди, багатії, поліціянти, злочинці та техноеліта мають право спостерігати за нами, то хіба ми не повинні мати можливість спостерігати за ними? [12]; берлінського філософа та культуролога корейського походження Бюн-Чул Хана, який досліджує «*темну сторону прозорості*» (що, на його думку, за іронією долі пов'язана з відсутністю таємниці, зникненням приватності, гомогенізацією, крахом довіри в сучасному суспільстві) та засуджує прозорість як фальшивий ідеал, іменуючи її найсильнішою та найзгубнішою з наших сучасних міфологій [18]; оттавського вченого у галузі теорії комунікації Ісаака Нахон-Серфаті, який запропонував екстравагантну концепцію «*деформуючої прозорості*», зосереджуючи увагу на етичних проблемах епатажного медіадискурсу екстремістів і радикалів [23]. Можна було б до нескінченності перебирати вервиці історії ідеї прозорості сучасного суспільства, втім і вже згаданого достатньо, щоб переконатися в невичерпності глибини проблем, з нею пов'язаних, – соціально-політичних, моральних, психологічних, юридичних, естетичних тощо.

Мета цієї статті – виокремлення медійного аспекту розуміння соціальної прозорості як одного із дослідницьких ракурсів медіасоціології, зокрема визначення можливостей зняття опозиції прозорого/непрозорого соціуму в цифрову епоху на основі аналізу проблеми вибору між прайвесі та свободою в мережі Інтернет.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Роздуми над проблемою (не)прозорості соціуму в епоху діджитал варто розпочати з формули деонтологічної етики Канта «дійте лише згідно з тією максимою, за якою ви водночас бажаєте, щоб вона стала універсальним законом», що можна розуміти як «категоричний імператив» прозорого суспільства. Він означає абсолютну і безумовну вимогу існувати так і бути таким, щоб ваше життя можна було перетворити на цілодобовий інтернет-стрим. Втім, для розуміння прозорого суспільства у Канта доцільно було б запозичити ще одну ідею – «*als ob*», «нібито», що

означає: ми не знаємо, існує трансцендентальний суб'єкт чи ні, однак мусимо жити так, «начебто» він існував. Інакше кажучи, ми маємо жити в паноптиконі всезагальної видимості, абсолютно прозоро, остаточно зруйнувавши межу між приватним і публічним, не маючи бажання щось приховувати чи замовчувати, неначе транслуючи своє життя в мережу нон-стоп, 24/7.

Кожен із нас не проти заглянути за лаштунки життя іншого, але чи кожен готовий бути видимим? Всесвітній цифровий паноптикон, що формує обмежений контурами екрану «трансгоризонт бачення» з його віртуальними іграми удаваних ідентичностей, став нашою повсякденністю. З огляду на це, важко не погодитись з лондонським професором у галузі експертизи бізнес-інформації та медіааналітики Альберто Лопес-Валенсуелою: протягом останніх двадцяти п'яти років ми спостерігаємо різку і невпинну зміну балансу влади від інституцій до громадянського суспільства, яку підживлюють новий суспільний договір і «Нова Нормальність» – «гіперпрозорий, взаємопов'язаний і медіаанархічний» світ [25, р. 15]. На відміну від часів постмодерної диверсифікації та захоплення різноманітністю картин світу, представлених у маніфесті Ваттімо, в описаній Лопес-Валенсуелою «Новій Нормальності» сучасної ризоматичної мережевої культури медіаанархія не протистоїть суспільній прозорості, а, скоріше, її посилює. У світі соціальних медіа ми змушені бути одночасно і спостерігачами, і тими, за ким спостерігають, і тими, хто намагається спостерігати за спостерігачами.

Хіба чверть століття тому можна було уявити стрим-трансляції закритих судових засідань, виставлені в мережі юридичні адреси підприємців і податкові декларації чиновників вищих органів влади, договори держзакупівель і тендерів (за якими можемо слідкувати на таких різних інтернет-ресурсах, як, наприклад, заснований у 2016 році український сайт *Prozorro*, у самій назві якого обігрується тема прозорості)? Здається, все репрезентовано в мережі і доступно в онлайн-режимі: маршрути переміщення вантажів і доставки товарів, відеозаписи лекцій та захисту докторських дисертацій. Релігійні наставники проповідують і здійснюють ритуали онлайн, працюють віртуальні музеї і виставки, університетські

лабораторії і навіть цвинтарі. Так, за цей відрізок часу світ став не просто більш прозорим. Ми вступили в еру гіпертраспарентності, ставши її мимовільними свідками та акторами. Але чи це є травматичним досвідом для *homo digitalis* у сучасній медійно-анархічній ситуації? Аж ніяк ні: у ставленні до прозорості превалює позитив, якщо вона сприймається з утилітарного боку. Прозоро – це не просто відкрито і чесно, а ще й зручно, функціонально, комфортно.

Скролінг строкатих стрічок соціальних мереж справляє враження, що сучасна людина є достатньо егоцентричною та ексцентричною: вона і сама радо відкриває себе світу, легко знімаючи межу між своїм і чужим, закритим і відкритим, приватним і публічним. А це означає, що не тільки харизматичні одинаки і громадські лідери, але й мільйони звичайних мешканців віртуальних ландшафтів охоче виставляють своє життя на показ так, ніби живуть на подіумі якогось нескінченного мережевого фешн-шоу: мовляв, дивіться, як я одягнений, про що думаю, де відпочиваю, що їм і з ким спілкуюся. Зворотній бік такої щедрої відкритості знайомий всім. У найбільш радикальних проявах вона виявляється демонстрацією грубих сексуальних сцен, екстремістських акцій, наслідків і жертв катастроф, некрофільського безглуздя, моторошних девіацій та перверсій, жакливого насилля у режимі реального часу, в тому числі відео згвалтувань, цькування, знущання, страт на кшталт кастрації та відрубання голів, вбивства онлайн. І цей чутливий контент, що не має знаходитися у відкритому доступі, з необхідністю ставить питання медіаекології, медіагігієни і медіаправа, проблеми цензури, етики і удосконалення законодавства щодо градуйованого, багатоступеневого доступу до такої інформації, що в змозі нанести шкоду психіці.

«Чи змусять нас технології *вибирати між Прайвесі та Свободою?*», – запитують слідом за теоретиком прозорого суспільства Девідом Бріном соціологи і політологи, юристи та економісти, ІТ-фахівці й веб-аналітики у палких дискусіях щодо відкритості та доступності інформації в Інтернеті – словесних бійках, що не вщухають протягом уже більше двох десятиліть поспіль. Чим більш прозорим стає соціум, тим більше його суб'єкти дбають про охорону та збереження своєї конфіденційності.

Чим більш досконалішими стають інтернет-технології, що забезпечують соціальну прозорість, тим більш активно розвиваються і технології, що перешкоджають їй. Що заважає формуванню прозорого соціуму? Кому шкодить прозорість і хто її боїться? Відповідей на ці питання існує незліченна кількість. Це не тільки «темні світи» криміналітету, корупції і розпусти. Це військові таємниці, секретні дані розвідників і спецслужб, а також щільні мережі державних і корпоративних, технологічних і комерційних, юридичних і медичних, побутових і сімейних таємниць, без яких соціум просто не може існувати. Закриті бази даних і засекречена інформація допомагають зберегти життя і здоров'я, власність та безпеку. Наявність таємниць, право на приватність та збереження конфіденційності є необхідними умовами життя соціуму, гарантіями його безпеки. Ця максима є самоочевидною та безперечною, концептуально осмисленою та закріпленою законами. Достатньо згадати роздуми іспанського соціолога Мануеля Кастельса «про приватність та свободу в кіберпросторі» [3, с. 168-187] або страсбурзьку «Декларацію про свободу комунікацій в Інтернеті» [2].

Повернемося до опозиції оптимістичного та песимістичного ставлення до ідеї соціальної прозорості. На відміну від горезвісної постмодерної боротьби за «видимість» кожного індивіда, будь-яких ком'юніті та субкультур, сьогодні, за часів пост/пост/пост/...модерної нетократії та нестримної боротьби за гегемонію найуспішніших медіарепрезентацій всього і вся у Всесвітній Павутині, як не дивно, все частіше лунають нарікання на те, як складно «зникнути», отримати право на «цифрове забуття», стерти свої електронні сліди та зберегти свою «невидимість». Існують навіть ґрунтовні теоретичні дослідження і монографії, присвячені питанням «How to disappear», «How to become invisible?» (див., наприклад, [4, 13, 14] та ін.). Так в амбітній, претензійній, жадібній до слави, визнання і популярності свідомості носіїв нашого віртуального «суспільства вистави» народжується внутрішній спротив, що ніби наслідуює мудрість даоської максими «той, хто вмів ходити, не залишає слідів».

«Як зникнути? Як стати невидимим?» Ці, здавалося б, несподівані для західного індивідуалістичного суспільства

питання характерні не тільки для шпигунів, злочинців, меланхоліків і мізантропів, але й для втомлених світлом відеокамер популярних акторів, зірок шоу-бізнесу та успішних політиків. Деякі з них, за їхнім власним визнанням (часто не таким вже і чесним, а розрахованим на все той же публічний ефект), раптово починають плекатися стратегією ескейпу, мріючи про втечу від настирливих блогерів-інтерв'юерів і пронизливих папараці. На противагу кредо «зберігай все», запропонованому американо-австралійським вченим, дослідником у галузі комп'ютерних наук, письменником і апологетом технологій створення цифрових двійників Гордоном Беллом, який у книзі «Ваше життя завантажено» («*Your Life, Uploaded*») закликає фіксувати та зберігати в мережі всі електронні сліди свого життя [7], «пам'ятати все» [8] і, відповідно, частіше натискати на клавішу *save*, народжується і поширюється протилежне гасло – якомога частіше використовувати клавішу *delete*, яка допомагає «видаляти пам'ять», «забувати» непотрібну або негативну інформацію і тим самим рятує прайвесі (див., наприклад, дослідження професора управління та регулювання Інтернету в Оксфордському інституті Інтернету Оксфордського університету, дослідника мережевої економіки Віктора Маєра-Шенбергера «Видалити: перевага забування в епоху цифрових технологій» [21]). Такий песимістичний «жест відміни» самої ідеї інформаційної відкритості не випадково набуває популярності саме в цифрову епоху тріумфальної ходи у свідомості соціуму оптимістичного ідеалу абсолютної прозорості.

Зазначимо, що протистояння «позитивного» і «негативного» горизонтів розуміння соціальної прозорості не є ані лінгвістичною забавою, ані «грою в бісер» порожніх поняттєвих конструкцій. Якщо у «відкритих суспільствах» прозорість слугує інструментом поширення інформації задля вирішення соціально значущих проблем, допомагає інформувати, просвіщати та розважати, боротися зі злочинністю, вчитися, примножувати добробут, будувати кар'єри, формувати бренди і репутації, сприяючи тому, щоб соціум ставав усе більш раціональним і досконалим, то у «закритих суспільствах» прозорість не просто робить можливим контроль і порушення конфіденційності, крадіжки і ви-

користування у власних цілях приватної інформації, позбавлення людини права на партикулярний вибір і особисту позицію, але й стає реальною загрозою для безпеки і життя: достатньо пригадати судові процеси та ув'язнення політичних опонентів за необачний пост у соцмережі або вбивство росіянами українців на окупованих територіях лише на підставі наявності патріотичного контенту в їхніх смартфонах.

У демократичному соціумі бути прозорим – достойно і почесно, у тоталітарному – ризиковано і небезпечно. Якщо бунтом проти «позитивного» розуміння прозорості соціуму є спроба утаємничення злочинних справ, дій розвідувальних спецслужб, кримінальних порушень і корупційних схем, то протидією «негативному» ставленню до суспільної прозорості є низка заходів інформаційної безпеки. Відповідно до низки цих і подібних їм протиставлень можливо і технологічні бар'єри для реалізації ідеалу соціальної прозорості розділити на «білі» та «чорні». «Білі» технології спрямовані на кібербезпеку та інформаційну гігієну, захист персональних даних і технологічних секретів, охорону державних, військових, корпоративних, економічних і особистих таємниць, збереження інтелектуальної власності і копірайту, права на приватність та конфіденційність інформації. «Чорні» технології націлені на утаємничення злочинів і порушення чужих таємниць в Інтернеті – здійснення кіберзлочинів («діджитал-копи», «цифрові пірати», «кібершахраї», «кібертероризм», «кіберсек'юриті»).

«Страхи щодо конфіденційності в Інтернеті, викликані Google і Twitter», «Гонка озброєнь збору даних у Facebook», «Ваша електронна книга читає вас», ««Миттєва персоналізація» приносить додаткові проблеми з конфіденційністю у Facebook». Це лише кілька прикладів заголовків у ЗМІ, що стосуються проблеми конфіденційності та персоналізації в Інтернеті, з аналізу яких починає свою дисертацію «Темна сторона персоналізації: як збір і використання персональних даних впливають на конфіденційність, персоналізацію та готовність до транзакцій», захищену в Маастрихтському університеті, дослідник у галузі міжнародного бізнесу та стратегічного маркетингу Йорг Зесак [28]. Автор показує, як персоналізація може призвести до зворотного ефекту, спричинивши небажання клієнтів

користуватися послугами або, що ще гірше, негативне ставлення до компанії. Так, одне з опитувань Opera Software, на яке посилається Зесак, показало, що американці бояться порушення конфіденційності в Інтернеті більше, ніж втрати роботи чи оголошення особистого банкрутства. Якщо «за непокоєння конфіденційністю» вступає у протиріччя з технологіями «персоналізації даних», то хіба це не свідчить про те, що у кожної «світлої» технології може бути своя «темна» сторона?

Парадокс полягає в тому, що «білі» і «чорні», «світлі» і «темні» інтернет-технології використовують одні й ті ж самі інструменти, працюючи з одними й тими ж самими об'єктами: персональними даними, банківськими рахунками, паролями, приватною інформацією. Однак одні існують задля збереження їхньої таємниці, а інші – задля їхнього викрадення, заволодіння ними. Все та ж сама «лінія зіткнення» між приватним і публічним відтепер визначає межу між кібербезпекою і кіберзлочинністю. Різновидів останньої існує велика кількість: онлайн-шахрайство та інтернет-піратство, кардинг, фішинг, вішинг, кард-шаринг, мальваре, рефайлінг тощо. Відповідно, і прийоми захисту від них стають все більш складними, і все більш розгалуженою стає галузь знань, в якій питання кібербезпеки і кіберзлочинності розглядаються у тісному взаємозв'язку (див., наприклад, працю американських діджитал-криміналістів «Кіберзлочинність і суспільство»: [27]), що стала вже класичною і витримала серію перевидань, або цікаву розвідку у галузі кримінального правосуддя «Кіберпростір, кібербезпека та кіберзлочинність», автори якої надають огляд кіберзлочинності, кіберзагроз і вразливостей, з якими люди, компанії та уряди щодня стикаються в цифровому середовищі, і розкривають важливі проблеми, пов'язані з конфіденційністю, тероризмом, хактивізмом і темною мережею [19] та ін.). Кіберзлочинність можна розглядати в позитивному контексті, а кібербезпеку – в негативному. Наприклад, хакерські атаки можуть використовуватися задля досягнення воєнних цілей звільнення захоплених ворогом територій, в той час як технології захисту персональних даних – слугувати шахраям. І соціальна інженерія, і розповсюдження протиправного контенту також є амбівалентними з етичної

точки зору, бо можуть бути використані як «во благо», так і «во зло». І це вкотре доводить той відомий факт, що технології самі по собі не можуть бути ні на боці світла, ні на боці темряви: все залежить від того, в чийх руках вони знаходяться і в чийх інтересах вони працюють.

Не випадково хакери не раз ставали геніальними винахідниками у світі інтернет-технологій (серед них, не більше не менше, і сам батько Всесвітньої Павутини Тім Бернерс-Лі, і розробник мережі Facebook, засновник *Meta* Марк Цукерберг). У той же час, талановиті ІТ-спеціалісти здебільшого і стають саме тими фахівцями, які розробляють і здійснюють кібератаки. Техніка існує «по той бік добра і зла». Так, розвиток нових технологій розпізнавання голосу та облич, з одного боку, може допомагати знаходити злодіїв і викрадених дітей, а з іншого – красти і вбивати. Так само і розвиток технологій тотального слідкування за людиною (відеофіксація зовнішніми та натільними камерами спостереження, збір і збереження геолокаційних даних за допомогою навігаторів глобальної системи позиціонування *gps*, запис усіх вхідних і вихідних дзвінків, *sms*-повідомлень, фотографій і меседжів у соціальних медіа тощо) надає можливість, з одного боку, зберігати цінні спогади, створювати унікальні архіви, ініціювати творчість, а, з іншого – саджати за ґрати інакодумців і будувати справжнє «суспільство контролю», що мимоволі занурює людину у безвихідь долі цифрового в'язня повсякденного шоу «за склом».

На наше переконання, головним водорозділом у вирішенні питання соціальної прозорості в медіапросторі був, є і залишається вибір між свободою та прайвесі, доступним і конфіденційним, публічним і приватним, кіберзлочинністю і кібербезпекою. Однак ця «лінія розмежування» й досі не є ні прямою, ні чітко окресленою з етичної, психологічної чи правової точки зору. Більше того, ймовірно, таких ліній існує багато, і вони можуть бути нестійкими та рухомими, розгалужуватися і перетинатися, формувати хитромудрі візерунки у просторі і часі в залежності від тієї чи іншої соціальної, політичної, економічної, культурної ситуації. Низка наведених вище прикладів цифрового експібіціонізму, можна навіть сказати «цифрової екзальтації», на кшталт завантаження свого життя

в Інтернет або цілодобового стримінгу, є не просто констатацією відомих фактів, але й прекрасним приводом замислитися над тим, наскільки «лінії зіткнення» між свободою та прайвесі взагалі існують. А якщо і існують, то чи не є вони удаваними, вигаданими, містифікованими?

Наостанок запитавмо, чому у «Маніфесті кіборгів» каліфорнійська науковиця Донна Ґаравей описує інтернет-мешканців як «всюдисущих і невидимих»? Чому екрани і камери кіборгів «робляться з сонячного світла»? Сама авторка дає просту відповідь: вони такі світлі, бо є «чистим сигналом, електромагнітними хвилями, частиною спектру» [1, с. 167]. Дійсно, так. Усе, що живе в цифровому просторі, покликано бути прозорим. На відміну від реальних фізичних суб'єктів, мережеві привиди є «чистим етером». Можливо, авторка «Маніфесту кіборгів» тому і сумує: «Куди там людям – таким матеріальним, непрозорим – до цієї легкості» [1, с. 167]. Ідеали чистоти, свободи, світла і прозорості здавна приписувалися не земному існуванню, а утопічним світам і трансцендентним сутностям. Небесні гради мають бути зі скла і кришталю, а земні – з камня. Прозорість – це один із божественних атрибутів, якість недосяжного ідеалу, модус абсолюту. Наш же медіапростір епохи цифрового експібіціонізму, зітканий із оптоволокна та електронних сигналів, усього лише підміна, *Deus ex machina*, комбінація двоїчастих кодів і символів. Вони є віддзеркаленнями «людського, надто людського», а тому і непрозорого. Завдяки діджитал-технологіям соціум отримує унікальний шанс нарешті стати абсолютно відкритим і самопрозорим, але чи зможе ним скористатися?

Висновки і перспективи подальших розвідок в обраному напрямі. Отже, нами окреслено «трансгоризонт» зняття опозиції прозорого/непрозорого соціуму в цифрову епоху на основі аналізу проблеми вибору між правесі та свободою в мережі Інтернет: розглянуто інтерпретації концепту прозорості в європейській інтелектуальній історії від Дж. Бенґама до В. Бенґяміна; охарактеризовано сучасні концепції прозорого суспільства (Дж. Ваттімо, Д. Брін, Б.-Ч. Хан, І. Нахон-Серфаті та ін.); досліджено конфлікт між «білим» і «чорним» розумінням соціальної прозорості, що проявляється у протистоянні свободи і прайве-

сі. Узагальнюючи, зазначимо, що категоричне твердження «сучасний соціум завдяки цифровим технологіям стає прозорим» є і еквівалентом, і запереченням іншого, не менш категоричного: «соціум ніколи не був, не є і не буде прозорим». Тож перед нами антиномія. Ключовим висновком до проведеного дослідження може слугувати апофатичне судження: сучасний соціум не є ані прозорим, ані непрозорим. І те і інше – очевидна редукція. Єдине, що має бути прозорим у цифровому соціумі, – це межа між прозорим і непрозорим, відкритим і закритим, явним і тайним, доступним і недоступним. Саме ця «лінія розмежування» визначає протистояння свободи і прайвесі, доступного і конфіденційного, публічного та приватного в інтернет-просторі, саме тут – водорозділ між кіберзлочинністю і кібербезпекою.

Ми могли би охарактеризувати такий соціум як «нібито прозорий» (*als-ob-transparent*), тобто «ймовірно прозорий», «напівпрозорий», «квазіпрозорий», «неначе прозорий», що передбачає його еластичність, гнучкість, пластичність, здатність бути плинним і довільно змінювати ступінь інформаційної проникності *ad hoc*, в залежності від специфіки комунікаційної ситуації. В епоху діджитал соціум ніби приречений бути розір'ятим між полюсами протилежностей, на одному з яких – жага прозорості, на іншому – страх перед нею. Саме такий жах гіпертранспарентності, шокуючої цифрової оголеності кожного перед кожним і змушує хитрити, маніпулювати, плодити фейки і фанти, гіперболізувати, приховувати, занурювати

в гру суб'єктивних конструктів і царство ілюзій. Якщо вдатися до оптичної метафори, то цифровий соціальний простір можна порівняти з системою рухливих лінз і сферичних скляних конструкцій, вставлених одна в іншу. Деякі з них збільшують, деякі – зменшують. Деякі фарбують реальність в райдужний рожевий колір, деякі – у похмурий темно-коричневий. Яких тільки оптичних фільтрів тут не існує: є випуклі і увігнуті, затемнені і віддзеркалюючі, матові, декоративні, напівпроникні, перфоровані, розколоті, вітражні тощо. Завдяки цьому кожен із мережевих суб'єктів змушений дивитися на світ крізь «деформуючі інформаційні окуляри». У цифровому медіапросторі соціум тільки здається прозорим. Гаслом такого (не)прозорого соціуму може слугувати перевернуте у відношенні до відомої латинської фрази *esse quam videri* кредо епохи цифрового екстібіціонізму: *videri quam esse* – «здаватися, а не бути».

Перспективними орієнтирами подальших розробок із обраної проблематики є розкриття особливостей феномена цифрового екстібіціонізму, типологічний аналіз мережевих суб'єктів за критерієм рівня прозорості та визначення перешкод на шляху формування прозорого суспільства. Усі ці тематичні дослідницькі вектори, як і запропоноване нами виокремлення медійного аспекту розуміння соціальної прозорості в цифрову епоху на основі аналізу проблеми вибору між прайвесі та свободою в мережі Інтернет, що, безсумнівно, потребує уточнення та конкретизації, – є перспективними напрямками подальших досліджень у галузі медіасоціології.

Отримано 29.09.2022

Прийнято до друку 20.11.2022

Список літератури

1. Гаравей Д. Маніфест кіборгів: наука, технології та соціалістичний фемінізм / пер. з англ. Надії Парфан. Політична критика. 2012, № 3. С. 163-171.
2. Декларація про свободу комунікацій в Інтернет / пер. з англ.; Центр демократії та верховенства права; Страсбург, 28.05.2003 (затверджена Комітетом Міністрів). URL: <https://cedem.org.ua/library/deklaratsiya-pro-svobodu-komunikatsij-v-internet/> (дата звернення: 10.01.2022).
3. Кастельс М. Політика Інтернету II: приватність та свобода в кіберпросторі Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / пер. А. Б. Волкова, Е. Г. Ганиш. Київ: Ваклер. 2007. С. 168-187.
4. Ahearn F. How to Disappear: Erase Your Digital Footprint, Leave False Trails, And Vanish Without A Trace. Lyons Press. 2019. 208 p.
5. Arendt H. The Human Condition / introduction by Margaret Canovan. 2nd ed. Chicago, IL: University of Chicago Press. 2018. 380 p.
6. Baudrillard J., Benedict B. The Transparency of Evil: Essays on Extreme Phenomena / translate from French. London; New York: Verso. 1993. 104 p.
7. Bell G., Gemmell J. Your Life, Uploaded: The Digital Way to Better Memory, Health and Productivity. New York, NY: Plume. 2010. 304 p.
8. Bell G., Gemmell J. Total Recall: How the E-Memory Revolution Will Change Everything. Boston, MA: Dutton Adult. 2009. 304 p.
9. Benjamin W. The Arcades Project / transl. from German

- by Howard Eiland and Kevin McLaughlin. 3rd edition. Cambridge, MA: Belknap Press : An Imprint of Harvard University Press. 2002. 1088 p.
10. Benjamin W. The Work of Art in the Age of Its Technological Reproducibility, and Other Writings on Media. Cambridge, MA: Belknap Press; An Imprint of Harvard University Press. 2008. 448 p.
 11. Bentham J., Bozovic M. The Panopticon Writings. 2nd ed. London: Verso. 2011. P. 29-95. (Radical Thinkers).
 12. Brin D. The Transparent Society: Will Technology Force Us To Choose Between Privacy And Freedom? New York: Basic Books. 1999. 384 p.
 13. Busch A. How to Disappear: Notes on Invisibility in a Time of Transparency. London: Penguin Books. 2020. 224 p.
 14. Davies B. How to Disappear and Never Be Found: The Ultimate Guide to Privacy, Security, and Freedom. New York, NY: Skyhorse. 2019. 224 p.
 15. Deleuze G. Postscript on the Societies of Control / transl. from Franch October. 1992. Vol. 59. P. 3-7.
 16. Fau M. E. Summary of «The Transparent Society» By Gianni Vattimo. B09MLC3PNP. 2021. 33 p. (Summaries of Social Sciences).
 17. Foucault M. Discipline & Punish: The Birth of the Prison / transl. from French by Alan Sheridan. London; New York: Vintage Books. 1995. 333 p.
 18. Han B. The Transparency Society / transl. from German. Redwood City, Ca: Stanford Briefs. 2015. 152 p.
 19. Kremling J., Parker A. M. S. Cyberspace, Cybersecurity, and Cybercrime. London, Los Angeles, New Delhi, Singapore: SAGE Publications Ltd. 2017. 296 p.
 20. Maltzan M., Idenberg F. Social Transparency: Projects on Housing. New York, NY: Columbia Books on Architecture and the City. 2016. 144 p. (GSAPP Transcripts, 6).
 21. Mayer-Sch nberger V. Delete: The Virtue of Forgetting in the Digital Age. Princeton, NJ: Princeton University Press. 2009. 256 p.
 22. Morariu M. Public and Private in the Anthropology of Hannah Arendt Agathos: An International Review of the Humanities and Social Sciences. 2011. Vol. II, No. 2. Pp. 146-150.
 23. Nahon-Serfaty I. Strategic Communication and Deformative Transparency. Abingdon, Oxfordshire: Routledge. 2020. 112 p. (Routledge Focus on Communication Studies).
 24. Public Interest and Private Rights in Social Media / ed. by Cornelis Reiman. Oxfordshire, UK: Chandos Publishing. 2012. 254 p. (Chandos Publishing Social Media Series).
 25. Valenzuela A. L. The Connecting Leader: In the Age of Hyper-Transparency, Interconnectivity and Media Anarchy, How Corporate Leaders Connect Business with Society. Austin, TX : Lioncrest Publishing. 2018. 244 p.
 26. Vattimo G. The Transparent Society / transl. from Italy. New York: Polity. 1992. 129 p.
 27. Yar M., Steinmetz K. F. Cybercrime and Society. 3rd ed. London, Los Angeles, New Delhi, Singapore: SAGE Publications Ltd. 2019. 368 p.
 28. Ziesak J. The Dark Side of Personalization: How Personal Data Collection and Data Use influence Privacy Concerns, Personalization and Willingness to Transact. Munich: GRIN Verlag. 2012. 78 p.

(NON)TRANSPARENT SOCIETY: CHOICE BETWEEN PRIVACY AND FREEDOM

Lidiya Starodubtseva

Doctor of Science (Philosophy), Full Professor, acting Head of Media Communications Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody square, 61022, Ukraine, email: mediatopos@karazin.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8259-4775>

The article is devoted to delineating the “transhorizon” of elimination of opposition between transparent and opaque society in the digital age based on the analysis of the problem of choosing between privacy and freedom on the Internet. Interpretations of the concept of transparency in European intellectual history from Jeremy Bentham to Walter Benjamin are considered. Modern concepts of a transparent society are characterized (Gianni Vattimo, David Brin, Byung-Chul Han, Isaac Nahon-Serfati, etc.). The conflict between «white» and «black» understanding of social transparency, manifested in the opposition of freedom and privacy, accessible and confidential, public and private in the Internet space, in the watershed between cybercrime and cyber security, is studied. The front and back sides of the network «openness» of the inhabitants of the Internet galaxy to each other have been analyzed. It has been proven that radical sensitive content should not be in public access and necessarily raises questions of media ecology, media hygiene and media law. The pessimistic «gesture of cancellation» of the very idea of information openness is outlined, concentrated in the questions: «how to disappear?», «how to become invisible?». It is shown why the presence of secrets, the right to privacy and the preservation of confidentiality are necessary conditions for the life of society, guarantees of its safety. The key topics of discussions regarding the openness and availability of information on the Internet are revealed. It is shown that being transparent in a democratic society is dignified and honorable, in a totalitarian society it is risky and dangerous. Contemporary society is defined as «supposedly transparent» (also-transparent), i. e. «semi-transparent», «quasi-transparent», «as if transparent», which implies its elasticity, flexibility, plasticity, ability to be fluid and arbitrarily change the degree of information permeability ad hoc, depending on the specifics of the communication situation.

Keywords: *transparency, society, hypertransparency, freedom, openness, privacy, publicity, cyber security, cyber crime.*

References

1. Haraway, D. (2012) A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist Feminism in the Late Twentieth Century / transl. from English by Nadiya Parfan. Political criticism. 3. 163-171 [in Ukrainian]
2. Declaration on freedom of communication on the Internet / (Adopted by the Committee of Ministers on 28 May 2003 at the 840th meeting of the Ministers' Deputies). Strasbourg, 2003. URL: <https://cedem.org.ua/library/deklaratsiya-pro-svobodu-komunikatsij-v-internet/> [in Ukrainian]
3. Castells, M. (2007) 'Internet Policy II: Privacy and Freedom' The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business, and Society, transl. from English by Volkova, A. Hanysh, E. Kyiv: Vacler, pp. 168-187 [in Ukrainian]
4. Ahearn, F. (2019) How to Disappear: Erase Your Digital Footprint, Leave False Trails, and Vanish without a Trace. Lyons Press
5. Arendt, H. (2018) The Human Condition, introduction by Margaret Canovan. 2nd ed. Chicago, IL: University of Chicago Press
6. Baudrillard, J., Benedict, B. (1993) The Transparency of Evil: Essays on Extreme Phenomena, translate from French. London; New York: Verso
7. Bell, G., Gemmell, J. (2010) Your Life, Uploaded: The Digital Way to Better Memory, Health, and Productivity. New York, NY: Plume
8. Bell, G., Gemmell, J. (2009) Total Recall: How the E-Memory Revolution Will Change Everything. Boston, MA: Dutton Adult
9. Benjamin, W. (2002) The Arcades Project, transl. from German by Howard Eiland and Kevin McLaughlin. 3rd edition. Cambridge, MA: Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press
10. Benjamin, W. (2008) The Work of Art in the Age of Its Technological Reproducibility, and Other Writings on Media. Cambridge, MA: Belknap Press; An Imprint of Harvard University Press
11. Bentham, J., Bozovic, M. (2011) The Panopticon Writings. 2nd ed. London: Verso, 29-95
12. Brin, D. (1999) The Transparent Society: Will Technology Force Us To Choose Between Privacy And Freedom? New York: Basic Books
13. Busch, A. (2020) How to Disappear: Notes on Invisibility in a Time of Transparency. London: Penguin Books
14. Davies, B. (2019) How to Disappear and Never be Found: the Ultimate Guide to Privacy, Security, and Freedom. New York, NY: Skyhorse
15. Deleuze, G. (1992) Postscript on the Societies of Control, transl. from Franch. October. 59. 3-7.
16. Fau, M. E. (2021) Summary of «The Transparent Society» By Gianni Vattimo. B09MLC3PNP (Summaries of Social Sciences).
17. Foucault, M. (1995) Discipline & Punish: The Birth of the Prison, transl. from French by Alan Sheridan. London; New York: Vintage Books
18. Han, B. (2015) The Transparency Society, transl. from German. Redwood City, Ca: Stanford Briefs
19. Kremling, J., Parker, A. M. S. (2017) Cyberspace, Cybersecurity, and Cybercrime. London, Los Angeles, New Delhi, Singapore: SAGE Publications Ltd.,
20. Maltzan, M., Idenberg, F. (2016) Social Transparency: Projects on Housing. New York, NY: Columbia Books on Architecture and the City (GSAPP Transcripts, 6).
21. Mayer-Sch nberger, V. (2009) Delete: The Virtue of Forgetting in the Digital Age. Princeton, NJ: Princeton University Press
22. Morariu, M. (2011) 'Public and Private in the Anthropology of Hannah Arendt' Agathos: An International Review of the Humanities and Social Sciences. 2011. Vol. II(2). 146-150.
23. Nahon-Serfaty, I. (2020) Strategic Communication and Deformative Transparency. Abingdon, Oxfordshire: Routledge (Routledge Focus on Communication Studies).
24. Reiman, Cornelis (ed.) (2012) Public Interest and Private Rights in Social Media. UK: Chandos Publishing (Chandos Publishing Social Media Series).
25. Valenzuela, A. L. (2018) The Connecting Leader: In the Age of Hyper-Transparency, Interconnectivity and Media Anarchy, How Corporate Leaders Connect Business with Society. Austin, TX : Lioncrest Publishing.
26. Vattimo, G. (1992) The Transparent Society, transl. from Italy. New York: Polity
27. Yar, M., Steinmetz, K. F. (2019) Cybercrime and Society. 3rd ed. London, Los Angeles, New Delhi, Singapore: SAGE Publications Ltd.
28. Ziesak, J. (2012) The Dark Side of Personalization: How Personal Data Collection and Data Use influence Privacy Concerns, Personalization and Willingness to Transact. Munich: GRIN Verlag

Received 29.09.2022

Accepted 20.11.2022

ЧИННИКИ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЖИТТЄВОГО УСПІХУ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ (КЕЙС ЛІДЕРІВ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ)

Вадим Ніколенко

доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри соціології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, пр. Науковий, 72, м. Дніпро, 49010, Україна,
e-mail: vadnikolenko1983@gmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6730-0938>

У статті на прикладі всесвітньо відомих особистостей визначаються чинники, що сприяють самореалізації та досягненню життєвого успіху сучасною людиною. Засновуючись на феноменологічній парадигмі, автор звертається до аналізу публічних виступів видатних постатей сучасного демократичного суспільства. Серед них такі знамітні політики, як Барак Обама та Джастін Трюдо, такі відомі бізнесмени, як Білл Гейтс, Марк Цукерберг та Стів Джобс, такі представники літератури, кіноіндустрії, музичного мистецтва тощо, як Джоан Роулінг, Опра Вінфрі, Наталі Портман, Стівен Спілберг, Меріл Стріп та Тейлор Свіфт. Особлива увага приділяється їхнім зустрічам зі студентами та викладацькою спільнотою університетів США. Підкреслюється, що значущість цих зустрічей зумовлюється тим, що саме студентська молодь (у всякому разі її значна частина) вже у недалекому майбутньому має стати інтелектуальною елітою суспільства, зайняти позиції лідерів громадської думки, що здійснюють значний вплив на стан суспільної свідомості, на розвиток соціуму у всіх сферах його життєдіяльності. Зазначається, що у своїх виступах перед студентською аудиторією лідери громадської думки не тільки Сполучених Штатів, а й всього демократичного світу акцентували на таких чинниках досягнення життєвого успіху та самореалізації, як систематична наполеглива праця, конкурентна освіта, інноваційний стиль мислення, здатність працювати в команді, лідерські якості, самокритичність, відсутність страху перед невдачами, досяжницька мотивація, чіткі внутрішні моральні настанови. Підкреслюється, що у виступах зазначених політичних діячів, підприємців, представників творчих професій акцентувалося на тому, що досягнення життєвого успіху та самореалізація особистості тісно корелюють зі сталим розвитком суспільства в цілому, поширенням демократії, створенням солідарного суспільства, відсутністю різноманітних форм соціальної дискримінації тощо. Визначаються напрямки подальших досліджень з обраної автором проблематики, а саме звернення до вивчення досвіду самореалізації та досягнення життєвого успіху відомих вітчизняних діячів у сфері політики, економіки, права, мистецтва тощо.

Ключові слова: самореалізація, життєвий успіх, чинники самореалізації та життєвого успіху, лідери громадської думки, феноменологія, демократія, сталий розвиток.

Для цитування: В. Ніколенко Чинники самореалізації та життєвого успіху особистості в сучасному суспільстві (кейс лідерів громадської думки). Український соціологічний журнал. 2022. 28. С.57–67 <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-06>

How to Cite: Nikolenko, V. (2022) 'Factors of Self-Realization and Life Success of an Individuals in Modern Society (Case of Public Opinion Leaders)'. Ukrainian Sociological Journal, (28). 57–67. <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-06> [in Ukrainian]

Постановка проблеми. Одним з основних завдань студентоцентризованої освіти як найперспективнішої для системи надання освітніх послуг та повноцінного функціонування суспільства загалом є сприяння

самореалізації особистості, розкриттю її потенціалу та підтримка сталого розвитку. Незважаючи на те, що сьогодні все частіше постає питання не стільки про розвиток, скільки про виживання людства у глобаль-

ному масштабі, проблема вибору конкретних інструментів, методів, підходів, патернів, сенсів, ціннісних орієнтирів, рутинних дій, релевантного способу життя на шляху самореалізації, з одного боку, та змістовного наповнення, сучасного розуміння життєвого успіху, з іншого, все ще надзвичайно актуальна. Із чотирьох виокремлених П. Штомпою типів соціологічних теорій (пояснювальні, евристичні, аналітичні та екзегетичні) у цій статті ми звертаємося до пояснювальних теорій, які, зокрема, пропонують тлумачення тих чи інших феноменів повсякденного життя людей [1].

Проблемна ситуація, що зумовлює необхідність здійснення досліджень з обраної нами теми, а отже, актуальність даної публікації, полягає, з точки зору її онтологічного аспекту, у протиріччі між гострою соціальною та індивідуальною потребою в особистісній самореалізації та досягненні життєвого успіху та реальним станом цих процесів, зокрема в сучасному українському суспільстві. Гносеологічний аспект проблемної ситуації зумовлюється протиріччям між нашим знанням щодо актуалізації питання самореалізації особистості, досягнення нею життєвого успіху як на персональному, так і на загальносоціальному рівні, та незнанням наявних та можливих засобів, чинників та механізмів реалізації індивідом власних інтенцій у різних сферах його життєдіяльності.

Метою цієї статті є визначення дієвих та соціально прийнятних алгоритмів самореалізації та досягнення життєвого успіху особистості в умовах демократичного суспільства.

Який набір запитань і дефініцій конкретизує сутність зазначених феноменів та релевантних прагнень? У найзагальніших рисах самореалізація – це розкриття людиною свого особистісного потенціалу, а життєвий успіх – досягнення чогось значущого, важливого для неї. Проте для деталізації обраної проблематики прямо чи опосередковано актуальними залишаються конгруентні узагальнювальні запитання: як стати самоактуальною особою, духовно і матеріально багатою, та не відчувати, наприклад, що час проходить непомітно, а спогади про нього не приносять задоволення? Як зменшити вплив на свою поведінку негативних форм девіації, зрештою не залишитися самотньою особою, успішно інтегруватися в

суспільство та задовольняти якомога вищі потреби за пірамідою А. Маслоу? Як поліпшити рівень, якість власного життя, соціальне самопочуття? Або, іншими словами, як відчувати задоволення від власного життєвого проєкту в різноманітних його аспектах? Як стати щасливою людиною в соціумі щасливих людей? Як найповніше та найефективніше виконувати зобов'язання перед суспільством, цивілізованим людством та не забувати про свої права? Як не опинитися без місця працевлаштування в майбутньому, оскільки у найближчі двадцять років під тиском штучного інтелекту, роботизації виробництва і сфери послуг приблизно три чверті професій у відомій нам формі можуть зникнути, точніше, їх замінять комп'ютери та роботи? Як знайти на цьому тлі не те, що мерехтить, а те, що триває?¹

Щоб відповісти на деякі із цих питань, у межах даної публікації ми звернулися до вивчення досвіду самореалізації та досягнення життєвого успіху всесвітньо відомих особистостей – видатних політиків, громадських діячів, письменників, акторів та інших лідерів громадської думки.

Аналіз проблематики в науковій літературі. На початку XXI століття у суспільстві споживання склався певний тренд щодо затребуваності, моди на успіх. Зважаючи на це, було б цікаво дізнатись, у чому таємниця особистісного, соціального успіху, самореалізації, на думку найвпливовіших людей сучасного світу, оскільки саме вони створюють, зокрема, сенси і формують тренди подальшої життєдіяльності людства. І хоча існує багато соціальних (наявних у повсякденні на рівні міжособистісного спілкування) та наукових концепцій щодо обраної нами проблеми, в межах цієї статті ми насамперед звернемося до порад лідерів громадської думки – популярних політиків, письменників, акторів, узагальнених на основі їхніх публічних виступів. Зазначимо, що відповідного матеріалу не бракує як у світі повсякденної соціальної взаємодії, на рівні фонового знання, так і у публіцистичному вимірі, мас-медіа тощо. Натомість у соціологічній літературі подібні питання порушуються серед іншого у

1 До слова, про парадокси часу особливо цікаво розмірковували німецький філософ Іммануїл Кант (1724-1804) й американський психолог Вільям Джеймс (1842-1910).

межах міждисциплінарного підходу. Зокрема, коли йдеться про життєтворчість, самоактуалізацію, сучасні соціологи взаємодіють здебільшого з психологами [2, 3, 4]; досліджуючи питання трудової самореалізації, співпрацюють у тандемі з економістами [5, 6]. Про вміння бути почутим, зачарувувати маси людей та виявляти лідерські здібності пишуть представники соціології політики, політичні філософи, політологи [7]. До проблематики самореалізації та життєвого успіху звертаються такі вітчизняні соціологи, як Є. Головаха, Н. Паніна, О. Кронік, Л. Сокурянська, О. Гудзенко, О. Дейнеко, С. Щудло та ін. (див.: [8 -12]). У своїх працях вони аналізують зазначені феномени у контексті вікових, гендерних, професійних, творчих, сімейно-побутових, поселенських, етнічних тощо можливостей та обмежень.

Втім, на нашу думку, в науковому просторі все ще бракує узагальнюючих досліджень із застосуванням якісної методології, дослідницького потенціалу феноменологічної парадигми. Можливо, якісну методологію важко назвати доказовою, але вона (у випадку обраної нами проблеми) здатна висвітлити акценти, які роблять лідери громадської думки у своєму повсякденному та професійному житті, дослідити їхній рутинний світ, досвід, переконання, фонові та набуті знання, що цілком ймовірно стали запорукою їхнього життєвого успіху, реалізації власних здібностей, особистісних і професійних інтенцій.

Виклад основного матеріалу. Наш вибір якісної методології соціологічного аналізу зазначеної проблеми зумовлений тим, що саме досвід інформантів, які є успішними людьми, їхній шлях до самореалізації та успіху, конкретні чесноти та алгоритми дії можуть стати у нагоді кожній людині, яка прагне самореалізуватися та бути успішною у всіх сферах свого життя.

Обравши логіку феноменологічного підходу, ми звернулися до автоетнографічного методу, а саме до вивчення публічних виступів відомих усьому світу людей, що дозволило нам виокремити релевантні епізоди їхнього життя, які стали важливими у контексті реалізації їхнього життєвого проєкту, були ідентифікаційними маркери особистісних досягнень. Саме в такому ключі ми намагалися проінтерпретувати публічні лекції найвідоміших діячів сучасності,

покликані показати молодому поколінню суспільно значущі орієнтири гармонійного співіснування, «рецепти» самореалізації, алгоритми досягнення життєвого успіху тощо.

Зокрема, нас цікавили відповіді на запитання, поставлені лідерам громадської думки – політикам, підприємцям, акторам, письменникам, селебриті, усім тим, кого називають успішними людьми, хто створив себе сам. До слова, практика публічних лекцій відомих осіб достатньо поширена у провідних вишах світу. Напевно, ключ для професійної самореалізації, особистісного зростання у кожній з суспільних царин (економіка, політика, мистецтво тощо) буде певною мірою унікальним. Проте, просувачись у заданому нами напрямі, ми намагалися дізнатися, що спільного мають успішні люди, які представляють абсолютно різні професійні сфери, реалізація яких термінальних та інструментальних цінностей дозволила цим людям стати успішними.

Ми вже писали про те, що знайомство з досвідом самореалізації, досягнення життєвого успіху відомих постатей сучасності особливо важливо для молоді, зокрема студентської, яка знаходиться на порозі свого професійного життя. Мабуть, добре усвідомлюючи це, як ми зазначали вище, провідні університети світу, відтворюючи давні традиції, запрошують до виступу перед своїми вихованцями як видатних представників певної галузі науки, так і відомих політиків, письменників, митців, тих, кого по праву вважають лідерами громадської думки.

У цьому контексті надзвичайно цікавим є досвід Гарварду, де ще на початку XX століття виступав М. Вебер. До цього навчального закладу були причетні Р. Мертон, Т. Парсонс і багато інших видатних соціологів. У перші десятиліття XXI сторіччя перед студентами Гарварду з яскравими лекціями виступили британська письменниця Джоан Роулінг (2008) [13], відомі підприємці Білл Гейтс (2007) [14] та Марк Цукерберг (2017) [15], такі митці, як Опра Вінфрі (2013) [16], Наталі Портман (2015) [17], Стівен Спілберг (2016) [18]. У Колумбійському університеті виступала з промовою Меріл Стріп (2010) [19], у Стенфордському – Стів Джобс (2005) [20], в університеті Аризони – Барак Обама (2009) [21], в університеті Нью-Йорка – Джастін Трюдо (2018) [22] та Тейлор Свіфт [23].

На нашу думку, для професійної освіти суттєве значення має практичний досвід тих особистостей, що формують траєкторії її розвитку на десятиріччя вперед. Своїми виступами перед студентами вони програмують розуміння ними життєвого успіху, визначають дієві алгоритми його досягнення, а отже, й самореалізації.

Так, Б. Обама у промові 2009 року перед студентами Аризонського університету зазначав, що кожен має знайти сенс свого життя, свою lifeline, що людина у своєму творчому пошуку є справжнім вічним двигуном людства. Він зауважував, що слід мріяти практично, прагнути до максимального розкриття свого потенціалу, ніколи не зупинятися на досягнутому. На переконання політика, життя – це постійна боротьба за позитивні зміни заради збереження людської гідності, рівності шансів для втілення у життя своїх мрій та планів, зокрема освітніх. При цьому він підкреслював, що в сучасних умовах освіти слід розуміти не як привілей, а як громадянський обов'язок, акцентував на значущості креативності, поширенні егалітарних освітніх центрів, розумінні кожною людиною високої цінності служіння своїй країні [21].

Окрім того, 44-й президент США зауважував наявність економічних випробувань, зіставних із тими, що були протягом Великої депресії. Наголошував, що новим поколінням доведеться долати виклики, які похитнули старий порядок, та оновлювати світ з огляду на загрози кліматичних змін, війн, тероризму, пандемій тощо. Подібні перепони унеможливили легкі рішення. У часи важких випробувань, стверджував Б. Обама, визначати успіх лише в категоріях матеріальної культури і лише одноосібно, тобто зважаючи тільки на власний достаток, було б геть неприпустимим і контрпродуктивним. Це свідчило би про бідність амбіцій, перевагу короточасних задоволень над тривалими доленосними проектами та суспільно значущими досягненнями, але жодні особистісні титули та статуси ніколи не перевершають цінність національних інтересів. За слушним спостереженням державного діяча, усі ефективні лідери, інститути й організації з великою історією функціонують з огляду не на миттєві інтереси, а на тривалі наміри. Цілі, в ім'я яких вони діють, завжди більше за власні амбіції. Вони прагнуть працювати

задля інших, задля створення рівних можливостей для всіх. Це і є справжні символи, ознаки успіху. Не зміна яскравих обгортток, тобто ребрендинг, є запорукою успіху та видатних досягнень, а справжні інновації, важка праця, орієнтації на емансипаційні цінності [21].

Продовжуючи свій виступ, Б. Обама зазначив, що ми живемо в гіперконкурентному світі, внаслідок чого ніхто не може дозволити собі перебувати в ситуації самозадоволення, самозаспокоєння, самомилювання тощо. Відповідно, освіта та професійне вдосконалення мають тривати протягом усього життя, а не закінчуватися зі здобуттям диплома про вищу освіту. На переконання відомого політика, настав час безпрецедентних викликів, і щоб упоратися з ними, люди мають бути активними, завзятими, енергійними. І хоча рушієм будь-якої країни є студентська молодь, що насамперед прагне позитивних змін, такі важливі людські якості, як психологічна молодість, ентузіазм, новаторство, ініціативність, не залежать від паспортного віку.

Хід нашої історії, впевнений Б. Обама, змінюють не ті, хто опікується виключно власним матеріальним комфортом, а ті, хто пристрасно працює для того, щоб втілити свої інновації, самореалізуватися, розкрити свої таланти, поділитися своїм баченням необхідних зрушень з іншими. Будь-яка професійна діяльність має бути спрямована на допомогу іншим, передусім нужденним, менш забезпеченим категоріям населення. Вона повинна не лише задовольняти власні амбіції, але й допомагати втілювати в життя моделі успіху інших.

Робота, до якої людина береться з пристрасстю, стверджує 44-й президент США, ніколи не може бути закінченою, вона має кумулятивну природу: що більше ви знаєте, то більше для вас розкривається горизонтів нового, ще недослідженого. Що більше ви зробили, то більші завдання постають перед вами у повний зріст. На думку Б. Обама, у професіоналів пристрассть має поєднуватися з рельєфно та розлого виявленими зобов'язаннями перед нацією [21].

Звернемось до виступу перед студентами ще одного відомого політика – прем'єр-міністра Канади Джастіна Трюдо.

Перед його виступом 2018 року в Нью-Йоркському університеті він був схарактеризований як прогресивний політич-

ний лідер, який з-поміж іншого приділяє велику увагу питанням соціальної справедливості, побудові суспільства середнього класу, допомозі біженцям, робить вагомий внесок у боротьбу з кліматичними змінами. Виступаючи перед студентською молоддю на славетному стадіоні Yankee Stadium, політик наголошував, що її надзвичайний потенціал та можливості мають передбачати усвідомлення нею великої соціальної відповідальності. З огляду на те, що п'ята частина студентів університету є іноземцями, Д. Трюдо приділив велику увагу питанням політичного та культурного розмаїття, відкритості світу як надзвичайно важливим проблемам сучасності. При цьому Д. Трюдо підкреслював неприйнятність екстремальної бідності, важливість боротьби з кліматичними змінами. На його думку, усі виклики світ має долати разом. Толерантність, прийняття, повага, дружба, порозуміння, пошук загального знаменника у вирішенні доленосних питань виживання людства є важливими цінностями на шляху до вдосконалення цього світу (*to make this world a better place*).

Акцентуючи на значущості навчання протягом усього життя, Д. Трюдо наголошував, що сучасним студентам як майбутнім лідерам XXI століття має бути притаманна сміливість, відкритість до різноманітних думок, прагнення об'єднувати людей [22].

2008 року, виступаючи з лекцією в Гарварді, авторка серії популярних романів про юного чарівника Гаррі Поттера підкреслювала вагомість демократичних прав і свобод людини, солідарності, інноваційного стилю мислення як твердої основи позитивних винаходів та ефективних соціальних рішень. Водночас Джоан Роулінг говорила про неминучість певних невдач у житті будь-якої активної людини, згубну, принизливу соціальну природу бідності та її романтизації, а також акцентувала увагу на важливості активної діяльності, сильної волі й самодисципліни, вмінні не розпилятися по дрібницях, а бачити перед собою велику мету і зосередити всю свою енергію на її досягненні. Письменниця зазначала, що справжнім тестом на те, хто ви такі (*who are you*) є: 1) випробування поразками та життєвими негараздами; 2) уміння співчувати людям, з якими ви ніколи не були знайомі. Лише конкретні результати подолання таких бар'єрів, підкреслювала письменниця,

можуть свідчити, хто ви є насправді, говорити про вас навіть більше, ніж ваша кваліфікація й освіта [13; 24].

Про певні невдачі, які зрештою стали трампліном до нових звершень, говорила у своєму виступі перед студентами університету Нью-Йорку Тейлор Свіфт. Згідно її думки, якби не вони (невдачі), навряд чи вона б зрештою реалізувала себе в амплу творчої людини [23].

Засновник корпорації Microsoft Білл Гейтс у своїх публічних промовах, зокрема у виступі перед студентами Гарварду, говорячи про соціальну нерівність, бідність у глобальному масштабі, акцентував на необхідності бути активними у боротьбі з такими деструктивними явищами. У цьому контексті доцільно пригадати фрагмент виступу Опри Вінфрі перед гарвардськими студентами (2013). На її думку, ключ до повноцінного, успішного життя полягає у розвитку непорушного морального GPS, який скаже людині, яким шляхом їй рухатися. Згадаємо, що про це йдеться у відомій праці Н. Еліаса «Процес цивілізації» [25].

Популярна голлівудська акторка Енн Гетевей, виступаючи в ООН з нагоди Міжнародного жіночого дня у ролі посла доброї волі (2017), закликала до гендерного рівноправ'я. При цьому вона згадала настанови свого батька, які запам'яталися їй з дитинства: він навчав її орієнтуватися не тільки в географічному, а й у життєвому просторі, що згодом дозволило їй досягти цілей, які вона ставила перед собою [27].

Меріл Стріп, звертаючись до студентів Колумбійського університету, зауважувала, що вони не мають прагнути успіху за будь-яку ціну, здобувати популярність, незважаючи ні на що, натомість треба робити так, щоб їхні батьки пишалися ними [19].

Про важливість самокритичності та прагнення зрозуміти сенс свого життя, причинно-наслідкові зв'язки власних вчинків говорила у своєму виступі в Гарварді 2015 року Наталі Портман [17].

Видатний режисер Стівен Спілберг, виступаючи перед студентами цього ж університету, наголошував на безцінності для кожної людини знання власної історії, історії своєї країни та родини, що подекуди є цікавішою за найсучасніші фантазмагоричні твори. На його думку, ніхто не може вважати себе невдахою, якщо у нього є друзі та кохана людина. Водночас, з погляду відомого кіномитця, наш світ сповнений мон-

стрів: расизм, гомофобія, етнічна, класова, політична та релігійна ненависть, різні форми соціальної дискримінації. Особливо він підкреслював неприйнятність булінгу, антисемітизму, геноциду. Сучасний світ усе ще поділений на «ми» і «вони», переконаний Стівен Спілберг, натомість нам необхідно шукати шляхи солідаризації, які приведуть нас до побудови ідентичності з назвою «ми», до емпатії. Виходячи з цього, він закликав майбутніх фахівців спрямовувати свою діяльність як професіоналів у тій чи іншій галузі та громадян на подолання розбрату та формування соціальної солідарності як на локальному, зокрема національному, так і на глобальному рівні [18].

На нашу думку, слід особливо наголосити на винятковій ролі розвитку лідерських якостей у досягненні зазначених орієнтирів. У цьому контексті підкреслимо, що про потребу для молоді бути лідерами, цінувати культурне розмаїття, не розділяти, а об'єднувати говорив 2018 року прем'єр-міністр Канади Джастін Трюдо, виступаючи в університеті Нью-Йорку. Очевидно, що багато великих діячів мали непересічні лідерські здібності й саме за допомогою них доносили свої винаходи людству. Так, 2005 року у своєму виступі перед студентами Стенфорду Стів Джобс акцентував на необхідності цінувати час як запоруку успішності [20]. Незважаючи на те, що його методи керування персоналом часто піддаються критиці, не можна заперечувати виняткову роль цього винахідника у розвитку електронної техніки.

Маємо підкреслити, що багато експертів говорять про те, що на шляху самореалізації та досягнення життєвого успіху слід глобально мислити, але діяти локально: той, хто намагається бути скрізь, у підсумку опиниться ніде. Особливе значення у цьому контексті має вміння тривалий час фокусуватися на певному предметі, всебічне осмислювати його, усвідомлювати, що цікаві ідеї часто приходять не миттєво, а протягом досить довгого часу, зокрема завдяки глибокому зануренню у професійну діяльність, тож варто лише розпочати роботу, і неодмінно з'явиться цікаве продовження. Саме в цьому під час виступу в Гарвардському університеті переконував студентів Марк Цукерберг (1984) [15].

Фахівці, що опікуються обраною нами проблемою, підкреслюють, що, прагнучи самореалізуватися, досягти життєво-

го успіху, людині у жодному разі не слід нехтувати фундаментальною теоретичною підготовкою, принципом енциклопедичності знань, треба вміти мислити аналітично, працювати з великими масивами інформації, оскільки, як відомо, немає нічого практичнішого, ніж добре розроблена теорія.

Однією з умов особистісного успіху є, за методологією символічного інтеракціонізму Д. Г. Міда, вміння бачити певні речі крізь призму світогляду «узагальненого іншого» або, за дещо видозміненим фольклорним висловом, вміння «взяти чуже взуття» (*What it would be like to walk in somebody else's shoes*). Водночас велику роль у досягненні мети відіграє вміння шукати своє вікно можливостей, розуміння того, що все приходить своєчасно для тих, хто вміє чекати.

З погляду багатьох лідерів громадської думки, у прагненні до самореалізації слід не просто бути шукачем та збирачем ідей інших, цікаво їх представляти, але й вміти втілювати їх у життя. Саме так, зокрема, говорив про себе Генрі Форд, стверджуючи, що він просто узагальнив і реалізував цікаві ідеї, які були навколо нього [27]. Очевидно, що сьогодні такого підходу вже буде замало, оскільки дуже важливо самому продукувати нові ідеї. Досягнути подібного без постійного самовдосконалення, опанування новітньою науковою, технічною тощо літературою неможливо. Окрім того, одним зі складників успіху є вміння працювати в команді, оскільки відомо, що так званий *brain storm* дає на 70 % більше ідей, ніж сума індивідуальних суджень. Так, багато професійних менеджерів, приймаючи людину на роботу, цікавляться, чи вміє претендент/ка на посаду працювати у команді?

Прикметно, що з-поміж багатьох важливих компетенцій, чеснот, скілів дедалі частіше виокремлюють цінність інноваційного мислення. Наприклад, у багатьох закладах вищої освіти студентам пропонують прищепити саме новаторський стиль мислення. У розвинутих країнах це питання порушується й на соціальному рівні, зокрема відповідні цінності пропагуються за допомогою сучасної літератури, кіномистецтва, театру і т. ін. В англомовному просторі навіть сформувалися відповідні лексичні кліше, які промовисто говорять про затребуваність таких навичок: *cultivate big picture thinking, creative thinking, to think*

outside the box, blue sky thinking, big think, lifelong learners тощо.

Менталітет багатих націй є переконливим доказом того, що всі зазначені цінності мають бути помножені на систематичну роботу, розвинуті соціально-комунікативні навички, наполегливість, цілеспрямованість тощо. Саме про це, наприклад, йдеться у стрічках «У гонитві за щастям» (2006), «Сінг Стріт» (2016) та ін. В останній дія розгортається навколо того, як «прагнути до своїх цілей і ніколи не здаватися», тобто наполегливо, за допомогою власного креативного підходу втілювати у життя свої мрії. Головний герой фільму – підліток, який пише пісні, відповідає своєму кривднику: «Ти маєш силу зупинити щось, але не створювати» і додає: «Ти застряг у минулому, я пишу майбутнє».

На окрему увагу заслуговує рубрика *Teaching children* у електронному додатку для вивчення англійської мови *BBC Learning English*. Вона містить різноманітні історії для дітей, серед яких історія про найкращу роботу у світі [28], де дитині пропонують стати саме автором: книги, сценарію, комп'ютерної програми, власного бізнес-проекту, плану реформування суспільства тощо. Тож цілком природно, що у розвинутих країнах мільйонерами стають (і прагнуть продовжувати таку тенденцію в майбутньому) не тільки ті, хто приватизував газотранспортну систему, а й ті, хто, наприклад, створив новий літак, автомобіль, смартфон.

Безумовно, важливо цінувати товариство розумних і цікавих людей, однак слід пам'ятати, що не кожна красива теорія є правильною, тоді як кожна валідна, правильна теорія є красивою. Отже, до пропонуваної інформації треба ставитися критично, тверезо аналізуючи ситуацію, вміти відрізнити дійсно грамотні менеджерські рішення від маніпуляції. Це стає можливим, зокрема, завдяки раціональному мисленню, логіці, фактам, на противагу інтуїції, емоціям, чуткам тощо.

Для досягнення своєї мети необхідно також вміти слухати, планувати майбутнє на тривалу перспективу, збирати раціональні зерна після кожної перемоги і поразки, як зазначала Опра Вінфрі. Подекуди наголошують на формулі особистісного успіху 70/30, за якою дві третини енергії слід присвячувати тому, що для вас є пріоритетними цілями життя. Саме про вміння концентруватися на головній меті свого життєвого

проекту як про важливу особистісну чесноту зауважувала Джоан Ролінг, виступаючи в Гарварді. До того ж слід намагатися зберігати свою психологічну молодість (проте не перетворюватися на психологічне немовля, морально інфантильну особу), адже саме вона разом із внутрішньою мотивацією (*intrinsic motivation*) є запорукою успіху переважної більшості підприємців, які прийшли в бізнес не вимушено, а насамперед прагнучи свободи та самореалізації.

Як зазначав С. Джобс, виступаючи в 2005 році у Стенфорді, людина має якомога швидше знайти роботу, яка буде їй подобатися, не можна даремно гаяти час, його не так вже й багато, як може здаватися в молодості. До слова, він знайшов свою роботу у двадцятирічному віці, С. Спілберг – у вісімнадцятирічному. Звичайно, хтось визначається зі своїм шляхом ще у дитинстві, а хтось, як, наприклад, видатний нідерландський художник Вінсент ван Гог – у зрілому віці: він уперше взявся за пензель тільки у віці двадцяти восьми років. Відома мережа закладів швидкого харчування *Kentucky fried chicken* була заснована Г. Сандерсом, коли він розміняв сьомий десяток. Р. Крок приєднався до братів Мак-Дональдів і допоміг побудувати мережу ресторанів з усім відомою золотою аркою у п'ятдесят два роки. Американській підприємниці Р. Хендлер було сорок три, коли світ побачив створену нею ляльку Барбі.

Приблизно дві з половиною тисяч років тому Конфуцій говорив: відшукайте собі роботу до душі, і ви жодного дня не будете працювати. Десять століть тому схожі думки висловлював Г. Сковорода, розмірковуючи над концептом «сродної праці». Цікаві думки щодо соціального успіху і багатства на тлі ринкової культури висловлює один із найзаможніших людей світу В. Баффет. Він зауважує, що для збільшення власних активів слід інвестувати у себе, у свій інтелектуальний, соціальний, символічний капітал. На його думку, це найкраще, що можна зробити для власного успіху. Водночас підприємець додає: важливо бути молодим і енергійним, незважаючи на свій вік [29].

2018 року А. Шварценеггер, осмислюючи своє минуле у виступі з мотиваційною промовою, назвав п'ять принципів, яких, на його думку, треба дотримуватися для досягнення життєвого успіху: 1) визначити свої життєві цілі, сформулювати бачення майбутнього, мати до цього пристрась; 2) ніколи не думати дрібно (*Never think small*).

Think big); 3) не слухати тих, хто говорить, що видатні досягнення вам не до снаги (*ignore the naysayers* – ігноруйте скептиків. Видатний актор згадував, що на початку кар'єри деякі люди критикували його німецький акцент і стверджували, що з ним йому ніколи не досягнути успіху в Голлівуді. Слова подібних «доброзичливців» він згодом згадував з іронією, наводячи думку Д. Камерона, що «Термінатор» став найвидатнішим блокбастером далеко не в останню чергу завдяки вимові А. Шварценеггера. Згідно із задумом режисера, славнозвісну фразу *I'll be back* актор артикулював із притаманним йому акцентом саме так, як мав би звучати справжній голос машини); 4) важко працювати. Незалежно від історичної епохи, на думку бодіблдера, спрацьовує правило *No pain. No gain* (Немає болю – немає виграшу); 5) не лише брати, але й віддавати, оскільки завжди і скрізь є люди, що потребують вашої допомоги.

Підсумовуючи, відомий спортсмен, кіноактор, колишній губернатор Каліфорнії, лідер громадської думки А. Шварценеггер розкрив таємниці власного життєвого успіху та самореалізації: треба мати чітке бачення свого майбутнього життя, мислити масштабно, ігнорувати скептиків, заповзяти працювати, бути відкритим до світу та намагатися змінювати його на краще. Бо якщо не ми, то хто? Якщо не зараз, то коли? [30].

Усі ці цікаві та корисні поради призначені не просто розгорнути калейдоскоп привабливих ідей у їхньому нескінченному наративі, але й підвести під них певне наукове підґрунтя, стиль мислення, сукупність взаємопов'язаних методологічних принципів, зафіксувати причинно-наслідкові зв'язки, такі важливі для науки. У своєму власному дослідженні, деякі результати якого представлені, зокрема, у цій статті, ми скористалися насамперед соціологічним «збільшувальним склом», а саме застосували до аналізу обраної нами проблеми феноменологічний підхід, соціологічні теорії якості життя, метод каузометрії, теорію статусного образу людини, які надають якісну оптику для прокладання шляхів та розширення віяла можливостей, планування та вдосконалення життєвого проекту. Тож, на тлі власних спостережень і узагальнень, у прагненні осмислити суспільне життя за допомогою соціологічних підходів, окреслити

можливі траєкторії підвищення якості життя, соціального самопочуття та шляхи самореалізації середньостатистичної особистості, насамперед майбутнього фахівця, й було побудовано наше дослідження.

Висновки. Отже, підсумовуючи зазначене вище, маємо констатувати, що відомі постаті сучасного демократичного суспільства пропонують виборювати життєвий успіх за допомогою самореалізації, формування інтернального типу особистості; систематичної наполегливої праці, на противагу виграшу в рулетку або іншим щасливим випадкам. Окрім того, з погляду лідерів громадської думки, важливу роль у досягненні успіху у всіх сферах життя людини відіграють такі особистісні цінності, якості та пререференції, як шанобливе ставлення до часової перспективи, прагнення конкурентної освіти, увага до порад батьків, уміння співчувати незнайомим людям, інноваційний стиль мислення, життєва енергія, психологічна молодість, уміння розставляти пріоритети на своєму життєвому шляху та концентрувати зусилля на досягненні найважливіших особистих завдань, цінувати товариство цікавих і розумних людей, уміння працювати в команді, лідерські якості, прагнення бути самокритичним, не боятися невдач, необхідність знайти працю до душі, досяжницька мотивація, прагнення бути суб'єктом власного життя, самодисципліна, чіткі внутрішні моральні настанови. Усе це здебільшого інструментальні цінності, які дозволяють людині йти шляхом самореалізації та досягнення життєвого успіху. Що стосується загальнолюдських термінальних цінностей, то, на думку відомих сучасних постатей, вони тісно корелюють зі сталим розвитком суспільства, поширенням демократії, допомогою нужденним, з діями щодо запобігання війнам і тероризму, з егалітарною освітою та рівними стартовими можливостями, зі створенням солідарного суспільства, прагненням до єдності в розмаїтті, зі зведенням нанівець різноманітних форм соціальної дискримінації та ненависті, з унеможливленням подальших кліматичних змін тощо.

Свої подальші дослідницькі пошуки ми плануємо спрямувати на вивчення досвіду самореалізації та досягнення життєвого успіху видатних представників вітчизняної науки, техніки, мистецтва, бізнесу, політики, права тощо минулого та сучасності.

Список літератури

1. Sztompka P. Shaping Sociological Imagination: the importance of Theory. Self, Social Structure, and Beliefs: Explanation in Sociology (ed. J. C. Alexander), Berkeley: University of California Press. 2004. pp. 180-200.
2. Столярчук О. А. Самоактуалізація як чинник становлення особистості майбутнього фахівця. *Innovation solution in modern science*. №4 (13). 2017. С. 1-11.
3. Широких А. О. Роль самоактуалізації в життєвому проектуванні особистості. *Психологія та соціальна робота*. №1 (49). 2019. С. 143-157.
4. Кириченко Н. А. Категорія життєвого проекту у психології життєтворчості. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*. № 2. 2011. С. 261-265.
5. Кім Т. І. Удосконалення системи трудової самореалізації молоді в Україні з урахуванням зарубіжного досвіду. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. № 11. 2017. С. 269-274.
6. Мянєнко В. В. Психологія професійної самореалізації молоді: монографія. Національна академія педагогічних наук України; Інститут соціальної та політичної психології. К.: Міленіум, 2016. 104 с.
7. Кривошеїн В. В. Імідж як категорія системології політичного сприйняття. *Політичний менеджмент*. №3 (12). 2005. С. 115-127.
8. Гудзенко О. З. Міжпоколінські відмінності уявлень про фактори досягнення життєвого успіху. *Соціологія майбутнього: науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства*. №1. 2010. С. 106-113.
9. Stroyanovska O., Dolynska L., Shevchenko N., Yermakova S., Matiash-Zaiats L., & Kriukova O. Features of Students Ideas about Life Success. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. №12(1). 2021. Pp.136-153.
10. Сокур'янська Л. Г. Молодь у суспільстві нерівних: ризики та можливості самореалізації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. Вип. 39. С.27-35.
11. Sokurianska L., Deineko O. Educational risks as an actualization factor of the ukrainian studentship's professional self-realization risk. *Український соціологічний журнал*. 2018. № 1-2. Випуск 19-20. С. 43-48.
12. Сокур'янська Л. Г., Щудло С. А. Підлітки в пограничному просторі: ціннісні орієнтації та життєві плани. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг: науково-теоретичний часопис*. 2017. № 4, жовтень-грудень. С.53-67.
13. Rowling J. K. Harvard Commencement Speech 2008. Harvard University Commencement. Harvard University. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UibfDUPJAEU>
14. Gates B. Harvard Commencement Address 2007. Harvard University. URL: <https://news.harvard.edu/gazette/story/2007/06/remarks-of-bill-gates-harvard-commencement-2007>
15. Zuckerberg M. Harvard Commencement Speech 2017. FACEBOOK CEO'S FULL SPEECH. ABC News. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QM8I623AouM>
16. Winfrey O. Harvard Commencement Speech. Harvard Commencement 2013. Harvard University. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=GMWFieBGR7c>
17. Portman N. Harvard Commencement Speech. Harvard Commencement 2015. Harvard University. URL: https://www.youtube.com/watch?v=jDaZu_KEMCY
18. Spielberg S. Harvard Commencement Speech. Harvard University 2016. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fk1YJO2Ywsk>
19. Streep M. Barnard Commencement Speaker 2010. Columbia University. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gfv849HU9I4>
20. Jobs S. Steve Jobs' 2005 Stanford Commencement Address. Stanford. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UF8uR6Z6KLc>
21. Obama B. Graduation speech: Arizona State University (ASU). Arizona State University 2009. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Qbel5MhtDq4>
22. Trudeau J. Justin Trudeau's FULL commencement speech to NYU grads at Yankee Stadium 2018. Global News. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Vs6jok1vplA>
23. Swift T. NYU's 2022 Commencement Speaker Taylor Swift. New York University. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=OBG50aoUwll>
24. Nikolenko V. Business person of the Beginning of the 21st Century: a Sketch of Socio-Psychological Portrait. Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Sociological Studies of Contemporary Society: Methodology, Theory, methods". № 47. Pp. 18-25.
25. Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. Альтернативи. К. 2003. 672 с.
26. Hathaway A. Anne Hathaway on International Women's Day 2017. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=BC7LytSihZk>
27. Форд Г. Моє життя та робота / пер. з англійської Уляни Джаман. К. Наш Формат, 2015. 344 с.
28. Teaching children. Stories for Children. The Best Job in the World. (January 30, 2020). BBC Learning English. URL: https://www.youtube.com/watch?v=vx23RX_uc7Y
29. Buffet W. Warren Buffet and the best thing for investment 2021. Available at: <https://tv-english.club/what-did-they-say-episodes/episode-45/>
30. Schwarzenegger A. Do These 5 Things to Completely Change Your Life! Goalcast. 2018. URL: https://www.youtube.com/watch?v=u_ktRTWMX3M

Отримано 22.08.2022

Прийнято до друку 19.11.2022

FACTORS OF SELF-REALIZATION AND LIFE SUCCESS OF AN INDIVIDUALS IN MODERN SOCIETY (CASE OF PUBLIC OPINION LEADERS)

Vadym Nikolenko,

Doctor of Sociological Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Sociology, Oles Honchar Dnipro National University, 72, Scientific Ave., Dnipro, 49010, Ukraine, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6730-0938>, e-mail: vadnikolenko1983@gmail.com

Using the example of world-famous personalities, the article identifies factors that contribute to self-realization and achievement of success in life by a modern person. Based on the phenomenological paradigm, the author turns to the analysis of public speeches of prominent personalities of modern democratic society. Among them are such famous politicians as Barack Obama and Justin Trudeau, such famous businessmen as Bill Gates, Mark Zuckerberg and Steve Jobs, representatives of literature, film industry, music, etc., such as JK Rowling, Oprah Winfrey, Natalie Portman, Steven Spielberg, Meryl Streep and Taylor Swift. Particular attention is paid to their meetings with students and the teaching community of US universities. It is emphasized that the significance of these meetings is determined by the fact that it is student youth (at least a significant part of them) that in the near future should become the intellectual elite of society, take positions of public opinion leaders who have a significant influence on public consciousness, on the development of society in all sphere's life activity. It is noted that in their speeches to student audiences, public opinion leaders not only in the United States, but also throughout the democratic world, emphasized such factors for achieving life success and self-realization as systematic hard work, competitive education, innovative thinking style, ability to work in a team, leadership qualities, self-criticism, lack of fear of failure, achievement motivation, clear internal moral principles. The speeches of the presented political figures, entrepreneurs, and representatives of creative professions emphasized that achieving success in life and personal self-realization closely correlates with the sustainable development of society as a whole, the spread of democracy, the creation of a solidary society, and the absence of various forms of social discrimination. Directions for further research on the issues chosen by the author are determined, in particular: studying the experience of self-realization and achieving life success of famous domestic figures in the field of politics, economics, law, art, etc.

Keywords: *self-realization, life success, factors of self-realization and life success, public opinion leaders, phenomenology, democracy, sustainable development.*

References

1. Sztompka, P. (2004) Shaping Sociological Imagination: The importance of Theory. Self, Social Structure, and Beliefs: Explanation in Sociology (ed. J. C. Alexander), Berkeley: University of California Press. 180-200.
2. Stolyarchuk, O. A. (2017) 'Self-actualization as a factor in the formation of the future specialist's personality' Innovation Solution in Modern Science. 4 (13). 1-11 [in Ukraine]
3. Shirokykh, A. O. (2019) 'The role of self-actualization in life design of personality' Psychology and social work. 1(49). 143-157 [in Ukraine]
4. Kirichenko, N. A. (2011) 'The category of a life project in the psychology of life creation'. Education of the region: political science, psychology, communications. 2. 261-265 [in Ukraine]
5. Kim, T. I. (2017) 'Improvement of the system of labor self-realization of youth in Ukraine taking into account foreign experience' Eastern Europe: economy, business and management. 11. 269-274 [in Ukraine]
6. Myalenko, V. V. (2016) Psychology of professional self-realization of youth: monograph; National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Institute of Social and Political Psychology. K. Millennium [in Ukraine]
7. Kryvoshein, V. (2005) 'Image as a category of systemology of political perception'. Political management. 3(12). 115-127 [in Ukraine]
8. Gudzenko, O. Z. (2010) 'Intergenerational differences in ideas about the factors of achieving life success' Sociology of the future: scientific journal on the problems of sociology of youth and students. 1. 106-113 [in Ukraine]
9. Stroyanovska, O., Dolynska, L., Shevchenko, N., Yermakova, S., Matiash-Zaiats, L., & Kriukova, O. (2021) 'Features of Students' Ideas about Life Success. BRAIN'. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience. 12(1). 136-153.
10. Sokurianskaya, L. G. (2017) 'Youth in society is unequal: risks and opportunities for self-realization'. Visnyk of V. N. Karazin Kharkov National University. Series "Sociological studies of modern society: methodology, theory, methods.". 39. 27-35 [in Ukraine]
11. Sokurianska, L., Deineko, O. (2018) 'Educational risks as an actualization factor of the Ukrainian studentship's professional self-realization risk'. Ukrainian sociological journal. 19-20(1-2). 43-48.
12. Sokurianskaya, L. G., Shchudlo, S. A. (2017) 'Adolescents in the border space: value orientations and life plans' Sociology: theory, methods, marketing: scientific and theoretical journal. 4, October-December. 53-67 [in Ukraine]
13. Rowling, J. K. (2008). Harvard Commencement Speech. Harvard University Commencement. Harvard

- University. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=UibfDUPJAEU>
14. Gates, B. (2007). Harvard Commencement Address. Harvard University. Available at: <https://news.harvard.edu/gazette/story/2007/06/remarks-of-bill-gates-harvard-commencement-2007>
15. Zuckerberg, M. (2017). Harvard Commencement Speech. FACEBOOK CEO'S FULL SPEECH. ABC News. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=QM8I623AouM>
16. Winfrey, O. (2013) Harvard Commencement Speech. Harvard Commencement. Harvard University. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=GMWFieBGR7c>
17. Portman, N. (2015) Harvard Commencement Speech. Harvard Commencement. Harvard University. Available at: https://www.youtube.com/watch?v=jDaZu_KEMCY
18. Spielberg, S. (2016) Harvard Commencement Speech. Harvard University. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=fk1YJO2Ywsk>
19. Streep, M. (2010) Barnard Commencement Speaker. Columbia University. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=gfv849HU9I4>
20. Jobs, S. (2005) Stanford Commencement Address. Stanford. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=UF8uR6Z6KLc>
21. Obama, B. (2009) Graduation speech: Arizona State University (ASU). Arizona State University. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=Qbel5MhtDq4>
22. Trudeau, J. (2018) FULL commencement speech to NYU grads at Yankee Stadium. Global News. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=Vs6jok1vpIA>
23. Swift, T. (2022). NYU's Commencement Speaker Taylor Swift. New York University. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=OBG50aoUwll>
24. Nikolenko, V. (2021) 'Business person of the Beginning of the 21st Century: a Sketch of Socio-Psychological Portrait'. Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Sociological Studies of Contemporary Society: Methodology, Theory, Method" (47), 18-25.
25. Elias, N. (2003) The process of civilization. Sociogenetic and psychogenetic studies. Alternatives. Kyiv [in Ukraine]
26. Hathaway, A. (2017) Anne Hathaway on International Women's Day. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=BC7LytSihZk>
27. Ford, H. (2015) My life and work. Trans. from English Ulyana Jaman. Kyiv: Nash Format [in Ukraine]
28. Teaching children. Stories for Children. The Best Job in the World. (January 30, 2020). BBC Learning English. Available at: https://www.youtube.com/watch?v=vx23RX_uc7Y
29. Buffet, W. (2021) Warren Buffet and the best thing for investment. Available at: <https://tv-english.club/what-did-they-say-episodes/episode-45/>
30. Schwarzenegger, A. (2018). Do These 5 Things to Completely Change Your Life! Goalcast. Available at: https://www.youtube.com/watch?v=u_ktRTWMX3M

Received 22.08.2022

Accepted 19.11.2022

ДЕНЬ УСІХ (САМО)ЗАКОХАНИХ: ІНДИВІДУАЛЬНО-КОЛЕКТИВНИЙ ВИМІР СВЯТА

Софія Нолбат

бакалавр соціології, магістрантка першого року навчання соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, е-mail: sofiia.nolbat@student.karazin.ua, ORCID ID: <http://orcid.org/0009-0005-3387-0568>;

Олександр Голіков

доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри соціології, заступник декана з наукової роботи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, е-mail: golikov@karazin.ua, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

У статті представлено теоретико-методологічні підходи до аналізу феномену свята в умовах глобалізованого, індивідуалізованого, комодифікованого та раціоналізованого суспільства. Автори розглядають модерні та постмодерні теорії, присвячені процесам та наслідкам індивідуалізації; прослідковують прямий зв'язок між процесами індивідуалізації та збільшенням відчуження, використовуючи напрацювання таких соціологів та антропологів, як Ж. Батай, Р. Кайюа (Колеж Соціології) та теоретики суспільства споживання та спектаклю Ж. Бодрийяр, Г. Дебор. На концептуальному рівні автори беруть до уваги логіку єдності та боротьби колективного та індивідуального у святі, виокремлюючи та описуючи два типи свята — істинне міфічне свято та свято-канікули, а також формулюючи припущення про існування псевдоміфічних та синтетичних (у моду-сах колективного та індивідуального) свят. Запропоновано та концептуалізовано ознаки, за допомогою яких вимірюються та емпірично визначаються ті чи інші типи свята. За результатами теоретичного аналізу сформульовано низку гіпотез, зокрема гіпотезу про панування в межах сучасних свят псевдоміфічного та канікулярного свята. Аналізуючи емпіричний матеріал (повідомлення в мережі «Твіттер»), автори доходять висновку про трансформацію конкретно-емпіричного свята Дня всіх закоханих на День всіх (само) закоханих, зокрема виявляють ознаки емоційного спаду та відчуження, рефлексії своєї самотності, використання обценної лексики, елементи асоціальної поведінки, оспоживацтва свята (акцент на споживання алкоголю та їжі, акцентування уваги на «ай-фонах»), перехід свята на мову речей, концептуалізуючи все це як ознаки реіфікації та натуралізації, фетишизації та відчуження свята. Зазначено, що практики любові до себе, пов'язані з тілом, мають ознаки уречевлення, включаючи і особливий аспект тілесності – сексуальність. Підтверджено гіпотезу про перетворення свята міфічного на псевдоміфічне, а також гіпотезу про профанацію свята. Сформульовано висновки щодо обмежень проведеного дослідження, визначено перспективи подальших теоретичних та емпіричних розвідок з обраної проблематики.

Ключові слова: свято, колективне, індивідуальне, священне, сакральне, Батай, Кайюа, Бодрийяр, Дебор, день всіх закоханих, день святого Валентина, споживання, спектакль.

Для цитування: Нолбат С., Голіков О. День усіх (само)закоханих: індивідуально-колективний вимір свята. Український соціологічний журнал. 2022. 28. С. 68–81 <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-07>

How to Cite: Golikov, A., & Nolbat, S. (2022) 'Day of All (Self-)Lovers: the Individual and Collective Dimension of the Holiday'. Ukrainian Sociological Journal, (28). 68–81 <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-07> [in Ukraine]

Постановка проблеми (в загальному вигляді) та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Глобалізоване суспільство пізнього капіталізму, яке часто характеризують як суспільство вільного часу (Ж. Дюмазедьє), суспільство спектаклю (Г. Дебор), суспільство споживання (Ж. Бодрійєр), інформаціональне суспільство (М. Кастельс), вибудувало окрему та інтенсивно розвинену індустрію свят та святкування. Сучасний календар майорить різноманіттям свят: національними, релігійними, міжнародними, професійними та особистими. В індустрію залучені політичні структури (коли перші особи держави однаково щиро вітають громадян з двома Різдвами, Наврузом та Ханукою) та техніко-економічні (псевдо)суб'єкти (коли смартфон люб'язно нагадує про День гарного настрою). Втім, таке гіпервиробництво, відображене в дзеркалі виробництва атрибутів свята, демонстративних практик їхнього споживання та матеріальної інфраструктури його (псевдо)колективного побутування, та існуюче як надлишок свят, жодним чином, як вважають філософи, психологи та антропологи, не дарує емоційного піднесення та об'єднання з іншими, тим більше якщо порівняти сьогоденні практики святкування з такими практиками у минулому. Навпаки, емпірично легко знайти на самій поверхні святкування негативні емоції, наміри уникнути святкування й святкуючих, відчуження та «святкувальний ескапізм», а то й демонстративний «святкувальний негаціонізм», коли свято активно, практично, дискурсивно заперечуються та проблематизуються.

На це накладаються індивідуалізаційні та раціоналізаційні процеси (за М. Вебером та Дж. Рітцером), які трансформують свята та їхні соціальні функції не просто до непізнаваності, але іноді аж до повної протилежності. Зокрема, свята явним та неоспорюваним чином зазнають втручання ринкової логіки, політизації та ідеологізації; змінюються способи святкування, зважаючи на можливості сучасних технологій та виклики, спричинені пандемією та війною. Всі ці процеси актуалізують дослідження свят у сьогоденні перш за все запитом на оновлення концептуального й методологічного апарату, а також необхідністю уваги до самої феноменальності свята не просто в індивідуалізованому, глобалізо-

ваному, раціоналізованому суспільстві, але в суспільстві соціального та фізичного дистанціювання, суспільстві практичної реактуалізації свят тощо.

Проблемна ситуація на онтологічному рівні виникає через невідповідність існуючих уявлень про свято та його традиційних структур реальним, видозміненим, у першу чергу, індивідуалізацією, глобалізацією, комодифікацією, раціоналізацією, спектакуляризацією та іншими процесами, вплив кожного з яких варті окремого дослідження. Але наразі важливою проблемою є й просто окреслення загальної дослідницької рамки в цьому напрямку, адже традиційне для соціології, антропології, етнографії протиставлення свята (що відображено навіть у семантиці цього слова) буденному та вульгарно-профанному зазвичай не дають соціологам поглянути на свято як на буденне, профанне, вульгарне. На ґносеологічному ж рівні проблема полягає у обмеженні та непристосованості понятійного й методологічного апарату до відповідних реалій, описаних нами вище.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Перерахувати всіх, хто так чи інакше торкався проблематики свята, майже неможливо. Е. Ауербах та В. Бен'ямін, Ф. Бродель та Р. Жирар, А. ван Геннен та Е. Гідденс, В. Гольштейн та К. Жигульски, Ф. Лаку-Лабарт та К. Леві-Стросс, М. Мосс та Ф. Роуз, В. Тернер та Е. Фромм, Дж. Фрезер та М. Фуко, К. Хюбнер та М. Еліаде, Е. Кассіер та багато інших відомих дослідників зверталися до цієї проблематики з позицій соціології, етнографії, антропології, культурології, історії. В соціології проблема свята піднімалася в класичних дослідженнях Е. Дюркгейма, Ж. Батая, Р. Кайюа, Й. Хейзінґи. І в сучасному світі вона також розглядається перш за все через специфічні святкові практики, зокрема практики їжі [1; 2; 3; 4] або практики прикрас та (пере)означення простору та часу [5]. Традиційним є і розгляд свята як моменту (ре)конструкції соціального порядку [6] та (пере)опису соціальних ролей [7]. Святкове описується як категорично та категоріально відділене від буденного та звичайного [8], як щось інакше від нього, загадкове та

незвичайне [9; 10], проте найчастіше – як традиційний соціальний інститут, що сягає коріннями в глибини століть [11; 12]. Лише іноді концептуально (а не емпірично та кейс-стадіально) досліджуються святкові технології в політиці [13; 14]. Особливий статус свята підкреслюється активним звертанням до тематики пам'яті [15] та уяви [16]. Вкрай зрідка відбувається концептуальне та пряме звертання до комодифікації, індивідуалізації, споживацтва, раціоналізації та ідеологізації свята. Ці тематики залишаються підпорядкованими історично та антропологічно домінуючим тематикам сакрального, глибинного, соціально «іншого» у святі.

Ось чому в якості *мети роботи* ми обрали концептуалізацію можливих модальностей свята в індивідуально-колективному вимірі в сучасному світі (специфіку якого ми вище коротко схарактеризували) та задля фіксації та побудови системи індикаторів наявні з них у сучасному українському суспільстві.

Ми, як вже згадано вище, виходили з диспозицій, що, з одного боку, в українському суспільстві представлене міфічне (за Р. Кайюа [17]) свято в інвертованому вигляді, а саме псевдоміфічне свято, що має ознаки споживацького, спектаклярного й асоціального, а з другого – що ми є свідками процесів виникнення та конституювання феномену індивідуалізованого свята-канікул, який породжує практики та дискурси фрустрації, профанації, заперечення свята. Ці диспозиції приводять нас до синтетичної гіпотези, що в нинішньому суспільстві виникає наразі ще недостатньо розповсюджене синтетичне свято, що поєднує індивідуалізованість та колективність та проявляє себе у практиках дарування, актах співтворчості, почуттях приналежності.

Теоретико-методологічною базою цієї статті є теорії свята Р. Кайюа та Ж. Батая, теорія суспільства спектаклю Г. Дебора та теорія суспільства споживання Ж. Бодрійя. В якості *емпіричної бази* було використано україномовні пости у соціальній мережі «Twitter» з 1 по 15 лютого 2020, 2021 та 2022 років, відібрані за ключовими словами «любов», «любити», «кохати». Техніка побудування вибірки — суцільний відбір. Обсяг семплу — 127 постів, у яких зустрічалися 232 ключові морфеми. Методика аналізу — якісний контент-аналіз.

Виклад основного матеріалу статті з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Індивідуалізація суспільства як процес та як проблема для свята та священного.

Свято як особливе спільне буття, спрямоване на об'єднання та спільну творчість, є невідокремлюваним у сучасному світі від процесів протилежних, але діалектично доповнюючих, а саме індивідуалізаційних. Процесів, які в сучасному світі стали багато в чому визначальними, процесів, які наразі описуються найчастіше апологетично (Н. Еліас, З. Бауман, М. Яцино), однак заслуговують і на уважне критичне осмислення, що було здійснено в межах традиції, представники якої працювали на стику могутніх соціологічних класик — фройдівської, марксистської та дюркгаймівської теорій.

Зокрема, Е. Фромм, один з перших концептуальних та фундаментальних дослідників цих процесів, визначав індивідуалізацію як процес зростаючого відокремлення індивіда від початкових зв'язків [18]. Під останніми він психоаналітично розумів зв'язки з матір'ю чи особою, що її замінює, від якої залежить виживання дитини в перші роки життя. Показовою є його логіка, де онтогенез є гомологічним філогенезу: той же шлях індивідуалізації, що проходить кожна окрема людина, проходить і людство у своїй історії, і тут сепарації дитини від матері відповідає процес подолання «стану єдності з природою», з якого і починається соціальна історія людини як біосоціального виду (де «соціальна історія» є гомологією дорослості в онтогенезі). Ця фундаментальна дихотомія «початкових зв'язків» та «індивідуалізуючого відокремлення» є евристичною для дослідження феномену свята, оскільки додає святу динамічного виміру, дозволяючи спостерігати зміни у співвідношенні зазначених зв'язків та відокремлення на різних етапах історичного процесу.

Варто зауважити, що до цього феномену «початкового стану загальної єдності» складна епоха першої половини ХХ століття взагалі породила напружену увагу: про це ми зустрічаємо секвенції у сучасників Е. Фромма, у представників Колежу Соціології Р. Кайюа і Ж. Батая¹. Цей сюжет взагалі

¹ Колеж соціології — соціологічний гурток, що існував в Парижі з 1937 по 1939 роки під керівництвом Жоржа Батая, Роже Кайюа та Мішеля Лейрі, сформований учнями та послідовниками Е. Дюркгайма (зо-

може бути окремо проінтерпретований як повернення образу «благородного дикуна» (*bon sauvage*), як «зняття» концепції спільноти у Ф. Тьонніса та як реінтерпретація концепту «первісного стану» з теорій суспільного договору (Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локк, Т. Гоббс), однак це зовсім інше питання, дослідження якого може додати до нашого аналізу важливих відтінків, проте в цілому виходить за межі нашого дослідницького завдання.

У вже згаданого вище Р. Кайюа аналогом єдності з природою виступає «першотворений хаос». І тут ми маємо окремо концептуально констатувати модерністську інтенцію ототожнення соціального з порядком, а до-соціального — з хаотичним. Р. Кайюа називає першотвореним хаосом існування-до-буття, часу-до-порядку, коли «незвичайне було правилом», а тому характерними рисами цього «початкового стану» були мінливість, незавершеність, надмірність. Протилежність першотвореного хаосу — порядок, а отже, і встановлені ним кордони, де поділ цілого відбувається під покровом міфу про створення світу. Під створенням світу (макрокосмосу) тут треба розуміти виникнення суспільства, звісно. Сам «первісний час» Р. Кайюа називає міфічним, причому міф інтерпретується ним як синкретичний і такий, що руйнується від поділу індивідуалізацією. І саме свята є способом існування, актуалізації та «повернення» у світ міфу: «Свята протиставляють одне одному: періодичні вибухи — одноманітному перебігу життя, захоплене буйство — повторюваним день у день одним і тим самим матеріальним турботам, могутнє кипіння загального збудження — спокійній роботі, коли кожен працює на самоті, згуртування в спільноту — розпорошенню, лихоманку напружених моментів — непримітній важкій праці безбарвних періодів буденного існування людини» [19, р. 86]. Таку думку вже висловлював Е. Дюркгайм [20], але саме Р. Кайюа зосереджує особливу увагу на високому емоційному підйомі під час зустрічей, зборів, об'єднань індивідів. Емоційність, «відродження хаосу», «періодичні вибухи», «збудження», гуртування у спільноту, лихоманка моменту — все це є цілком операціональними ознаками, які

можна використовувати для дослідження свята саме у міфічному сенсі цього слова, протиставляючи йому свята як симулякр (за Ж. Бодрійяром), як об'єкт споживання, як елемент спектаклю (за Г. Дебором). І навпаки: протилежні якості та прояви можна інтерпретувати або як інструменталізацію та спектакуляризацію свята, або як відчуження від свята внаслідок його об'єктивації, інструменталізації, цинізації (за П. Слотердайком). Причому останні два процеси не є взаємовиключними: перший з них допомагає зрозуміти та описати макрота мезофеномени, тоді як другий (відчуження свята) — мікрофеномени.

Подібним чином Ж. Батай пише про інтимність як про стан зануреності у світ, розчинення в ньому, а також про глибинний рівень досвіду, на якому виникає цей стан. Занурення в інтимність передбачає не просто руйнування ієрархій, але й припинення суб'єктно-об'єктних відносин. Інтимність в цьому сенсі де в чому схожа з бахтіновським карнавальним станом: вона ігнорує вертикальності, заперечує жорсткі кордони, стверджує самий потік життя. Ці ознаки (та, відповідно, парні до них антонімічності) також можуть бути використані для аналізу практикування та дискурсивування свят, що ми і побачимо на нашому емпіричному прикладі.

Як постійний стан, на думку Ж. Батай, інтимність була втрачена тоді, коли люди увійшли у «світ праці» і коли раціональність посунула свободу бажань²: «Первісна праця створила світ речей, якому приблизно відповідає у давніх людей профанний світ. З покладанням світу речей людина сама перетворюється на одну з речей цього світу, принаймні на той час, коли працює. І цього приниження людина за всіх часів намагалася позбутися. У своїх химерних міфах, у своїх жорстоких ритуалах людина спочатку зайнята пошуками втраченої потаємності» [19, р. 61]. У пошуку засобу проти відчуження та реіфікації Ж. Батай вбачає сутність релігійного (а отже — і сакрального) досвіду, а отже, Ж. Батай цілком дюркгайміанськи протиставляє сакральне-колективне профанному-індивідуальному-трудовому. Продовжуючи цю логіку, будь-яке змішування свята з пра-

крема, у його пізніх варіаціях) та створений розвивати його програму дослідження сакрального як базису соціального життя.

2 І тут знову ми чуємо луну дискусій періоду становлення капіталізму, коли «туга за гемайншафтом» породжувала одну ностальгічну теорію за іншою.

цею (об'єктивацією, профанністю, буденністю, індивідуальним) може інтерпретуватися як десакралізація та деколективізація свята; будь-яка відмова від колективно практикованих та колективно прийнятих способів святкування – як його перетворення на «річ», яку теж можна об'єктивувати та споживати, і, відповідно, як акт знищення «двері», через яку можна «покинути Матрицю» світу необхідності, профанності, праці, примусу, ієрархії.

Е. Фромм, менш категоричний у цьому питанні, ніж Ж. Батай, підкреслював амбівалентність наслідків індивідуалізації–профанації: адже завдяки їй як розвивається людська особистість і збільшується свобода, так і зростає самотність, а разом із нею — тривога і страх. Розірвавши первинні зв'язки, людина (точніше, тепер вже індивід) змушена або відмовитися від свободи, або «зорієнтуватися і укорінитися у світі», наново себе до нього «прив'язати». Ці тези є однаково справедливими як для історії однієї людини, так і людства. Чим більш розвиненим є суспільство, тим більше індивіди в ньому розділені і потребують встановлення зв'язків перш за все задля виживання, відтворення як виду та подолання почуття власної незначущості й самотності. Це возз'єднання може мати характер або «відкату» до попередньої стадії громадських відносин, або переходу на більш високий якісний щабель. Тут є очевидним генетичний зв'язок (особливо для Е. Фромма) із формаційною теорією К. Маркса [21], у якій для першої надформації властивим є низький рівень розвитку за відсутності відчуження та експлуатації, а у другій суспільно-економічній надформації спостерігаються як поступовий розвиток продуктивних зусиль і виробничих відносин, так і зростання відчуження, тобто самотності за Е. Фроммом. Надалі К. Маркс передбачає на основі діалектики (зокрема логіки синтезу тези та антитези) становлення третьої надформації, у якій відчуження буде подолане. Однак деякі марксистки враховують і можливість «відкату» до стану первісного варварства замість якісного стрибка [22]. Якщо ж продовжити цю логіку розвитку у проблематику свята, то сакральне діалектично заперечується профанним, колективне — індивідуальним, свобода бажання заперечується раціональною працею, а архаїчне свято — модерними канікулами.

Буквальне повернення до інтимності без якісних змін, відтворення ритуалів та вчинення жертвоприношень, яке намагалися здійснити члени «Ацефала» [19, р. 13], є, таким чином, своєрідною «втечею від свободи» і, відповідно, — регресом і варварством. До того ж, враховуючи неподолану індивідуалізованість (а у сучасності — вже й розділеність спектакулярного суспільства), — варварством мікросоціально поодиноким та макросоціально дисфункційним. Подолати протилежність між колективним та індивідуальним у святі може синтез архаїчного свята та канікул. Враховуючи неоднорідність суспільства, можна передбачати одночасну наявність трьох диспозицій до свята: повернення чи прагнення повернення до необмеженої свободи бажань; десакралізація свята, відсторонення від практик його святкування як застарілих чи диких; переосмислення свята та орієнтація на інших за збереження індивідуальності. Ознаками слугуватимуть, відповідно, надмірність споживання, відторгнення цивілізаційних досягнень та надбань, порушення ієрархій (для першої диспозиції); критика свята й відмова святкувати, насмішки чи приниження свята та святкуючих (для другої); віднайдення (або навіть і переви-
найдення) нового сенсу у святі, вчинки, спрямовані на інших, створення подарунків, виробництво і залучення до культурних цінностей (для третьої).

Таким чином, логіка індивідуалізаційних процесів простежується в історії свят та відіграє значку роль у їхній функціональності. Втім, якою мірою та яким чином ці процеси вплинули на свята в сучасності, варто досліджувати, звернувшись до більш пізніх теоретичних та емпіричних напрацювань. Тут у подальших дослідженнях можуть допомогти такі сучасні дослідники, як З. Бауман, Ж. Ліповецьки, П. Слотердайк, К. Жигульські, Я. Ассман, Ф. Мюре та інші.

Суспільство видовищного споживання: роль свята і святого

Те, що в 1930-ті роки лише підмічалося та гіпотезувалося на прикладах свят членами Колежу Соціології, наприкінці 1960-х вже мало відтінок незворотності. Небезпеки прогресу та для прогресу, індивідів та для індивідів у швидкісному ХХ столітті зросли такою мірою, що справили на части-

ну науковців враження прогавленої катастрофи та банкету під час чуми. Тут, звісно, найбільш голосними та гучними стали роздуми Гі Дебора та Жана Бодрійєра.

Звісно, що ця проблематика актуалізувалася і раніше: зокрема, на зростання відчуження зважав і Р. Кайюа, пишучи, що в сучасному йому суспільстві свято втрачає інтенсифікуючу функцію і, більше того, сприяє роз'єднанню суспільства. Таке «неістинне» свято він назвав канікулами, і, зазначаючи неможливість повернення суспільства на минулу сходинку розвитку, він все ж зберігає тривогу відносно життєздатності суспільства без руйнівного, але оновлюючого святкового хаосу. Адже попри те, що надмірність свята спричиняє тимчасові руйнації, воно при цьому несе і оновлення суспільству, можливість його перезбирати, відкинувши все застаріле та зайве. Тобто Р. Кайюа достатньо оптимістично враховує можливість не тільки споживання / знищення, а й (спів)творчості, втім, тут же зазначаючи розпорошеність людей під час канікул, відсутність співтворчості та нездатність свята возз'єднати суспільство, що є наслідком процесів індивідуалізації [19, р. 188]. Отже, Р. Кайюа пропонує нам одразу декілька ознак та характеристик, а також концептуальних позначень. «Неістинне» свято можна слідом за ним позначати як «канікули»³; розрізнення між ними можна виявляти за такими ознаками, як наявність співтворчості, ефекти перезбірки та возз'єднання, можливість ревізії наявного та зайвого, тимчасова руйнація суспільства з тим, щоб заново його перестворити. Всі ці ознаки та характеристики в інвертованому вигляді добре узгоджуються з ідеєю відчуження: адже саме за відчуження виникає бар'єр між суспільством (його майбутнім, його порядками) та суб'єктом, що не дозволяє ані ревізувати суспільні порядки, ані возз'єднувати їх, ані вільно співтворити з іншими акторами. Аналіз емпіричного матеріалу дозволить нам встановити, чи насправді є зв'язок між цими ознаками та сутністю канікул.

Цю ж ідею про розпад соціального, що проявляється в нездатності до оновлюючого, об'єднуючого свята, ми знаходимо і в більш пізніх роботах, зокрема, у

Гі Дебора, згідно з яким спектакль є антисуспільством, розділеним і, водночас, єдиним, а смисли у ньому інвертуються та обертаються: те, що здавалося єдиним, насправді є розділеним, і навпаки: те, що здавалося розділеним, виявляється єдиним [23, р. 39]. Така характерна властивість спектаклю унеможливорює боротьбу в ньому і проти нього: «Подібно до того, як воно (суспільство спектаклю) представляє псевдоблага, яких слід бажати, воно так само пропонує місцевим революціонерам і фальшиві моделі революції» [23, р. 40]. Чи не те ж саме відбувається і зі святом у суспільстві спектаклю: свята, яких слід бажати, свята, які стають «фальшивими моделями свята», свята, які стають лише об'єктом споживання та відчуженою об'єктивацією? Члени суспільства спектаклю, святкуючи чи бунтуючи, приречені лише на конформне та лояльне⁴ вбудовування свого бунту чи свята в структури спектакулярного споживання. Тут використання шаблонних способів святкування⁵, демонстративне звертання⁶ до нього, «інтелігентна втома» від спектакулярних святкувань та «пафосна критичність»⁷ до них будуть змістовними та сутнісними ознаками цього.

Гі Дебор доносить, що свято у своєму архаїчному сенсі «співучасті в розкішному розтрачуванні життя» зникло, лишилися ж гіпертрофовані канікули Р. Кайюа, що насправді посилюють роз'єднаність «Ця епоха, що демонструє собі свій час як такий, що є, по суті, прискореним поверненням всіляких святкувань, так само є епохою без свята» [23, р. 89]. Ось це відчуття «всіляких святкувань без свята» цілком може бути виявлене та операціоналізоване в нашому емпіричному масиві, і нам ця гіпотеза видається цілком продуктивною.

В сучасному суспільстві споживачького спектаклю та спектакулярного споживання замість надмірно інтенсивної реальності архаїчного свята свято сучасне має

4 В сутності своїй, навіть якщо форма залишається нонконформістською, протестною, опозиційною.

5 Дискурсів чи практик, речей чи символів — неважливо.

6 Або, навпаки, захоплене використання «пропозицій» спектаклю.

7 Яка буде неодмінно перетікати у критичність до самого свята, хоча ефекти породжені, зрозуміло, не самим святом, а його спектакуляризацією.

3 Які технічно відокремлюються від часу роботи та праці, часу вимушеності та необхідності.

лише вигляд такої, симулює її, постаючи тим самим бодрійярівським симулякром, тобто знаком, що втратив своє позначування [24]. Під обгорткою святкових практик та атрибутів приховано негативні емоції та розчарування, видимість об'єднаності співіснує з дійсністю розділення, що ми і закладаємо в якості однієї з емпіричних гіпотез. Такі псевдосвята (кайюаніанські «канікули») не несуть ані оновлення, ані звільнення, адже вони все одно що не відбуваються. І навіть гірше: свято, що не відбулося, залишає ілюзорну і нереалістичну надію на те, що воно відбудеться. Канікули ж, що відбулися, позбавляють такої надії, герметизують суспільство відчуження, перетворюють споживання на тоталітарну практику, яка присутня у всьому, навіть в інтимному (за Ж. Батаєм [25]) та священному (за Р. Кайюа).

Отже, як ми вже бачили вище, цю ж ідею підхоплює у ті ж роки Ж. Бодрійяр, який інтерпретує споживання не як пасивне присвоєння, а як активний модус ставлення до речей, до колективу та світу в цілому, універсальним відгуком на зовнішні подразники. Речі та матеріальні товари формують об'єкти, потреби та їхнє задоволення. Людство у всі часи чимось володіло, користувалося та щось витрачало, однак споживання у власному розумінні слова виникло лише в сучасному суспільстві вже не як матеріальна практика, вже не як таке, що визначається їжею, яку людина їсть, чи автомобілем, яким вона користується, а як спосіб організації у знаковий континуум та всесвіт. У сучасному суспільстві річ сама по собі не може споживатися; для того, щоб стати об'єктом споживання, вона повинна стати знаком, який набуває смислу лише у співвідношенні з іншими речами-знаками, і в цьому сенсі споживаються не самі речі, а відносини: «Споживання — це система, яка забезпечує порядок знаків і інтеграцію групи; воно є, отже, одночасно мораллю (системою ідеологічних цінностей) і системою комунікації, структурою відносин» [24, р. 70].

Споживання свята в такому випадку буде перш за все вбудовуванням та відтворенням цієї вбудованості свята в порядок знаків та в інтеграцію групи (в системно-спектаклярному сенсі, а не в архаїчно-кайюаніанському); це споживання свята в такому випадку має репрезентуватися як система комунікації та структура відносин, і це також

є цікавою гіпотезою прояву споживання свята, а точніше, споживання канікул.

Продовжуючи логіку Коллежу Соціології, ми знаходимо у Ж. Бодрійяра витрати часу, емоцій, матеріальних благ на святкові дні як своєрідний потлач, знищення залишку. «Великі марнотратці» Ж. Бодрійяра подібні до «купців» [25] Ж. Батая, що надмірними дарами здобувають символічні вигоди, а потлач тоді постає як подібний до демонстративного споживання/позбавлення, але при цьому подібність ця є лише структурною, зовнішньою, формальною подібністю. Адже потлач у Ж. Батая є актом «боротьби з речами», актом ірраціональним за своєю природою, спрямованим проти самої ідеї раціональності. Кінцева ж мета знищення багатств (від матеріальних благ до власного життя) полягає у поєднанні відокремлених істот у суспільство [25, р. 142].

Але місця для колективного в практиках сучасного «потлачу», з точки зору Ж. Бодрійяра, не залишається: адже сучасна його версія, його споживацький варіант знищення залишку відбувається в умовах індивідуалізації, а отже, замість колективної перебудови соціального під час свята все більше споживається індивідуальне дозвілля, демонстративно «спалюються» надлишки знаків, комунікації, вільного часу. Найдраматичніше тут те, що це «спалення» не є даруванням та роздаровуванням, не є жертвою чи жертвоприношенням, не є апеляцією до колективного або сакрального: воно є жертвоприношенням індивідуалізованому его-центру суспільства спектаклю, воно є самоспоживанням, воно є антидаруванням. Повернення до первісної рівності відбувається не шляхом встановлення рівності відносно благ (в акті знищення залишків у потлачі), а, навпаки, — шляхом встановлення нерівності перед потребами та принципами їхнього задоволення, чим і пояснюються спалахи демонстративного споживання і, відповідно, спалахи розчарування відносно свята, їхня свідома та несвідомо критика як просторів та приводів споживання та відчуження. Сьогодні канікули та вільний час змушують середньостатистичного індивіда відмовитися від свободи самовдосконалення, пропонуючи йому натомість свободу демонструвати безглуздість свого часу, що є лише нішею, котру потрібно заповнити, пустотою, яку потрібно споживати, «зайняти», «позначити» собою та своїми практи-

ками чи дискурсами, речами чи знаками, собою чи комунікацією з собою. Ця безглуздість має проявлятися у відповідних оцінках та актах сприйняття індивідів, виявлення чого також є важливим дослідницьким завданням нашої роботи.

Ще один концептуально важливий аспект Ж. Бодрійяр виявляє у процесах звільнення тіла, яке через свою перенасиченість конотаціями є найпрекраснішим та найяскравішим серед усіх об'єктів. Його «нове відкриття» після тисячолітньої ери пуританства, його повсюдна присутність в рекламі, моді, масовій культурі, гігієнічному культі, яким його оточують, а також міф задоволення, який йому приписують, — все це сьогодні свідчить на користь того, що тіло стало «об'єктом порятунку». У відповідності до цієї моральної та ідеологічної функції воно буквально закрило собою попередника на цій ролі, а саме душу. Ж. Бодрійяр зазначає, що протягом багатьох століть пропаганда намагалась переконати людину у відсутності тіла, прищепити їй думку про ворожість та гріховність тіла; сьогодні ж вона систематично переконує людину в тому, що в неї є тіло. У капіталістичному суспільстві загальний статус приватної власності застосовується однаковою мірою до тіла, до пов'язаної з ним соціальної практики та до уявлень про нього. Тіло примушується бути видимим замість прихованого, жаданим замість відразливого, випещеним замість природного. Таким чином, тіло звільнюється лише фіктивно в якості об'єкта-знака, який реалізується в еротичі, спорті та гігієні.

А це означає, що свята, які колись були простором самовивільнення, оприроднювання, свободи для тіла⁸, перетворюються на спосіб та привід до зайвого дисциплінування (як би це міг позначити М. Фуко) тіла. Тіла, яке більше не може бути вивільнене у святі (поверненні до єдності), оскільки тілесне витісняє духовне, а лише в просторі духовності можлива свобода, в тому числі й свобода тіла. Ось це дисциплінування тіла як окрема ознака та окрема властивість сучасного свята, з нашої точки зору, вартує окремого дослідження.

У цій царині Ж. Бодрійяр зауважує «ескалацію еротичності» — повсюдну види-

му сексуальність речей та уречевлення сексуальності, тобто саму сексуальність як річ, пропоновану для споживання, причому, як це типово для суспільства споживання, без вибору, споживати її чи ні. Попри формальну схожість із вивільненням сексуальності у святі, на яку вказував Р. Кайюа, з поверненням до першотвореного стану без табу, потрібно окремо диференціювати, що описаний Ж. Бодрійяром сексуальності не властива інтенсивність почуттів, життєствердність, оновлення та вивільнення. «Ескалація еротичності, сексуальне звільнення не має нічого спільного з розбещеністю всіх почуттів. Керована розбещеністю і важка туга, що просочує її, далекі від гасла «змінити життя», вони становлять не більше не менше як колективне «середовище», де сексуальність стає фактично приватною справою, що нещадно усвідомлює саму себе, нарцисичною і нудьгуючою сама з собою» [24, р. 121]. Видима сексуальність у суспільстві споживання — це видимість сексуальності, індивідуалізована попри свою публічність. Ця діалектика індивідуалізованості та публічності, видимості та споживання є особливо цікавою з точки зору дослідження свят, де тілесні практики споживання, візуалізації, дискурсивування та практикування стають все більш помітними та важливими, і виділити та позначити їх також є необхідною частиною нашого дослідження.

Свято всіх закоханих як апофеоз індивідуалізації: теоретичні пролегомени

Всі ці тенденції та гіпотези, з нашої точки зору, найбільш евристично та плідно можна було б відслідкувати та вичленувати на прикладі крайньої межі індивідуалізації та десакралізації свята, а саме найбільш індивідуалізованого свята та профанованих канікул. Мова йде про Свято усіх закоханих, або День святого Валентина, що святкують 14 лютого. Священні корені історії цього свята в сучасності майже не грають ролі, зазначимо лише, що святкувати його почали у середньовічній Європі, тож довгий час воно було поширене у країнах, де переважало християнство католицької, а потім і протестантських конфесій, хоча критики цього свята зазначають, що, скоріше, варто шукати корені цього свята не в романтичних історіях нещасної любові, а в античних, ще дохристиянських містеріях та масових оргіях.

Для нас важливішим є інше: глоба-

8 Достатньо лише згадати давньогрецькі містерії та вакханалії, давньоримські сатурналії та середньовічні карнавали.

лізаційні процеси поширили це свято і по Україні, де порівняно з іншими святами День закоханих є більш індивідуалізованим⁹, оскільки передбачає участь у святкуванні не більше двох людей. Як правило, у цей день романтичні пари, у шлюбі чи поза ним, проводять час разом, виявляють свої почуття або декларують¹⁰ це, відвідують публічні місця та роблять подарунки одне одному. Участь третьої особи чи групи осіб, як правило, вважається за недоречну, хоча соціальні мережі це правило роблять дуже специфічно інтерпретованим, що вартує особливого дослідження.

Це свято з'явилося в Україні відносно нещодавно, не має закріплених традицій святкування, жодним чином не пов'язане з православним святковим циклом та не є значним релігійним святом у католиків, не є державним святом сучасної України або спадщиною попередніх державних утворень на її нинішній території. Це є, в тому числі, ефектом неукоріненості свята в глибинних пластах української соціокультурної системи. Ця неукоріненість робить свято, його дискурси та практики пластичними та динамічними, що, своєю чергою, робить його вдалим індикатором соціальних процесів, зокрема наростання процесів індивідуалізації достатньо швидко та яскраво відображаються на цьому святі та пов'язаних з ним практиках та дискурсах, символах та речах.

У дослідженнях наслідків індивідуалізаційних процесів особливо цікавим є той аспект Дня закоханих, що пов'язаний із самозакоханістю та любов'ю до себе, оскільки це, з одного боку, є показовим запереченням священного, що стоїть за святом¹¹, а з іншого – це є, з формальної точки зору, межовим варіантом індивідуалізації у святі, що традиційно присвячений міжособистісному¹². В цілому це явище видається унікальним серед популярних свят, оскільки

свято як колективне¹³ тут максимально зведене до індивідуального. Новий рік людина співпереживає разом зі значною частиною людства, релігійне свято – з представниками своєї релігії, день народження – з батьками та друзями, але День любові як день любові до себе – виключно з собою.

Індивідуалізованість у межах цього аспекту дозволяє висунути гіпотезу про відчуженість від свята-канікул у сенсі Р. Кайюа, що знаходить прояв у фрустрації (апатії, гніві, невдоволеності, пригніченості), критиці свята, відстороненості від нього і глузування над тими, хто до нього залучений.

Інша гіпотеза, яка має бути перевірена в цьому дослідженні, стосується існування свята у псевдоміфічному¹⁴ вимірі. Ознаки переживання свята як «істинного» передбачається віднайти у трансформованому, демонстративному, спектакулярному вигляді: замість тимчасового зламу соціального порядку – асоціальна поведінка, замість звільнення від речей у споживанні – споживання демонстративне, замість вивільнення тіла – підвищення його дисципліни, замість інтенсивної сексуальності – сексуальність розсіяна (послугуючись метафориною Гі Дебора).

Насамкінець, третя, найбільш оптимістична гіпотеза полягає в тому, що навіть в обраному для дослідження вкрай індивідуалізованого аспекту свята наявні спроби синтезу колективного та індивідуального, що мають прояви у вигляді орієнтації на інших поряд з орієнтацією на себе у практиках святкування і дискурсах, актах співтворчості та виробництва цінностей. До перевірки цих гіпотез ми і звернулися в нашому емпіричному дослідженні.

День всіх закоханих у себе: прояви та структури

Місцем збору матеріалів для аналізу була обрана соціальна мережа «Twitter». Як для більшості сучасних соціальних мереж, для неї характерна цензура, втім, у межах цього дослідження (в силу аполітичності та загальної прийнятності його теми) ми не будемо враховувати можливість цілеспрямовано прихованого емпіричного матеріалу або наявності системного впливу

9 Принаймні у доктринальному випадку та в ідеально-нормативних практиках та дискурсах.

10 Що показово, часто-густо публічно та демонстративно, і вже сама демонстративність та показовість, публічність та «споживаність» цих маніфестацій підштовхує уважного спостерігача до специфічних гіпотез.

11 Акцентуємо окремо на цій концептуальній колізії: священного як колективного, протиставленого індивідуально-профанному.

12 Хоча Ж. Дельоз міг би подискутувати з цим питанням з позиції концепту «дивід», звісно.

13 І як першопочатково і безумовно орієнтоване на іншу людину та колективність.

14 А відтак — антиміфічному, але при цьому такому, що зберігає свою міфічність, хоча й інвертовану, «відображену».

на нашу вибірку. Ознаками, що посприяли вибору для аналізу контенту саме цієї соціальної мережі, стали характерна для неї (через невеликий обсяг і переважно текстовий формат повідомлень) швидкість та відвертість реакцій користувачів на події суспільного й особистого життя, а також позиціонування цієї соціальної мережі як місця обміну власними думками.

Наслідки індивідуалізації Дня всіх закоханих буде проаналізовано на базі україномовних постів з 1 по 15 лютого 2020, 2021 та 2022 років¹⁵, відібраних за ключовими словами «любов», «любити», «кохати», «себе». Ключові морфеми «люб-» і «кох-» зустрічаються 199 і 33 рази, відповідно.

Значна кількість постів містить ознаки емоційного спаду та відчуження. День закоханих для багатьох є днем рефлексії своєї самотності, складностей у налагодженні стосунків з іншими та прийнятті себе, що відповідає нашій гіпотезі про відторгнення свята-канікул, а також гіпотезі про псевдоміфічний вимір свята, ілюструючи емоційну напругу протилежним «істинному святу» знаком. Подекуди хтось із користувачів зізнається: «я абсолютно не вмію любити, що себе що інших»¹⁶ або «почну себе любити 30 лютого»¹⁷. Або ж повідомляє, що не любив у житті і не відчував любові від родини, навіть у дитинстві¹⁸. Дати публікації таких постів припадають переважно на 14 лютого, що дозволяє зі впевненістю припустити зв'язок зі святом або принаймні вплив колективності свята на такі індивідуальні прояви. Передчуття цього спаду спостерігається вже напередодні свята. Один з користувачів пише 13 лютого: «Завтра буде день коли у мене закінчиться внутрішній резерв веселки»¹⁹. Тобто замість піднесення, властивого «істинному святу», День закоханих несе негативні емоції. Зокрема, це сум, туга через відсутність

любові (навіть до себе)²⁰. Також наявне роздратування, спрямоване на святковий дискурс («Полюби себе! Подбай про себе! Люби себе! знаєте, ото вже дістали оті заклики, я б*** ЧИМ займаюсь?! я якраз б*** цим і займаюсь!»²¹) та символи (в одному з твітів був прикріплений малюнок похмурого кота, що ховається від дощу з сердечок під парасолькою²²), а також апатія, виявлена у небажанні виходити з дому та, подекуди, визнавати свято.

Окремо слід зауважити використання інвективної лексики²³ як ознаку фрустрації, з одного, тобто мікросоціологічного, боку, й елемент асоціальної поведінки — з іншого, макросоціологічного. Подібне значення має і згадування алкогольних напоїв (втім німецьких — пиво, вино) у контексті самотності: «Самотні ж чоловіки тихо потягують пивко під серіали»²⁴; чи прикладів реалізації любові до себе: «Придбайте собі шоколадку і вино і проявіть любов до себе»²⁵, «Візьму собі глінтвейну, бо селфцест це теж кохання»²⁶.

Ще більше значення, ніж споживання алкоголю, має споживання їжі, часто демонстративне — за допомогою публікацій фотографій з ресторану, а також самих згадок прийомів їжі та раціону в соціальних мережах. Харчування видається важливою практикою у виявленні любові до себе і при цьому руйнації патернів свята. Нагадаємо, що колективне приймання їжі є одним з найдавніших та найстійкіших патернів колективності, святковості, взаємодовіри, солідарності. Користувачі висловлюють бажання «смаченько поїсти»²⁷, бажають «найсмачнішої

15 Фрагменти постів або пости наведені в статті без коригувань чи редактури, в оригінальному вигляді, тільки обсценна лексика замаскована.

16 <https://twitter.com/slavaelastichny/status/1625520988271136770>

17 <https://twitter.com/Vendigo00/status/1493342464219963395>

18 <https://twitter.com/damngoodbutle/status/1492935994198401028>

19 https://twitter.com/Nickwart_/status/1360553126101737472

20 https://twitter.com/_hemp_/status/1625603560304943107

21 https://twitter.com/best_baby_v/status/1228234268544864258

22 <https://twitter.com/OlenaShal/status/1625437832792752129>

23 https://twitter.com/_hemp_/status/1625603560304943107, https://twitter.com/khuli_hanka/status/1360893917303091201, https://twitter.com/best_baby_v/status/1228234268544864258

24 <https://twitter.com/podilhappymeal/status/1360977687880294406>

25 https://twitter.com/deddde_/status/1625433236020002820

26 https://twitter.com/vinataera_/status/1227684257260240896

27 https://twitter.com/mogi_frogi/status/1625543265360519168

кави та/або чаю»²⁸ іншим, висловлюють наміри з'їсти піцу, смажену картоплю, а також «любити і багато їсти з доставки»²⁹. Користувачі радять іншим виявити любов до себе завдяки каві, шоколаду, вину. Кава як хрестоматійний приклад демонстративного споживання в сучасному суспільстві та навіть елемент корпоративної культури, типового конвеєрного розкладу дня тощо очікувано згадується найчастіше.

Інший очікуваний об'єкт споживання – айфон – згадується як в іронічному контексті («Цілий день спостерігатиму, як інстаграм мірятиметься розміром букетів, моделями айфонів»³⁰), так і в цілком серйозному («Купила собі сама 13-й айфон любов до себе левел ап»³¹). Втім, придбання речей як прояв любові до себе демонструється не лише за допомогою айфона. Його роль виконують парфуми, косметика, колекційні речі та навіть нові лосини. Такий переклад свята на валюту речей може слугувати яскравою ілюстрацією зауваг Ж. Батая та виступати протилежністю потлачу. Показово, що такий «антипотлач» здійснюється саме за посередництва типового, фольклорного, анекдотичного прикладу споживачкої поведінки, яка до того ж поєднана у масовій свідомості з деконструктивними для романтичної любові та безкорисливих стосунків наративами.

Контакт з речами перетворює і людину на річ, як, власне, і вчать класики: містифікація та анімізація речей супроводжується реіфікацією стосунків і об'єктивацією людей. Не дивно, що практики любові до себе, пов'язані з тілом, мають ознаки уречевлення. Любов до себе виявляється у тому, щоб зайнятися йогою чи відвідати спортзал, прийняти ванну, доглянути шкіру, пройти медогляд або просто виспатися, інакше кажучи, тіло розглядається як «інший», як «той, про якого потрібно дбати», як «той, кого потрібно балувати». При тому турбота про власне тіло може переважати над турботою про будь-що інше. Одна з користувачок написала: «Люблю себе,

саме тому я файно виспалась і не пішла в коледж»³². Інша стверджує: «Любити себе – значить, турбуватися про задоволення своїх базових потреб»³³. Тіло як об'єкт любові в такому випадку обмежується та позбавляється свободи завдяки практикуванню кохання себе, але тим самим здійснюється і самооб'єктивація, самоексплуатація, самореіфікація, самовідчуження, причому приводом для нього стає саме те свято, яке покликане подолати їх.

З цього приводу не можна не згадати особливий аспект тілесності – сексуальність. Любов до себе виявляється у придбанні секс-іграшок³⁴ та споживанні власної сексуальності (за допомогою публікації власних фото у нижній білизні)³⁵. Відмова від інтимності заради публічності свідчить як про профанацію сексуальності, так і її спектакуляризацію (а разом з нею – і свята). Таким чином, гіпотеза про перетворення свята міфічного на псевдоміфічне підтвердилася. Попри видиме відтворення формальних ознак «істинного» свята, його сутність протилежна: деінтенсифікація соціального, профанація сакрального, розголошення інтимного, уречевлення відносин та поневолення тіла.

Єдина у нашому випадку та протилежна до тези антитеза – це відторгнення свята. Пості такої спрямованості зустрічаються досить часто. До них перш за все слід віднести відмову визнавати свято як таке. Деякі користувачі нагадують, що це не свято, а «просто вівторок»³⁶. Інші висловлюють небажання виходити з дому в День закоханих, оскільки сильніше відчувається власна непотрібність (яку цілком можна соціологічно інтерпретувати як відчуження та самовідчуження)³⁷.

Чимало користувачів активно переформатовують День закоханих на День са-

28 <https://twitter.com/thevalyaboiko/status/1625474451868352514>

29 <https://twitter.com/vygorila/status/1228262786519748610>

30 <https://twitter.com/AdelaideFranz/status/1625260373237547011>

31 https://twitter.com/alinashapoval_/status/1624763862015782912

32 https://twitter.com/kihi_go/status/1228244208026296321

33 <https://twitter.com/I3IW3mgEWRY3ChT/status/1223913422808588288>

34 <https://twitter.com/klitorkom/status/1625195259914293260>

35 <https://twitter.com/unicalnoemesto/status/1625052409020948482>

36 <https://twitter.com/donand78/status/1625438729606205440>, <https://twitter.com/OlenaShal/status/1625437832792752129>

37 https://twitter.com/khuli_hanka/status/1360893917303091201

мозакоханих. Любов до себе називається головною любов'ю в житті³⁸, а до умовного романтичного партнера висловлюється зневага («Не витратити дорогоцінне життя на якихось тубиків»³⁹). Стверджується, що «любити інших? Кринж»⁴⁰, а «селфцест це теж любов»⁴¹. На тих, хто незгодний, справді чи потенційно, спрямовується потік негативних емоцій. «Хай тільки ще одна гнида назве любов до себе егоїзмом»⁴², – майже погрожує один із користувачів. «Агресивно випромінюю промені енергії, щоб усі любивили себе!»⁴³, – стверджує інший. Частина ж користувачів, яка і досі демонструє більший обсяг еліасівської цивілізованості як інкорпорованості інстанції контролю, стверджує, що наявність партнера не головне⁴⁴, а себе потрібно любити щодня, не лише 14 лютого⁴⁵.

Іншою формою відторгнення свята є його профанація за допомогою використання інвективної лексики, іронізування над тими, хто висвітлює святкування у соціальних мережах (або ж навпаки, хто стверджує про любов до себе та незацікавленість у стосунках), а також над практиками любові до себе («Хотіти нові лосини для йоги – це любов до себе чи консьюмеризм?»⁴⁶). Показове зведення самої любові до гормонального сплеску («Дівчатка, ніхто вас не буде любити так, як ви себе під час овуляції»⁴⁷), сексу («-А себе любити не пробувала? – Пробила. пальці втомлюються»⁴⁸) та сексуальнос-

ті (власні фото у нижній білизні⁴⁹) – все це підтверджує гіпотезу про відчуження від свята і його десакралізацію, причому часто здійснювану інструментарієм суспільства споживання, суспільства індивідуалізації та суспільства глобалізації.

Зазначено, що нами була виявлена і низка публікацій, у яких простежуються більш інтенсивне соціальне. Так, серед практик любові до себе подекуди називають залучення до культурних надбань людства: читання книг, прослуховування улюбленої музики, похід на концерт, перегляд кіно чи серіалу. Більше того, частина користувачів поряд із любов'ю до себе висловила любов до коханої людини, сім'ї або армії. Показовим є твіт користувача, який назвав День закоханих «Днем любові в усіх її можливих проявах» і пояснив це як «любов до ближнього, до себе, до рідних, до України, до слова, до книжок, до музики, до їжі, до сонячної погоди, до дощу, до гір, до моря... до всього, що заслуговує на вашу любов»⁵⁰. Один з користувачів створив віртуальні «валентинки» для підписників, інший пообіцяв: «Поки у світі є хоч одна людина яка любить вас, ви не самотні... А я вам скажу, що саме я буду тією людиною, яка буде любити вас і ви любіть себе»⁵¹. Тобто актуалізуються й колективності, наявна орієнтація на іншого, що підтверджує гіпотезу про синтез колективного та індивідуального в межах свята.

Підтвердження попередніх трьох гіпотез підкріплює більш загальне припущення щодо доречності перенесення діалектичної логіки розвитку на колективно-індивідуальний аспект свят, в якому сакральне-колективне свято є тезою, профанні-індивідуальні канікули – антитезою, що з необхідністю породжують свято-синтез, яке, втім, в суспільстві спектаклю ми поки що не маємо можливості спостерігати, принаймні, в масовому та широко проявленому варіанті.

Висновки. Теорія індивідуалізації Е. Фромма та її екстраполяція на історичні трансформації свят в індивідуально-колективному вимірі дозволила нам виокремити

38 <https://twitter.com/thevalyaboiko/status/1625474451868352514>

39 <https://twitter.com/itakotsei/status/1625254686210027534>

40 <https://twitter.com/Snovydk/status/1360607890147581953>

41 https://twitter.com/vinataera_/status/1227684257260240896

42 <https://twitter.com/ekzistentsiya/status/1223905653556744193>

43 https://twitter.com/_korichan_/status/1625213071818891266

44 <https://twitter.com/4vladacom/status/1493308373869211653>

45 https://twitter.com/kassterborous_/status/1625452579550380032

46 <https://twitter.com/minlyva/status/1624822998808031233>

47 https://twitter.com/masha_teleвна/status/1625257134085574656

48 https://twitter.com/_MartynovaVlada/status/1625241610018517004

49 <https://twitter.com/unicalnoemesto/status/1625052409020948482>

50 https://twitter.com/helga___r/status/1493157018059874309

51 https://twitter.com/_kim_mi_yong/status/1228250873639378945

модуси міфічного (істинного) свята та канікул, коли ми транспонували її в теорематику Колежу Соціології. Застосування ж діалектики дозволило ще й виокремити інші два модуси: псевдоміфічне та синтетичне свята. На основі теорій свята Р. Кайюа та Ж. Батая, а також суспільства спектаклю Г. Дебора і суспільства споживання Ж. Бодрійяра ми операціоналізували знайдені модуси. Ознаки трьох з них (канікул, псевдоміфічного й синтетичного свята) ми зафіксували в аналізованому емпіричному матеріалі. Стосовно цього варто висунути гіпотезу для подальших досліджень, що міфічне свята у сучасних постмодерних суспільствах через здійснене діалектичне заперечення його канікулами не може бути представлене інакше, ніж у межах ізольованих архаїчних груп.

На основі аналізу емпіричного матеріалу ми зауважили значну фрустрацію, викликану відчуженням від декларованих цінностей Дня усіх закоханих, але разом із тим – різною мірою успішні спроби подолати негативні емоції як за допомогою святкування, так і через відсторонення від свята і його заперечення. Свята як компенсація відчуження, на нашу думку, заслуговує на окреме вивчення в подальших дослідженнях. Перш за все тут потребує перевірки припущення про трансформацію цієї функції в сучасному святі порівняно зі святом архаїчним або ж взагалі про дисфункційність сучасного свята.

Використання для відбору текстів ключових слів «любов», «любити», «коха-

ти» і «себе» не може повноцінно зобразити усі аспекти Дня закоханих як Дня любові до себе, і з огляду на це набраний нами семпл потрібно розглядати лише як ескізний, пілотажний, попередній. У майбутніх дослідженнях цього свята варто було б розширити перелік ключових морфем, зокрема у напрямі збільшення спектру почуттів. Крім того, не позбавленим цікавості було б кількісно-якісне дослідження публікацій до Дня свята Валентина для визначення найбільш актуальних для нього індивідуально-колективних модусів.

Подальшої розробки, з нашої точки зору, потребує і виокремлення індивідуально-колективних модусів, а також диференціація емпіричної бази, зокрема залучення до неї даних про інші сучасні українські свята, в яких були б більш наочно та більш рельєфно представлені процеси комодифікації, політизації, ідеологізації, (ре)історизації, (ре)меморіалізації тощо. Особливо цьому може сприяти розширення емпіричного об'єкту з суто дискурсивного (яким і є, власне, дискурс соціальних мереж) до практичного, матеріального, комунікативного тощо.

Зауважимо, що евристичність та гостра актуальність даної теми не викликає жодних сумнівів, а все більше переплетіння святкових феноменів з економікою, політикою, медіа, соціальними мережами будуть лише загострювати їх, у зв'язку з чим продовження досліджень у цьому напрямку уявляється необхідним як концептуально, так і онтологічно.

Отримано 21.08.2022

Прийнято до друку 06.11.2022

DAY OF ALL (SELF-)LOVERS: THE INDIVIDUAL AND COLLECTIVE DIMENSION OF THE HOLIDAY

Sofia Nolbat, Bachelor of Sociology, first-year master's student of the School of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: sofia.nolbat@student.karazin.ua, ORCID ID: <http://orcid.org/0009-0005-3387-0568>;

Alexander Golikov, Doctor of Sociology, Associate Professor, Professor of the Department of Sociology, Deputy Dean for Scientific Issue of School of Sociology, V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: golikov@karazin.ua, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6786-0393>.

The article presents theoretical and methodological approaches to the phenomenon of celebration in a globalized, individualized, commodified, rationalized society. The authors examine modern and postmodern theories on the processes and consequences of individualization; trace a direct link between the processes of individualization and increasing alienation, using the work of such sociologists and anthropologists as G. Bataille, R. Caillois (Le College de Sociologie) and theorists of consumer society and the spectacle J. Baudrillard

and G. Debord. At the conceptual level, the authors take into account the logic of unity and struggle between the collective and the individual in the holiday, distinguishing and describing two types of holidays – a true mythical holiday and a feast-holiday, and also formulating the assumption of the existence of pseudo-mythical and synthetic (in the modes of collective and individual) holidays. The authors propose and conceptualize a number of features that can be used to measure and empirically define certain types of holidays. Based on the results of the theoretical analysis, a number of hypotheses are formulated, including the hypothesis of the dominance of pseudo-mythical and holiday holidays within modern holidays. Analysing the empirical material (messages on Twitter), the authors come to the conclusion that the specific Valentine's Day has transformed into the Day of All (Self-)Lovers. In particular, they identify signs of emotional decline and alienation, reflection on loneliness, the use of obscene vocabulary, elements of antisocial behaviour, consumerism of the holiday (emphasis on alcohol and food consumption, focus on iPhones), the transition of the holiday to the language of things, conceptualizing all this as signs of reification and naturalization, fetishization and alienation of the holiday. The study states that the practices of self-love related to the body show signs of reification, including a special aspect of corporeality – sexuality. The hypothesis about the transformation of the mythical holiday into a pseudo-mythical one, as well as the hypothesis about the profanation of the holiday, is confirmed. Conclusions are drawn regarding the limitations of the study and the prospects for further research on the chosen problem.

Keywords: *holiday, collective, individual, sacred, Bataille, Caillois, Baudrillard, Debord, Valentine's Day, consumption, spectacle.*

References

- Elmes, M. R. and Bovaird-Abbo, K. (2021) Food and Feast in Premodern Outlaw Tales. Routledge.
- Clements, J. (2021) The Emperor's Feast: A History of China in Twelve Meals. Hodder & Stoughton Ltd.
- Gray, A. (2021) At Christmas We Feast: Festive Food Through the Ages [Main ed.]. Profile Books.
- Adema, P. (2009) Garlic Capital of the World: Gilroy, Garlic, and the Making of a Festive Foodscape. Jackson, MS: University of Mississippi Press
- Murray, N. (2018) Art for the Workers: Proletarian Art and Festive Decorations of Petrograd 1917-1920. Brill.
- Reardon, C. (2016) A sociable moment: opera and festive culture in baroque Siena [1 ed.]. Oxford University Press.
- Edminster W. (2016) The Preaching Fox: Festive Subversion in the Plays of the Wakefield Master [Reprint ed.]. Routledge.
- Springer, S., Alexander, B. and Persiani-Becker, K. (2008) The Festive Teacher: Multicultural Activities for Your Curriculum [1 ed.]. McGraw Hill.
- Conside re-Charon, M.-C., Savaric M. and Laplace Ph. (2008) The Irish Celebrating: Festive and Tragic Overtones [1 ed.]. Cambridge Scholars Publishing.
- Edworthy, N. (2008) The Curious World of Christmas: Celebrating All That Is Weird, Wonderful, and Festive. Perigee Books.
- Mänd, Anu (2005) Urban Carnival: Festive Culture in the Hanseatic Cities of the Eastern Baltic, 1350-1550. Brepols.
- Shavit, Y., Sitton, Sh. (2004) Staging and Stagers in Modern Jewish Palestine: The Creation of Festive Lore in a New Culture, 1882-1948. Wayne State University Press.
- Guss, D. M. (2000) The Festive State: Race, Ethnicity, and Nationalism as Cultural Performance [1 ed.]. Berkeley: University of California Press.
- Orenstein, C. (1999) Festive Revolutions: The Politics of Popular Theater and the San Francisco Mime Troupe. University Press of Mississippi.
- Boteach, Sh. (2021) Holocaust Holiday: One Family's Descent into Genocide Memory Hell. Post Hill Press.
- Cox, H.G. (1969) Feast of fools. A theological essay on festivity and fantasy. Harvard University Press.
- Caillois, R. (2001) Man and the Sacred. University of Illinois Press.
- Fromm, E. (1965) Escape from Freedom. Discus. Avon Books.
- Hollier, D. (1988) The College of Sociology (Theory and History of Literature) [First Edition]. University of Minnesota Press.
- Durkheim, E. (1995) The Elementary Forms of Religious Life. Free Press.
- Marx, K., Nicolaus M. (1973) Grundrisse: Foundations of the critique of political economy. Vintage Books.
- Luxemburg, R. (1919) The Junius Pamphlet: The Crisis of German Social Democracy. Marxist Org.
- Debord, G., Knabb, K. (2005) Society of the Spectacle. AKPress.
- Baudrillard, J. (1998) The Consumer Society: Myths and Structures [1 ed.]. Sage Publications Ltd.
- Bataille, G., Hurley, R. (1991) Accursed Share, Vol. 1: Consumption. Zone Books.

Received 21.08.2022

Accepted 06.11.2022

«БІОГРАФІЇ ЕТНІЧНОСТІ» СТУДЕНТІВ В УМОВАХ ВІЙНИ: ЗМІНИ КОНТУРІВ НАЦІОНАЛЬНИХ ТА ЕТНІЧНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ ТА НОВІ МОЖЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СОЛІДАРИЗАЦІЇ

Віра Ігорівна Кутирьова

доцент кафедри соціології соціологічного факультету
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна,
міжнародна дослідниця. кафедра соціології, філософський факультет,
Університет Любляни, вул. Ашкерчева, 2, 1000, м. Любляна, Словенія
vera.kutyreva@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1637-8927>

Алла Михайлівна Ніколаєвська

доцент кафедри соціології соціологічного факультету
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна,
alla.nikolaievska@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7705-9671>

Стаття присвячена опису розмаїття досвіду національної ідентифікації та трансформації етнічних та національних ідентичностей українських студентів в умовах війни. Аналіз виконаних студентами біографічних нарисів здійснюється за критеріями значущості для них національної та етнічної ідентичностей, маркерів їх конструювання, факторів трансформації та пов'язаного з цим відчуття біографічної безпеки особистості. Зазначається, що ситуація суб'єктивного визнання загрози ідентичностям, яка часто актуалізується в умовах глобальних потрясінь, у тому числі в умовах війни, відображається у відчутті особистої безпеки та завжди об'єктивує проблему трансформації ідентичності. Визнається, що зміни етнокультурних ідентичностей в історичній ретроспективі не зводяться до лінійного перетворення від родових форми ідентичності до етнічних, а згодом і до національних, але є складним нелінійним процесом інтеграції цих ідентифікаційних основ. Складові комплексної ідентифікаційної моделі, яка виникає в результаті інтеграції, здатні актуалізуватися і переструктуруватися під дією різноманітних факторів. Тож надаючи визначення національній ідентичності, маємо визнати, що вона може містити у своїй структурі різноманітні етнокультурні основи соціальної консолідації, які переломлюються крізь призму уніфікованої громадянської ідентичності. Ці особливості національної ідентичності дуже добре відображаються і в матеріалах біографічних есе студентів, присвячених саме описам становлення та трансформації етнонаціональних ідентичностей та їх факторної обумовленості. Зроблено висновок, що зміцнення національної ідентичності та збільшення почуття гордості за націю, що частіше зазначалося в біографічних есе студентів з початку повномасштабної війни у 2022 році, часто стає важливим ресурсом формування особистісної біографічної безпеки в умовах, коли фізична безпека та життєві перспективи суттєво проблематизовані, так і показником потенціалу національної солідаризації.

Ключові слова: національна ідентичність, етнічна ідентичність, трансформація ідентичностей, біографічна (не)безпека, національна солідаризація

Для цитування: Кутирьова В., Ніколаєвська А. «Біографії етнічності» студентів в умовах війни: зміни контурів національних та етнічних ідентичностей та нові можливості національної солідаризації. Український соціологічний журнал. 2022. 28. С. 82–91 <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-08>

How to Cite: Kutyrova V., Nikolaevska A. «Biographies of ethnicity» of students in the conditions of war: changes in the contours of national and ethnic identities and new opportunities for national solidarity. *Ukrainian Sociological Journal*, (28). 82–91 <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-08> [in Ukraine]

Постановка проблеми. Починаючи ще з 2013-2014 років - подій Євромайдану, військових дій на той час на сході країни, інтенсивної вимушеної внутрішньої міграції, а останні два роки повномасштабного вторгнення – у науковому дискурсі відбулася суттєва актуалізація проблеми національних ідентичностей, пошуку дієвих шляхів національної консолідації. В цьому контексті зафіксований в багатьох дослідженнях того часу і наступних років показник зростання значущості громадянської ідентичності виглядав дуже позитивною тенденцією, важливою з точки зору забезпечення стійкого підґрунтя національно-політичної єдності. Одночасно треба зауважити, що кількісна методологія багатьох подібних досліджень не дозволяла зафіксувати всього різноманіття національних та етнічних ідентичностей, їх взаємозв'язку та змістовного наповнення, окреслити специфіку можливих трансформацій цих ідентичностей та чинників, що їх визначають. Зокрема, в рамках кількісних досліджень без уваги часто опиняються питання, яким саме чином та під впливом яких чинників відбувається процеси національної реідентифікації особистості, а також яку роль відіграє національна ідентичність на тих відрізках біографій, які можна визначити як перехідні, поворотні. В сучасних умовах, коли в країні налічується понад 1,5 млн переселенців, питання зміни ідентичностей дедалі більше актуалізується, адже раніше країна не стикалася з такими масовими переміщеннями населення і проблемами їхньої адаптації на новому місці. Вітчизняна соціологія знаходиться лише на етапі розробки інструментарію для вимірювання процесів зміни ідентичностей, і особлива увага в цьому контексті привертає категорія тих, хто зазнав вимушеного переміщення внаслідок воєнних дій і потрапив в нові соціальні умови. В цьому сенсі якісна методологія також володіє тим дослідницьким потенціалом, який дозволяє ці зміни фіксувати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання співвідношення етнічної та національної ідентичності є одним із

найбільш дискусійних в академічному дискурсі, і актуалізується завжди в контексті вивчення ідентифікаційних процесів різних етнічних спільнот в умовах поліетнічних суспільств. Серед вчених, які зробили суттєвий науковий внесок в розробку проблематики національних та етнічних ідентичностей, аналізу їхнього співвідношення, зазначимо Брубейкера Р. [1], Дж де Воса [2], Габермас Ю. [3], Гіберно М. [4], Сміта Е. та ін. [5]. Свого часу Сміт Е. запропонував дві моделі національної ідентичності - західну (або громадянську) модель, яка характеризується складною системою, що включає такі компоненти: спільна історична територія, правова та інституційна система, політична рівність громадян, виражена в чинній системі прав і обов'язків, наявність громадянської культури, та етнічну (або східну) модель, що характеризується такими компонентами: походження, що розуміється як приналежність до свого клану, національна культура, мов та звичаї. Таким чином концепція громадянської ідентичності пріоритетним визнає саме рівноправність громадян, тоді як етнічна модель – передусім спільність мови, традицій, релігії та звичок [5].

Американський вчений Де Вос Дж. акцентує увагу на тому, що для багатьох в моноетнічних державах ці дві ідентичності можуть існувати у нерозривній єдності. «Строго кажучи, – констатує він, – національність не відрізняється від етнічності». Щодо поліетнічних держав, то тут зазначені ідентичності не співпадають, бо «етнічна ідентичність» є або більш специфічною, або більш широкою ідентичністю ніж національна ідентичність» [2, с.10-12]. Тож в поліетнічних державах людина дійсно може ідентифікувати себе: з певною етнічною групою; з політичною нацією або водночас з ними обома. При цьому вона може почувати себе абсолютно комфортно. Проте у часи етнічного ренесансу і політизації етнічності представники багатьох етнічних груп можуть опинитися в травматичних ситуаціях реідентифікації, оскільки під впливом обставин або тиском певних сил мають робити вибір між двома зазначеними іден-

тичностями. Адже еволюція історичних форм етнокультурної ідентичності не зводиться до лінійного руху від родової форми ідентичності (природної за своєю основою) до етнічної, а згодом і до національної, але являє собою нелінійний процес інтеграції ідентифікаційних основ. В результаті складається комплексна ідентифікаційна модель, складові якої мають здатність актуалізуватися і переструктуруватися під дією різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів. Тож надаючи визначення національній ідентичності, маємо визнати, що вона може містити у своїй структурі етнокультурні основи соціальної консолідації, але переломлюючи їх, крізь призму уніфікованої громадянської ідентичності. Ці особливості національної ідентичності дуже добре відображаються і в матеріалах біографічних есе студентів, присвячених саме описам становлення та трансформації етнонаціональних ідентичностей та їх факторної обумовленості.

Проблематикою загроз, які виникають щодо української ідентичності в умовах війни, серед сучасних українських дослідників займаються Степико М. [6], Коцур В. [7], Кіндратець О., Сергієнко Т. [8], Катаєв С. [9], Костенко Н. [10], Резнік О. [11], Бойко С. [12], Котигоренко В. [13], Кривда Н., Сторожук С. [14], Османова А., Співак Л. [15], Пирожков С., Хамітов Н. [16], Шевченко С. [17] та інші. Так, Н. Костенко у своїх роботах зауважує, яким чином набуває значення громадянська ідентичність в умовах повномасштабної війни, перетворюючись на «екзистенційний досвід людей» [10: с.7]. Проблематика особливостей формування національної ідентичності молоді в умовах війни, зокрема, розгляд українознавчої компетентності як одного із ключових чинників формування національної ідентичності української молоді, представлена в роботах Бойко С. [12], формування громадянської ідентичності студентів як умови національної солідарності у воєнний час - в роботах Журби К., Шкільної І. [10].

Метою статті є визначити динамічні аспекти трансформації національних та етнічних ідентичностей молоді як умови національної солідаризації.

Зазначимо, що задля досягнення цієї мети доцільною, з нашою точки зору, є застосування якісної методології, зокрема біографічного методу, який дозволяє дослідити етнічну та національну ідентичності як динамічні характеристики, вбудовані в біографічний наратив особистості, зафіксувати складне переплетіння різних ідентич-

ностей та чинники, що впливають на зміни контурів цих ідентичностей.

Виклад основного матеріалу. Ідею застосування біографічного методу до аналізу етнічних та національних ідентичностей і як дослідницького методу, і як форми навчальної роботи в рамках навчального курсу «Етносоціологія» свого часу запропонувала спеціаліст в галузі етнонаціональної проблематики, засновниця Харківської етносоціологічної школи Арбеніна Віра Леонідівна [18]. На той час ця навчальна практика з використання методики біографічних есе перетворилася на дослідницький досвід застосування біографічного методу до вивчення процесу етнічної ідентифікації студентської молоді. У 2013 році Арбеніна В.Л. поділилась цим навчальним і дослідницьким досвідом аналізу біографічних есе етнічності студентства в рамках Харківський соціологічних читань. І хоча біографічні есе були присвячені тематиці етнічності, ті описи ідентифікаційних процесів, які містилися в цих біографічних матеріалах, були описами формування та трансформації комбінованих ідентичностей, в яких етнічні, мовнокультурні, громадянські, національні ідентичності тісним чином перетинались.

У 2013 році було проаналізовано близько 120 текстів тематизованих автобіографій етнічності студентства. За результатами аналізу біографічних есе найбільш поширеною серед харківських студентів виявилась українська етнічна ідентичність, досить розповсюдженою – українсько-російська біетнічність і лише у незначній частині випадків інформанти визначали виключно російську ідентичність [18]. Майже в усіх випадках процес формування етнічної ідентичності пов'язувався студентами з їхнім статусом громадянина України, визнанням ними цього статусу. Найбільш безболісно процес формування етнічної ідентичності протікав у тих молодих людей, які походили із моноетнічних українських родин або які з дитинства були занурені в українське мовне й культурне середовище. Статус громадянина України лише підсилював їхнє сприйняття себе як приналежних до українського етносу.

На відміну від гармонійного сполучення етнічної і національно-громадянської ідентичності, яке спостерігалось у тих, хто вважає себе етнічними українцями, ті інформанти, які відчували свою глибоку укоріненість у російське середовище і культуру й одночасно знаходилися під впливом національної системи освіти та ви-

ховання, підкреслювали, що опинились в ситуації конфлікту ідентичностей [18].

2 роки по тому аналіз нових біографічних есе інформантів (130 есе студентів 4-го курсу були написані у жовтні 2015 та 2016 років) передбачав врахування актуальної на той час ситуації, яка характеризувалась активним зіткненням в політичному і медіа-дискурсах двох «геополітичних картин світу», як таких, що виключають одна одну [19].

Зазначимо, що ситуація у 2015 році спровокувала або посилила трансформацію ідентичностей у наступних основних напрямках:

1 - обрання в якості домінуючої однієї з ідентичностей (етнічної чи національної, за рахунок заперечення іншої, але з визнанням, що раніше вони співіснували на рівні свідомості).

2 – актуалізація раніше сформованої етнічної ідентичності, яка отримала більшого емоційного забарвлення за тих умов, що склалися [19].

Окремо слід виділити досить розповсюджене серед сучасного студентства обрання так званих альтернативних ідентичностей (передусім, космополітичної, локальної), іноді на фоні часткового або повного заперечення значущості для них етнічної ідентичності. Так, аналіз есе інформантів з тісним сполученням етнічної і національно-громадянської ідентичності часто вказував на їхню етнічну мобілізацію поряд з переживанням драматичних почуттів, пов'язаних з загрозливими для етнічної спільноти зовнішніми обставинами [19].

«Саме зараз ті, хто чітко не розумів до якої етнічності належить, усвідомлюють це. І я теж особливо гостро це відчуваю зараз. На цій неоголошеній війні загинув мій знайомий молодий хлопець. Йому мало виповнитися 22. Він був бійцем підрозділу спецпризначення і загинув, врятувавши товариша. Такі як він рятують нас, рятують наш спокій і нашу землю. *Думаю, теперішні тяжкі часи – це урок для нашої держави, наших людей, дуже кривавий урок, але він дуже багато чому вчить. Тому, думаю, ми повинні не тільки пишатися правом називатися українцями, ми повинні відчувати себе українцями, ми повинні любити все українське, любити свою землю, своїх батьків. Українська влада повинна бути дійсно «з Україною в серці» і тільки тоді Україна буде процвітати, її будуть поважати і будуть рахуватися з нею на світовій арені»* (2015).

Звертаю увагу на те, що це матеріали майже 10-річної давнини, які насправді виглядають дуже актуальними і зараз.

«Яскравим штрихом, який загострив моє сприйняття своєї ідентичності, змусив її по-новому переосмислити, стали події Майдану в Україні. Одним із найяскравіших у житті спогадів у мене в пам'яті залишаться події квітневого ранку 2014 року, коли у моєму рідному місті - Слов'янську побачила на власні очі, як невідомі озброєні люди знімають український прапор із будівлі МВС і на його місце встановлюють прапор Росії. Також залишить відбиток на сприйнятті своєї ідентичності та момент звільнення міста, повернення до нього української влади» (2016). Далі даний інформант робить висновок, що саме після цих подій для нього зросла значущість української мови і національної символіки як атрибутів української державності і символів патріотизму.

Другим типом ідентичності, який, за результатами аналізу біографічних есе, набув актуальності саме після подій 2013-2014 років, став так званий етнічний нігілізм як протест. Мова йде про описаний інформантами досвід травматизації етнічної ідентичності, пов'язаної, на їхню думку, передусім з радикалізацією у політичному дискурсі національного питання, і мовного питання зокрема. Тож саме незгода з політичними діями влади призводила до формулювання деякими інформантами вимоги деполітизації етнічного питання, що, зокрема, міститься у наступному фрагменті:

«Я вважаю, що при збереженні етнічності як соціокультурної традиції (зокрема описана вище актуалізованість моєї української етнічності не зникла і не втратила сили) необхідно нівелювати її політичне значення та утриматися від ворожнечі на цій підставі» (2016).

Суттєвими прошарком серед біографічних есе були ті, в яких спостерігався сутнісний зв'язок етнічної ідентичності інформанта з громадянською ідентичністю. Цей тип ідентичності, як ми зазначали раніше, був властивий тим, хто походить із моноетнічних українських родин, а також тим інформантам, хто з дитинства був занурений в українське мовне й культурне середовище. Статус громадянина України лише підсилював їхнє сприйняття себе як приналежних до українського етносу. До речі етнічна приналежність в даному випадку не завжди розумілась в примордіалістському ключі як родинне походження. Про це свідчать фрагменти біографічних есе інформантів, представлених нижче. В них описується важливість для студентів, незважаючи на походження їхніх бать-

ків, ідентифікувати себе як українців, при цьому усвідомлення інформантами суттєвої заслуги в ідентифікаційних процесах саме сімейного виховання.

«Не дивлячись на те, що мої батьки не є українцями за походженням, вони завжди любили країну, в якій мешкають, і завжди сприймали себе саме громадянами України, але при цьому не співвідносили свою етнічну приналежність з українським народом. Я ж з самого дитинства ідентифікувала себе саме як українку, незважаючи на своє сімейне коріння. Моя етнічність бере свій початок з раннього дитинства, тому що більшу частину свого часу тоді я проводила у бабусі в селі... Більшість традицій, приказок, які там існують, є справді українськими... Як мені здається, саме школа прищепила мені любов до України та розвинула в мені патріотизм. Почалося все це з вивчення мови... Потім я цікавилася історією України... І не дивлячись на те, що в сім'ї та з однолітками я здебільшого розмовляла російською мовою, це не заважало моїй самоідентифікації...» (2016).

Про важливість сполучення громадянської та етнокультурної ідентичності для інформанта свідчить також наступний фрагмент біографічного есе.

«... Для мене ідентичність - це переплетіння «громадянської» і «культурної» складових... Моя ідентичність частково пов'язана з тим, що я народилася в цій країні і я є громадянкою України, я поважаю її закони. Щодо культурних складових, то в мене є повага і знання історії України, її традицій і звичаїв, української культури, знання української мови та літератури...» (2016).

Інший тип ідентичності, який виявився досить розповсюдженим в есе студентів 2015-2016 років, це так званий етнологізм на тлі космополітизму [19]. Цей тип ідентичності є одним з етнонаціонально-індиферентних типів ідентифікації, носій такої ідентичності може заперечувати значущість своєї етнічної та громадянської ідентичності на тлі визнання значущості ідентифікації з більш широкою – європейською та/або світовою - спільнотою:

«Зростала я в українській родині, де тим не менш розмовляли російською мовою. Відпочивали ми завжди у Криму. Навчалася в українській школі за назвою та за фактом - російсько-українською... Росла я на українській, російській та американській літературі, дивилася здебільшого американський кінематограф і обожнювала українську кухню та італійську піцу.

Як на мене, питання етнічності та національності все більше відходитимуть на другий план. Я написала б, що я – громадянка світу, але паспорт такого громадянина визнають у 6 неблагополучних країнах. Я б назвала себе громадянином Європи, але тут йде пряма асоціація з ЄС, частиною якого ми не є. Тому відчуваю себе мешканцем Землі, яким кожен із нас є» (2016).

«Я себе і українцем не особливо відчуваю, я розумію американський гумор, я пишу будь-які тестування з англійської мови краще, ніж ...українською...» «... я почуваюся як частина цього світу як цілої системи, а не лише гвинтиком в одному суспільстві. Однак коли я дивлюся на норвезькі фіорди, часом думаю, що це мій дім, так само як норвежець може побачити українські пшеничні ниви та мимоволі розчулитися» (2016).

Цікаво, що починаючи з 2016 року і до 2022 року ми фіксували тенденцію збільшення описів в «біографіях» в якості пріоритетної саме громадянської ідентичності, незалежно від етнічного коріння інформанта, а також ще одну тенденцію – збільшення описів так званої космополітичної ідентичності, коли студенти передусім намагалися описати себе як громадян світу. Ця остання тенденція, насправді, здавалось цілком закономірною. Так, згідно ціннісної теорії Роналда Інглехарта, національні ідентичності як добуток модерної епохи в сучасному світі мають тенденцію замінюватися індивідуалізованими ідентичностями, які є результатом зрушень у бік цінностей самовираження, свободи вибору, в тому числі свободи вибору національно-територіальних ідентичностей [20] Тож ми припускали, що подібна синтезована ідентичність, виявляючись більш гнучкою і пристосованою до рухливих соціально-політичних контекстів, не дозволяла своїм власникам втрачати відчуття соціальної солідарності, а відповідно – і почуття особистісної захищеності. До того ж така певна розмитість етнонаціональних ідентичностей могла сприяти послабленню рівня напруги у між-етнічних відносинах, що здавалось дуже важливим в міжособистісних відносинах, зокрема, в студентському середовищі, де, як ми розуміємо, етнічні та національні питання можуть ставати предметом напруги.

Напочатку 2022 року та у 2023 році - курс «Етносоціологія» викладався у студентів однієї зі спеціальностей соціологічного факультету, групи були невеликі за кількісним складом, але завдання «Біографія етнічності» студенти виконували вже

після того, як почалась повномасштабна війна в Україні. Незважаючи на начебто кількісно незначний дослідницький матеріал в 2022-2023 роках (проаналізовано 30 біографічних есе), він є якісно важливим з точки зору побудови певних гіпотез щодо тих трансформацій етнічної ідентичності та пов'язаних з нею інших національно-територіальних ідентичностей, що можуть відбуватися найближчим часом.

Перше – це актуалізація національно-етнічної ідентичності, яка, зокрема, для бієтнорів виявилась досить травматичним процесом відмови від однієї з етнічних ідентичностей, які раніше могли співіснувати на рівні особистості.

«Наразі я ідентифікую себе виключно як українку. Проте так було не завжди. ... Я мала амбівалентну ідентичність, вважала себе як українкою, так і росіяною приблизно однаковою мірою... Революція Гідності поступово почала змінювати мене. На початку це не було виражено яскраво, на відміну від сьогодні. ... Те, що з'явилося в мене під час війни, – це етнічні упередження або навіть заборони щодо росіян. Так, звісно, не всі вони ставляться до українців вороже та підтримують свою владу, однак таких настільки мало, що це дає мені право говорити про всю їхню націю як про ворогів» (2022).

Друга тенденція – це актуалізація в студентських наративах питання мовної ідентичності. Зараз реконструювання мовної ідентичності стає одним із важливих маркерів національної солідаризації.

«Напевно, до 24 лютого 2022 року, моя етнічна ідентифікація була поставлена “на паузу”, бо я навіть не замислювалася “А хто, власне, я?”. Я знала, що люблю українську культуру, обожнювала традиції на свята, як і в дитинстві енергійно танцювала від чистого серця під народні українські пісні, знайшла декілька чисто україномовних друзів, ненавиділа росіян, що висловлювалися на лад жириновського та путіна. Але я не почувала себе прям українкою, дивилася той самий російський ютуб, слухала російські пісні, писала вірші російською, підтримувала та фінансувала (через стрімінгові сервіси) їхню культуру, музику та творчість, читала російською, дивилася фільми російською, і тепер, власне кажучи, мені за це соромно» (2022).

«Головною проблемою зміни культурних установок та звичок був перехід на українську мову у побуті. Зважаючи на таку особливість, що саме перехід мови є і моєю, і, з мого власного досвіду, для бага-

тьох серйозною проблемою зі своїми перешкодами, мені здається що це повністю підтверджує твердження про першість культури у національній ідентифікації індивіда, а головною особливістю та визначником залученості до тієї чи іншої культури – використання мови цієї культури у побуті (2022).

Одночасно актуалізація цих наративів як репрезентація домінуючого дискурсу має супроводжуватися усвідомленням певних потенційних небезпек, яких необхідно уникнути, якщо ми говоримо про шляхи національної солідаризації, мова йде про пошук винуватих усередині національної спільноти за етнічними та мовними маркерами. Це не новий феномен для нашого суспільства, але вже зараз ми спостерігаємо посилення проявів інтолерантності за цими ознаками.

Окрема тенденція, яку фіксуємо в есе останні два роки – поширення згадувань в якості маркера ідентичності – практик споживання національного продукту. Подібні продукти національної культури, звертаючись до репрезентації колективного травматичного досвіду, стають справжніми інструментами солідаризації та формування нової національної ідентичності.

«Вони можуть розбомбити наше щастя, вони можуть розстріляти нашу мрію, але вбити волю їм не вдасться, кожен буде жати що посіяв» Джеррі Хейл. Це слова з пісні відомої співачки в Україні. Саме цим можна показати приклад якими ми маємо бути під час війни» (2022).

«... Останнім часом українськими музикантами та вокалістами було випущено багато добрих, патріотичних пісень про Україну, про міста України та про віру у перемогу та силу нашого народу. Вони піднімають наш бойовий дух і дають сили» (2022).

«...Наразі можу впевнено стверджувати, що події 2022 року стали поворотним моментом у моєму усвідомленні національної ідентичності. Майже одразу після повномасштабного вторгнення я відмовився від російського культурного продукту на користь українського та англomовного у співвідношенні приблизно 80% на 20%» (2022).

Звертаючись до проблеми національної солідаризації, звернемося ще до одного кейсу, пов'язаного з іншими викладацьким досвідом але також таким, що стосується даної теми. Декілька років студентам Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна викладається міжфакультет-

ський курс «Соціологія щастя». З початком війни було особливо складно продовжувати його викладати, але як виявилось, і дуже важливо одночасно. Тож студенти отримали творче завдання, одразу зазначимо, виконання якого не було обов'язковим в рамках курсу, - написати есе «Чи можливо щастя під час війни?». Дивовижним чином есе написали більшість із студентів. В контексті того, чому присвячена дана стаття, зазначимо, що в багатьох есе студентами в якості джерела щастя під час війни згадувалась гордість за націю, до якої ми належимо. Це підтверджується і багатьма даними кількісних досліджень, зокрема, за результатами Загальнонаціонального опитування «Ідентичність. Патріотизм. Цінності» (від 17-18 серпня 2022), проведеного соціологічною групою «Рейтинг», головна емоція, яку відчували респонденти, думаючи про Україну – гордість (75%). Серед інших розповсюджених емоцій, але з великими відривом від першої – сум (29%) та радість (26%) [21].

Тож, мабуть, вперше для більшості українців нація виступила не знеособленим феноменом, а справжнім суб'єктом історії. Нація набула рис суб'єктності. І в даному випадку вперше звернення інформантів до українців, українського народу, української нації як сильного, справедливого, міцного суб'єкту, як і визнання своєї приналежності до цього суб'єкту, виявилось настільки усвідомленим. Такими чином нація парадоксальним чином стає ресурсом біографічної захищеності громадян в умовах, коли і фізична безпека і перспективи виживання ставляться під знак питання.

«З найпершого дня війни моя рідна домівка опинилася далеко за лінією активних бойових дій, я опинилася в тилу ворога і маю можливість лише спостерігати за тим, що відбувається на рідній землі та з рідними мені людьми. Прокидаючись кожного ранку, я жадаю побачити новини про те, що Херсонська область знову під контролем українських військ, тих, хто покладає власне життя за спокій у наших домівках. Я знову хочу побачити жовто-блакитний стяг у рідному краю. Я хочу публічно зізнаватися, як я люблю свою країну без страху, що за це мене можуть вбити. Але знову і знову мене повертає в реальність, де будь-яке слово може бути використане проти тебе; де ти кожного дня очікуєш, що до твого дому зайдуть окупанти та будуть обшукувати всі речі; де ти молишся кожного вечора за те, щоб твої рідні залишилися живі» (2022).

«Наша нація – унікальна та могутня. Найбільша нагорода для мене – бути Українцем. Я пишаюся своїм народом, я пишаюся кожною перлиною його творчості, кожною історією про те, наскільки він шляхетний та справедливий. Відвага українського народу дає мені сили жити далі, вона наповнює мене, вона нагадує, що варто цінувати найдорожче – свою Батьківщину. Я щаслива, бо я – українка» (2022).

«Незважаючи на все горе, що принесла з собою війна, ми здобули також не мало. З першого дня подій люди намагалися максимально зібратися сім'ями, возз'єднатися усупереч забутим образам та незгодам. Це змусило всіх ще й посилено піклуватися один про одного. І це великий здобуток. А ось переоцінити важливість неймовірної єдності усього народу взагалі неможливо. Люди отримали віру не лише в державу, люди повірили в свій народ, своїх героїв і, ще більше, повірили в себе» (2022).

«...Нам потрібна перемога, і ми її отримаємо, адже ми знаходимо можливість бути щасливими навіть під час таких подій, ми високодуховна та ментально розвинена нація, яка уміє пристосовуватися абсолютно до будь-яких ситуацій» (2022).

«...З початком цієї війни я нарешті зрозуміла, як мені пощастило бути громадянкою України, який в мене крутий народ... Я вірю в перемогу, бо немає іншого варіанту. Я вірю, що все буде не просто добре, а чудово! Ми повернемося і все відбудуємо, нас будуть поважати в усьому світі, ми станемо великою державою. Ці труднощі лише показують нашу велич і силу. Якщо зараз ми можемо знайти хоч краплину щастя, то якими щасливими ми станемо опісля нашої перемоги! Я пишаюся Україною, я вірю в ЗСУ, разом до перемоги і все буде Україна!!!» (2022).

«Іноді здається, що зараз одночасно найтемніший період і найсвітліший період за весь період нашої Незалежності. Люди багато втратили, але в той же час вони знайшли свій дім, свою Батьківщину» (2022).

«Ми живемо в країні, у якій йде війна. Але чи є ми нещасним народом? Ні. Багато свідомих росіян нам заздять, вони хотіли б жити в Україні. Є й такі, що переїхали сюди і навіть воюють в Україні на нашому боці. Серед моїх знайомих є також молдаване і білоруси, які приїхали в цей час в Україну, тому що відчували велич моменту, який ми переживаємо, тому що бачать світло, яке є саме в нас. Це світло запалила ще в

2014 році Небесна Сотня – живі люди, які добровільно пішли під кулі і стали нашими ангелами. Так, нам боляче, що втрачаємо найкращих. ...Але ми не маємо права стати нещасною нацією, скільки б горя не знали. Ми живі і ми нескорені! Щастя нам всім та мирного неба!» (2022).

Питирим Сорокін якось звертаючись до поняття щастя у своїй роботі «Соціологічний прогрес і принцип щастя» зазначив, що із поняттям щастя пов'язані всі інші людські цінності. «Якими б не були цінними самі по собі любов до ближнього, солідарність, знання (істина) і т. д., але якщо вони не супроводжуються паралельним розвитком щастя або навіть ведуть до зменшення його - вони стають напівцінними». В даному випадку подібна національна солідарність і згадування про неї в контексті розгляду актуальних джерел щастя вказує на формування справжньої цінності нації серед українського студентства.

Висновки і перспективи подальших розвідок.

В умовах війни зміни національно-громадянської самоідентифікації студентства відбулися передусім за рахунок нових мовних та культурних практик. Реконструювання мовної ідентичності стає одним із важливих маркерів національної солідаризації. Теж стосується практик споживання продуктів національної культури, які, звертаючись до репрезентації колективного травматичного досвіду, стають справжніми інструментами солідаризації та формування нової національної ідентичності. Одночасно актуалізація цих наративів як репрезентація домінуючого дискурсу має супроводжуватися усвідомленням потенційних небезпек, яких необхідно уникнути, якщо

ми говоримо про перспективи національної солідаризації, зокрема, мова йде про нові контури розколів усередині національної спільноти за етнічними та мовними маркерами. Це не новий феномен для нашого суспільства, але вже зараз ми спостерігаємо посилення проявів інтолерантності за цими ознаками.

Стосовно біографічного нариса як методу дослідження етнічних та національних ідентичностей, зазначимо, що, як і будь-який метод дослідження, він має свої переваги та недоліки. Серед недоліків використання біографічного методу в аудиторії безумовно можна назвати етичну проблему використання отриманих даних (певною мірою порушується принцип анонімності; в умовах надзвичайних ситуацій, війн проблематика етнічних та національних ідентичностей суттєво політизується, що стає перешкодою для щирості інформантів), певну раціоналізацію біографічної історії інформанта (з урахуванням наявності у студентів певного рівня професійної компетентності та теоретико-методологічної обізнаності). Але, незважаючи на наявність недоліків, у нього все ж більше переваг – це доступність застосування даного методу як практики не лише для дослідницьких, а й у навчальних цілях, це схожість інтерпретаційних схем інформанта та дослідника (враховуючи спільність наукової галузі, в якій вони співпрацюють), а найголовніше – можливість перевірки та уточнення отриманої інформації в рамках кількісних методів, а також висунення нових дослідницьких гіпотез як підґрунтя для подальших комплексних досліджень національних та етнічних ідентичностей та їхньої трансформації.

Список літератури

1. Руденко Ю.Ю. Концептуалізація співвідношення понять національної та етнічної ідентичності: теоретичний і практичний виміри // Філософія та політологія в контексті сучасної культури, 2020, Т. 12, Вип. 1(25). С. 147-153.
2. De Vos G. (ed) *Ethnic Identity*. N.Y., 1978.
3. Картунов О. Вступ до етнополітології: Науково-навчальний посібник. К.: Інститут економіки, управління та господарського права, 1999. 245 с.
4. Guibernau M. *The Identity of Nations*. Cambridge: Polity Press, 2007. 235 p.
5. Сміт Е. Національна ідентичність. Київ: Основи, 1994. 224 с.
6. Степико, М.Т. Виклики та загрози українській ідентичності в умовах російської агресії. // Стратегічна панорама, 2015. №1. С. 135–139.
7. Коцур, В. Українська ідентичність в умовах «гібридної» війни російської федерації проти України. // Соціум. Документ. Комунікація. Серія «Історичні науки», 2021, №1, С.83–105.
8. Кіндратець, О., Сергієнко, Т. Особливості формування ідентичності українців в умовах гібридної війни. // Політикус, 2021, №1, С. 40–46.
9. Катаєв С.Л. Примушення до ідентичності як технологія гібридної війни (випадок Донбасу). // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи», 2018. №41, 29–34.
10. Костенко Н. Всередині та поза межами ідентичності в культурному досвіді пандемії та війни. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2022. №2, С.5–21.
11. Резнік О. Колективна ідентичність за умов війни: від комплексу меншовартості до нації переможців. 2022. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Доступно на: <https://dif.org.ua/article/>

- kolektivna-identichnistza-umov-viyni-vid-kompleksu-menshovartosti-do-natsiiperemozhtsiv
12. Бойко С. Формування національної ідентичності української молоді в умовах російсько-української війни. // Українознавчий альманах, 2022, №30, С. 17–22.
 13. Котигоренко В. Національно-громадянські цінності: регіональний вимір у загальноукраїнському контексті. // Український соціум. 2021. 4(79). С. 111–153.
 14. Кривда Н. Ю., Сторожук С. В. Культурна ідентичність як основа колективної єдності. // International Journal of Innovative Technologies in Social Science. 2018. 4 (8), 2 (June), 58–
 15. Османова А., Співак Л. Національна ідентичність української студентської молоді у воєнний час. Психологія: реальність і перспективи. Збірник наукових праць РДГУ, 2022, № 18, 132–140.
 16. Пирожков С., Хамітов Н. Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку. Вісник Національної академії наук України, 2022, №9, 38–49.
 17. Шевченко С.Л. Громадянська ідентичність в емоційних вимірах. Український соціум, 2018, №3, 33–61.
 18. Арбеніна В.Л. Суб'єктивний досвід формування етнічності сучасної української молоді в біографічній ретроспективі/ В.Л. Арбеніна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків, 2013. – с. 293-301.
 19. Кутирьова В. Біографія етнічності як навчальна та дослідницька практика - В.І. Кутирьова // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. – Х., 2017. – С. 100-107
 20. Ukraine in World Values Survey 2020. Resume of the Analytical Report (2020). - Ukrainian Centre for European Policy. Kyiv, 2020. – 82 p.
 21. Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17-18 серпня 2022). Доступно на: Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17-18 серпня 2022) - Україна - Дослідження - Соціологічна група Рейтинг (ratinggroup.ua)

Отримано 21.09.2022

Прийнято до друку 09.11.2022

«BIOGRAPHIES OF ETHNICITY» OF STUDENTS IN THE CONDITIONS OF WAR: CHANGES IN THE CONTOURS OF NATIONAL AND ETHNIC IDENTITIES AND NEW OPPORTUNITIES FOR NATIONAL SOLIDARITY

Kutyrova Vira, Associate Professor of the Department of Sociology of the Sociological Faculty, V. N. Karazin Kharkiv National University, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine international researcher of the Department of Sociology, University of Ljubljana (Slovenia), Sociology, Ashkercheva Street, 2, 1000, Ljubljana, Slovenija vera.kutyrova@karazin.ua <https://orcid.org/0000-0002-1637-8927>

Nikolaevska Alla, Associate Professor of the Department of Sociology of the Sociological Faculty, V. N. Karazin Kharkiv National University, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine

The article is devoted to the description of the diversity of experiences of national identification and transformation of ethnic and national identities of Ukrainian students in the conditions of war. The analysis of biographical essays completed by students is carried out according to the criteria of the significance of national and ethnic identities for them, markers of their construction, factors of transformation and the associated feeling of biographical security of the individual. It is noted that the situation of subjective recognition of the threat to identities, which is often actualized in conditions of global upheavals, including in conditions of war, is reflected in the feeling of personal security and always objectifies the problem of identity transformation. It is recognized that changes in ethnocultural identities in historical retrospect are not reduced to a linear movement from the generic form of identity to ethnic, and subsequently to national, but represent a nonlinear process of integration of these identification bases. As a result, a complex identification model arises, the components of which are able to be actualized and restructured under the influence of various factors. Therefore, when defining national identity, we must recognize that it can contain in its structure various ethnocultural foundations of social consolidation, which are refracted through the prism of a unified civic identity. These features of national identity are also very well reflected in the materials of students' biographical essays, devoted specifically to descriptions of the formation and transformation of ethno-national identities and their factorial conditioning. It is concluded that the strengthening of national identity and an increase in the sense of pride for the nation, which has been more often noted in students' biographical essays since the beginning of the full-scale war in 2022, often becomes an important resource for the formation of personal biographical security in conditions when physical security and life prospects are significantly problematized, as well as an indicator of the potential of national solidarity.

Keywords: *national identity, ethnic identity, transformation of identities, biographical (in) security, national solidarity*

References

1. Rudenko Y. Conceptualization of the relationship between the concepts of national and ethnic identity: theoretical and practical dimensions // Philosophy and Political Science in the Context of Contemporary Culture, 2020, Vol. 12, Issue 1(25). pp. 147-153. [in Ukrainian]
2. De Vos G. (ed) Ethnic Identity. N.Y., 1978.
3. Kartunov O. Introduction to ethnopolitical science: Scientific and educational manual. Kyiv: Institute of Economics, Management and Economic Law, 1999. 245 p. [in Ukrainian]
4. Guibernau M. The Identity of Nations. Cambridge: Polity Press, 2007. 235p. [in Ukrainian]
5. Smith E. National Identity. Kyiv: Osnovy, 1994. 224 p. [in Ukrainian]
6. Stepyko M. Challenges and threats to Ukrainian identity in the context of Russian aggression. // Strategic Panorama, 2015. No. 1, pp. 135–139. [in Ukrainian]
7. Kotsur V. Ukrainian identity in the context of the “hybrid” war of the Russian Federation against Ukraine. // Socium. Document. Communication. Series “Historical Sciences”, 2021, No. 1, pp. 83–105. [in Ukrainian]
8. Kindratets O., Sergienko T. Peculiarities of the formation of the identity of Ukrainians in the context of a hybrid war. // Politikus, 2021, No. 1, pp. 40–46. [in Ukrainian]
9. Kataev S.L. Coercion to Identity as a Technology of Hybrid War (the Case of Donbass). Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series «Sociological Studies of Modern Society: Methodology, Theory, Methods», 2018. №41, 29–34. [in Ukrainian]
10. Kostenko N. Inside and beyond the boundaries of identity in the cultural experience of the pandemic and war. // Sociology: theory, methods, marketing, 2022, No. 2, pp. 5–21. [in Ukrainian]
11. Reznik O. Collective Identity under the Conditions of War: From the Inferiority Complex to the Nation of Winners. 2022. Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation. Available on: <https://dif.org.ua/article/kolektivna-identichnistza-umov-viyni-vid-kompleksu-menshovartosti-do-natsiiperemozhtsiv> [in Ukrainian]
12. Boyko S. Formation of national identity of Ukrainian youth in the conditions of the Russian-Ukrainian war. // Ukrainian Almanac, 2022, No. 30, P. 17–22. [in Ukrainian]
13. Kotyhorenko V. National-Civic Values: Regional Dimension in the All-Ukrainian Context. Ukrainian Society. 2021. 4 (79), pp. 111-153. [in Ukrainian]
14. Kryvda N., Storozhuk S. Cultural identity as the basis of collective unity. // International Journal of Innovative Technologies in Social Science. 2018. 4 (8), 2 (June), pp.58–15. [in Ukrainian]
15. Osmanova A., Spivak L. National Identity of Ukrainian Student Youth in War Time. Psychology: Reality and Prospects. Collection of Scientific Papers of the Russian State University of Economics, 2022, No. 18, 132–140. [in Ukrainian]
16. Pirozhkov S., Khamitov N. War and peace in Ukraine: ways to real victory and development. Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2022, No. 9, 38–49. [in Ukrainian]
17. Shevchenko S. Civic identity in emotional dimensions. Ukrainian Society, 2018, No. 3, 33–61. [in Ukrainian]
18. Arbenina V. Subjective experience of the formation of ethnicity of modern Ukrainian youth in biographical retrospective // Methodology, theory and practice of sociological analysis of modern society. Collection of scientific papers. – Kharkiv, 2013. – P. 293-301. [in Ukrainian]
19. Kutyryova V. Biography of ethnicity as an educational and research practice // Bulletin of the V.N. Karazin Kharkiv National University. Series “Sociological Research of Modern Society: Methodology, Theory, Methods”, 2017. P. 100-107. [in Ukrainian]
20. Ukraine in World Values Survey 2020. Resume of the Analytical Report (2020). - Ukrainian Centre for European Policy. Kyiv, 2020. – 82 p.
21. Seventeenth National Survey: Identity. Patriotism. Values (August 17-18, 2022). Available at: Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17-18 серпня 2022) - Україна - Дослідження - Соціологічна група Рейтинг (ratinggroup.ua) [in Ukrainian]

Received 21.09.2022

Accepted 09.11.2022

10 червня 2022 року на 73-му році життя помер видатний український науковець доктор соціологічних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України, автор численних наукових праць, у тому числі опублікованих в «Українському соціологічному журналі», член редакційних колегій багатьох фахових соціологічних видань, «Відмінник освіти України», «Заслужений працівник освіти України», член Правління соціологічної асоціації України, «Почесний член Соціологічної асоціації України», нагороджений медаллю імені Б. Кістяківського «За великий внесок у розвиток соціології», Юрій Іванович Яковенко.

Редакційна колегія «Українського соціологічного журналу» висловлює щирі співчуття рідним, близьким, друзям та колегам професора Ю. І. Яковенка.

Споживайте з миром, шановний Юрію Івановичу.

ДОРОГА У ВІЧНІСТЬ

Вночі 10 червня 2022 року зупинилося серце видатного вченого, організатора та ентузіаста науки, педагога, Вчителя, Людини – Юрія Івановича Яковенка. Сум і гіркота цієї втрати для родини, друзів, колег, всіх, хто знав Юрія Івановича, безмежні. Але ця трагічна подія спонукає нас до того, щоб пригадати віхи життєвого шляху, досягнення, оцінити спадщину покійного.

Юрій Іванович народився 26 березня 1950 р. у м. Києві. Батьки плекали у сина потяг до передових наукових знань, який він зберіг на все життя. У 1974 році закінчив Київський державний (нині – національний) університет імені Тараса Шевченка. З того часу і до останку Університет був для Юрія Івановича alma mater, де він виріс від студента механіко-математичного факультету до завідувача кафедри галузевої соціології. Саме з соціологічною наукою пов'язав своє життя майбутній професор Яковенко, здобувши наукові ступені кандидата філософських та доктора соціологічних наук. Таке не часто трапляється в галузі суспільствознавства, проте і кандидатська, і докторська дисертаційні роботи вченого досі вважаються засадничими. Багато зробив він для розвитку вітчизняної соціології, працюючи секретарем відділення Інституту філософії, а потім вченим секретарем Інституту соціології НАН України. Очоливши кафедру галузевої соціології

професор Яковенко вів активну науково-педагогічну, просвітницьку, громадську діяльність. Величезну роль у піднятті професійного рівня науковців мала діяльність Юрія Івановича як розробника нових нормативних вимог до кандидатських і докторських дисертацій колишньої ВАК України, які продовжують діяти і нині. На роботі у Правлінні та у складі комітетів САУ Юрій Іванович переймався питаннями методології соціологічної науки, взаємодії соціологічних шкіл різних регіонів України (особливо дружні та плідні відносини склалися у нього з Запорізькою та Харківською соціологічними школами). Одним із здобутків Юрія Івановича цього періоду є організація регулярного проведення Всеукраїнських студентських олімпіад з соціології, через які пройшли чимало сучасних українських соціологів.

Але професією та покликанням професора Яковенка все-таки завжди залишалась академічна наука. Результатом його пошуків, роздумів та досліджень стало більше 200 публікацій – статей, монографій, підручників та посібників. Серед них такі відомі колективні та особисті праці як «Поштове опитування у соціологічному дослідженні», «Вступ до соціальної когнітології», «Образ світу та комунікація», «Проблема артефакту в соціології (історико-теоретичний аналіз)», «Соціальний розвиток»,

«Соціологія освіти: Навчальний посібник», «Соціологія: Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій: підручник». Багато уваги вчений присвятив спеціальним та галузевим соціологіям, соціології простору, проблемам епістемології та методології соціального пізнання, метасоціології та соціології соціології.

Як член редколегій багатьох періодичних видань, Вчених рад Юрій Іванович здійснював колосальну роботу з забезпечення функціонування інфраструктури наукової діяльності в Україні, публікації результатів наукових досліджень та підготовки кваліфікованих професійних кадрів. Професор Яковенко підготував достойну наукову зміну – спеціалістів, магістрів, кандидатів та докторів наук, причому був і залишився для них не тільки викладачем та керівником, а й Вчителем у широкому розумінні цього слова, тобто людиною, яка ділилася не лише знаннями, а й життєвою мудрістю, навчала вчитись самим та вчити інших.

За життя досягнення Юрія Івановича були відзначені різноманітними державними та галузевими грамотами, медалями, нагородами. Він є заслуженим працівником освіти України. Справжньою честю для вченого стало б запровадження премії для

науковців та конкурсу його імені. Але найбільшим визнанням завжди була для Юрія Івановича вдячність учнів, живий інтерес колег, обговорення його ідей, зауважень, пропозицій. Такою він був особистістю – принциповою до жорсткості, кришталево чесною, вольовою, сильною, здатною довести до результату будь-яку справу, яку вважав достойною. Але при цьому залишався людиною щирою, гостинною, доброзичливою до тих, хто так само як і він ставив на перше місце Істину та Обов'язок. І таким ми запам'ятаємо його назавжди.

Останні роки життя вченого були затмарені хворобою та важкою втратою – минулого року пішла з життя кохана дружина та вірна соратниця Алла Казимирівна Яковенко. Цей важкий удар долі підірвав здоров'я, але не позбавив Юрія Івановича сили духу та ясності розуму. У 2021 р. вийшла колективна монографія за участю професора Яковенка, присвячена доробку Толкотта Парсонса. До останнього дня життя він продовжував готувати статті, спілкуватись з колегами, будувати плани на майбутнє. Отак, у роздумах і невтомній праці завершилась земна путь нашого колеги та почався його шлях у Вічність.

Висловлюємо щирі співчуття родичам та близьким Юрія Івановича.

*Колектив факультету соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

Вимоги до оформлення наукових статей та інших матеріалів, що подаються для публікації в «Українському соціологічному журналі»

1. Шифр (бібліографічні показники) УДК.
2. Назва статті (великими літерами).
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора.
4. Наукове звання, посада, місце роботи автора (поштова адреса закладу, де працює автор та поштовий індекс).
5. ORCID автора.
6. Електронну адресу автора.
7. Анотації до статті українською, російською та англійською мовою (1800 знаків).
8. Ключові слова до статті (українською, російською та англійською мовами).
9. Текст статті.
10. Назва статті, прізвище автора, наукове звання, посада, місце роботи (поштова адреса закладу, де працює автор) українською, російською та англійською мовами.

При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до Microsoft Word - Microsoft Graph. Будь ласка, використовуйте для графіків та діаграм кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).
2. Шрифт - Times New Roman, розмір - 12, інтервал - 1,5
3. Поля - 2 см

Перелік літератури подається наприкінці статті у порядку згадування.

Бібліографія оформлюється згідно Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016. 16 с.

Також оформлюється References – джерела з цього списку, перекладені англійською мовою та оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом HARVARD style <https://www.mendeley.com/guides/harvard-citation-guide>

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті (без викривлень позиції автора).

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

1. Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.

3. Формулювання мети статті.

4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок в обраному напрямі.

Автори статей несуть відповідальність за достовірність наведених у статті даних, результатів дослідження та обґрунтованість зроблених висновків, а також за порушення авторських прав при використанні зовнішніх матеріалів. Подаючи статтю до редакції, автори тим самим засвідчують, що під час проведення дослідження і підготовки статті вони дотримувались етичних вимог, зокрема Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації (ISA), Кодексу професійної етики соціолога (CAU), а матеріали, які вони подають, є оригінальними і раніше не публікувались.

Наукове видання

Український соціологічний журнал

Випуск 28, 2022

Українською та англійською мовами

Дизайн, оформлення, комп'ютерне верстання І. М. Дончик

Підписано до друку 28.11.2022. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 6,8.
Наклад – 100 пр. Зам. 53/2022.

61022, Харків, майдан Свободи, 6, ауд. 350, 351-а
Соціологічна асоціація України

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009